

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKİLÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

Mehmed Gökhan POLATOĞLU

CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE TÜRK ŞEKER SANAYİNİN
KURULMASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd.Doç.Dr.İsmail EYYÜPOĞLU

ERZURUM-2011

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum, “*Cumhuriyet Dönemi’nde Türk Şeker Sanayinin Kurulması*” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden ibaret ve bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu, belirtir ve onurumla doğrularım.

21/09/2011

Mehmed Gökhan POLATOğLU

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ
ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yrd.Doç.Dr.İsmail EYYÜPOĞLU danışmanlığında, Mehmed Gökhan POLATOĞLU tarafından hazırlanan bu çalışma 21/09/2011 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan :Yrd.Doç.Dr.İsmail EYYÜPOĞLU

İmza: .....

Jüri Üyesi :Prof.Dr.S.Esin DAYI

İmza: .....

Jüri Üyesi :Doç.Dr.Serpil SÜRMEİ

İmza: .....

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 21/09/ 2011

Prof. Dr. S. Esin DAYI
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Keşfedildiği andan itibaren, insanoğlunun temel tüketim maddeleri arasına giren ve o günden bugüne, vazgeçilmez bir gıda maddesi olarak yerini koruyan şeker, her ne kadar tatlı bir ürün olsa da, tarihin belirli dönemlerinde tatsız neticelere neden olan siyasi ve askeri mücadelelerin içinde yer alarak, karşıt bloklar arasında önemli bir koz olarak kullanıldı. Osmanlı Devleti ise yaşadığı büyük toprak kayıplarının vermiş olduğu psikolojik yıkımın etkisini biran önce ortadan kaldırmak ve merkezi otoriteyi tekrar sağlamak üzere, III.Selim Dönemi ile başlayan bir takım askeri ve siyasi reform faaliyetleri içine girdi. Fakat bu reform çalışmaları, ekonomik ve sosyolojik bir takım unsurlar ile desteklenmediğinden, beklenen neticeleri tam manasıyla karşılayamadı.

Sadece, askeri ve siyasi reformlar ile bir yere gelinemeyeceğinin geçte olsa farkına varan Osmanlı Devleti, özellikle Sanayi Devrimi ile büyük bir atılım içine giren İngiltere'yi örnek alarak, kendi milli sanayisini kurma doğrultusunda, hammaddesi ülke sınırları dahilinde bulunan ve tamamı veya bir kısmı yurtdışından temin edilen ürünleri, ülke içinde üretecek sanayi işletmelerini kurmak için çeşitli girişimlerde bulundu.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde; un, şeker ve pamuk olarak adlandırılan, “*üç beyaz*”a karşı duyulan ihtiyaçtan ötürü, bazı girişimler de bulunulduysa da nihai bir netice elde edilemedi. Bu hususta, İzmir İktisat Kongresi'nde sanayileşmeye yönelik önemli kararlar alınarak, milli sanayinin kurulması için gerekli olan altyapı çalışmalarına hız verildi ve milli bir burjuvazinin vücuda getirilmesi için gayret gösterildi. Halkın temel ihtiyaçlarını karşılamak ve ülkeyi, dışa bağımlı bir ekonomik yapıdan kurtarmak için Cumhuriyet Dönemi'nde, bilhassa yerel kaynakların önemli ölçüde kullanıldığı bir takım sanayileşme atılımlarına girişildi. Şeker sanayi de bu sanayileşme atılımlarından birini teşkil etmekteydi. Bu çalışma ile M.Kemal Atatürk'ün büyük önem atfettiği şeker sanayini, dönemin şartlarını göz önünde bulundurularak, bilimsel metotlar dahilinde incelemek amaçlanmaktadır.

Bu çalışma, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm’de; Türk şeker sanayinin kuruluşunun tarihsel kökenleri ve yapılandırma süreci; Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemleri dahilinde ele alınarak, Cumhuriyet Dönemi’nde çıkarılan kânunlar ve devletçiliğe geçişin şeker sanayine olan etkisi incelendi.

İkinci Bölüm’de; Cumhuriyet Dönemi ile birlikte kurulan dört şeker fabrikası sırasıyla ele alındı. Bu sıralama da, Türkiye Cumhuriyeti’nin işletmeye açılan ilk şeker fabrikası Alpulu Şeker Fabrikası olmasına rağmen, temeli ilk olarak atılan şeker fabrikası, Uşak Şeker Fabrikası olduğundan dolayı, kronolojik sıra dikkate alınarak; Uşak Şeker Fabrikası, Alpulu Şeker Fabrikası, Eskişehir Şeker Fabrikası ve Turhal Şeker Fabrikası olmak üzere, bu dört şeker fabrikasının kuruluş aşamaları ve faaliyete geçtikten sonraki süreçte, ülkenin ekonomik ve sosyal bünyesine yapmış olduğu katkılar üzerinde durularak, şeker fabrikalarının birleştirilmesi ve Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi’nin kurulması hakkında bilgiler verildi.

Araştırma safhasında, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’nden faydalanıldı. Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Türk İnkılâp Tarihi Kütüphanesi, Türk İstatistik Kurumu Kütüphanesi, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, T.C.Sanayi Bakanlığı Kütüphanesi, T.C.Maliye Bakanlığı Kütüphanesi, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Kütüphanesi, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, yine aynı üniversitenin Atatürk ilkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Günay Çağlar İhtisas Kütüphanesi, Eskişehir İl Halk Kütüphanesi ve Uşak Üniversitesi Kütüphanesi’nde bu konuyla ilgili olarak araştırmalar yapıldı. Araştırma konumuzla ilgili olarak, pek çok; kitap, dergi, gazete, makale, resmi kaynak ve tutanak ile o dönem de yaşamış olan kişilerin anılardan yararlandı. TBMM Zabıt Cerideleri incelendi ve mecliste geçen kanunlara, tartışmalara yer verildi. Bunun yanı sıra, bol miktarda görsel malzemeler temin edilerek, bölüm dahilinde belgeler kısmında değerlendirildi.

Gösterilen bütün özene rağmen, gözden kaçan hatalar ve eksikliklerin bulunması muhtemel dahilindedir. Bu eksikliklerin hoşgörüle karşılanmasını diliyorum.

Araştırma çalışmalarım esnasında katkılarını esirgemeyen; T.C.Sanayi Bakanlığı, T.C.Maliye Bakanlığı, T.C.Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı,

III

T.C.Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.Şeker Enstitüsü, Ankara Pancar Ekicileri Kooperatifi ve Türk Tarih Kurumu çalışanlarına, literatür tarama döneminde her türlü desteği sağlayan, TBMM Kütüphanesi, Milli Kütüphane ve Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi mikrofilm ve süreli yayınlar personeline, Eskişehir Şeker Fabrikası Müdürü Mustafa Şahin ÇALPALA ve Uşak Şeker Fabrikası Müdürü Ekrem CEYHUN ile bu iki fabrikanın personeline, Uşak Şeker Fabrikası'nın kurucusu Nuri ŞEKER'in torunu Sayın Mehmet ŞEKER ve adlarını burada sayamayacağım tüm görevli personele teşekkürlerimi sunuyorum ve bu çalışmanın, Türkiye Sanayi Tarihi konusuna mütevazı bir katkı sağlamasını temenni ediyorum.

Araştırma konusunun belirlenmesi, planlanması ve hazırlanması aşamalarında desteğini, ilgisini, bilgi ve deneyimlerini esirgemeyen danışman hocam Yrd.Doç.Dr.İsmail EYYÜPOĞLU'na sonsuz teşekkürlerimi sunarken, araştırmanın tüm aşamalarında çalışmamı titizlikle okuyan ve araştırmaya eleştiri ve katkılarıyla yön veren hocalarım başta Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürü Prof.Dr.S.Esin DAYI olmak üzere Doç.Dr.Serpil SÜRMEİ, Doç.Dr.Erdal AYDOĞAN, Yrd.Doç.Dr.Asuman DEMİRCİOĞLU'na ve Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü akademik ve tüm idari personeline müteşekkirim.

Varlıkları ile daima beni onurlandıran ve bu günlere gelmemde desteklerini her daim benden esirgemeyen kıymetli babam Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü İdari İşler Şube Müdürü Fahrettin POLATOĞLU'na, kıymetli annem Hatice POLATOĞLU'na, değerli ablam Atatürk Üniversitesi Öğretim Görevlisi Bilgehan POLATOĞLU'na ve değerli kardeşim Buğrahan POLATOĞLU'na sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

Avrupa’da, şeker sanayinin kurulması çalışmaları, XVIII.yüzyılda başladı. Osmanlı Devleti de, halkın şeker ihtiyacını karşılayabilmek için aynı dönemde çeşitli girişimlerde bulundu. Özellikle XIX.yüzyılda başlatılan faaliyetler, daha kapsamlı bir çerçevede ele alındı. Fakat siyasi, ekonomik ve teknik sebeplerden ötürü başarıya ulaşamadı.

Kurtuluş Savaşı’nın başarıyla sonuçlanmasından sonra, kazanılan siyasi bağımsızlığın ekonomik zaferlerle taçlandırılması yönünde ciddi adımlar atıldı. Bir tarım ülkesi konumunda olan Türkiye’nin, sanayileşme hamleleri, “*üç beyazlar*” olarak nitelendirilen; un, şeker ve pamuk alanında hayata geçirilecekti.

Nüfusun temel ihtiyaç ürünlerinden birisi olan şekerin, yeterli miktarda üretilmesi gerekiyordu. Bu konuda dışa bağımlılıktan kurtulmak şarttı.

Bu doğrultuda yapılan çalışmalar ve çıkarılan kânunlar neticesinde, her ne kadar temeli ilk olarak atılan fabrika olsa da, Alpullu Şeker Fabrikası’ndan sonra faaliyete geçen Uşak Şeker Fabrikası, şeker sanayinin kurulmasının öncüsü oldu. Bu iki fabrikadan sonra kurulan, Eskişehir ve Turhal Şeker Fabrikaları ile ülkenin şeker ihtiyacı tamamen karşılandı.

Cumhuriyet Dönemi ile birlikte kurulan şeker sanayi, Türk sanayileşme hareketinin öncüsü olarak, bir taraftan sanayi diğer taraftan zirai ve dolayısıyla da siyasi bakımdan, ülkeyi bütünüyle alakadar eden bir unsur olarak ortaya çıktı.

Anahtar Kelimeler: Şeker, Tarım, Sanayi, Avrupa, Osmanlı, Cumhuriyet

ABSTRACT

The beginning of sugar industry in Europe dates back to 18th century. Ottoman State also started its activities to meet the demand of citizens for sugar. Especially in 19th century those activities became enlarged. Yet, they could not reach success for various economic, political and technical reasons.

After the war of independence, which ended in success, serious steps were taken to enrich political independence with economic victories. One of the industrial priorities of Turkey, which was a land of agriculture, was to realize development in the area of “*three whites*”, that is, flour, sugar and cotton.

Sugar had to be produced in a quantity to suffice because it was one of the basic needs of the population. Foreign dependence had to be avoided in this area.

As a result of the efforts spent and laws passed, Uşak Sugar Factory took the lead in sugar industry although it was opened after Alpullu Sugar Factory. Following those factories, Eskişehir and Turhal Sugar Factories also served to meet the sugar demand of the country.

Sugar industry which emerged with the Republican Era became a factor that concerned the whole country because of its lead in Turkish industrialization efforts not only industrially but also agriculturally and thus politically.

Key Words: Sugar, Agriculture, Industry, Europe, Ottoman, Republic

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
KISALTMALAR.....	X
BİBLİYOGRAFYA.....	XI
GİRİŞ.....	1

I.BÖLÜM

TÜRK ŞEKER SANAYİNİN KURULUŞUNUN TARİHSEL KÖKENLERİ VE YAPILANDIRMA SÜRECİ

A- TANZİMAT DÖNEMİ'NDE ŞEKER SANAYİNİ KURMA GİRİŞİMLERİ.....	6
B- I.VE II.MEŞRUTİYET SÜRECİNDE ŞEKER SANAYİ.....	10
C- I.DÜNYA SAVAŞI'NIN SONUNDA OSMANLI SANAYİNİN GENEL DURUMU.....	17
D- BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN AÇILMASINDAN LOZAN'A KADAR SANAYİMİZ KONUSUNDA ATILAN ADIMLAR.....	19
E- İZMİR İKTİSAT KONGRESİ VE ŞEKER SANAYİ.....	22
F- LOZAN BARIŞ KONFERANSI VE EKONOMİK ENGELLERİN KALDIRILMASI.....	24
G- KAZIM KARABEKİR'İN ŞEKER SANAYİYE YÖNELİK GÖRÜŞLERİ.....	26
H- CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE BANKACILIK SEKTÖRÜNÜN OLUŞTURULARAK ŞEKER SANAYİYİ DESTEKLEMESİ.....	28

I- ŞEKER SANAYİNİN KURULMASI İÇİN YAPILAN KANUN ÇALIŞMALARI VE KURUMSALLAŞMA.....	31
1- Şeker Fabrikalarına Bahşolunan İmtiyazat ve Muafiyat Hakkında 601 Sayılı Kanunun Çıkarılması (5 Nisan 1925).....	31
2- Şeker İnhisarı Hakkında 724 Sayılı Kanun'un Çıkarılması (25 Ocak 1926).....	33
3- Teşvik-i Sanayi Kanunu (28 Mayıs 1927).....	35
4- Âli İktisat Meclisi'nin Türkiye'nin İktisadi Programını Hazırlaması (1928).....	38
5- Şakir (Kesebir) Planı (1929).....	39
J- MİLLİ İKTİSAT VE TASARRUF CEMİYETİ'NİN KURULMASI VE ŞEKER SANAYİNE KATKISI.....	41
K- DEVLETÇİ POLİTİKALARI GÜNDEME GELMESİ.....	42
1- Devletin Ekonomide Yer Alma Zorunluluğunun Ortaya Çıkması.....	42
2- Tarım Alanında Devletçilik.....	45
3- İş Bankası ile Hükümet Politikaları Arasında Yaşanılan Tartışmalar... ..	47
4- Celal (Bayar) ın İktisat Vekilliği ve Tarımsal Sanayi.....	49
5- Şeker Fiyatlarında İstikrarı Sağlama Girişimleri.....	52
6- Planlı Ekonomiye Geçiş ve Şeker Sanayi.....	56

II.BÖLÜM

FABRİKALAŞMA SÜRECİ (1925-1934)

A- UŞAK ŞEKER FABRİKASI'NİN KURULUŞ SÜRECİ VE GELİŞİMİ.....	59
1- Uşak'ta Şeker Fabrikası Kurulması Fikrinin Ortaya Çıkması.....	59
2- Uşak Terakki-i Ziraat Türk Anonim Şirketi'nin Kurulması.....	64
3- Uşak Şeker Fabrikası'nın Kurulması Doğrultusunda Yapılan Çalışmalar.....	67
4- Uşak Şeker Fabrikası'nın Kurulması Doğrultusunda Hükümet ile Yapılan Görüşmeler.....	70

5- Uşak Şeker Fabrikası'nın İhalesi ve İnşaatı ile İlgili Çalışmalar.....	76
6- Uşak Şeker Fabrikası'nın Açılışı.....	83
7- Uşak Şeker Fabrikası'nın Karşılaştığı Sorunlar.....	88
8- Uşak Şeker Fabrikası'nın Tasfiye Edilmesi ve Devletleştirilmesi.....	92
9- Uşak Şeker Fabrikası'nda Devletleştirildikten Sonra Yapılan Çalışmalar.....	97
10- Uşak Şeker Fabrikası'nın Bölge ve Türkiye Bünyesine Yapmış Olduğu Katkılar.....	99
B- ALPULLU ŞEKER FABRİKASI'NIN KURULUŞ SÜRECİ VE GELİŞİMİ	103
1- Alpullu'da Şeker Fabrikası Kurulması Fikrinin Ortaya Çıkması.....	103
2- İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi'nin Kurulması.....	106
3- Alpullu Şeker Fabrikası'nın Kurulması Doğrultusunda Yapılan Çalışmalar.....	108
4- Alpullu Şeker Fabrikası'nın Açılışı.....	112
5- Alpullu Şeker Fabrikası'nda Üretim Sürecinde Karşılaşılan Güçlükler ve Çözüm Yolları.....	116
6- Alpullu Şeker Fabrikası'nın Bölge ve Türkiye Bünyesine Yapmış Olduğu Katkılar.....	121
C- ESKİŞEHİR ŞEKER FABRİKASI'NIN KURULUŞ SÜRECİ VE GELİŞİMİ.....	125
1- Eskişehir'de Şeker Fabrikası Kurulması Fikrinin Ortaya Çıkması.....	125
2- Anadolu Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi'nin Kurulması.....	126
3- Eskişehir Şeker Fabrikası'nın Kurulması Doğrultusunda Yapılan Çalışmalar.....	127
4- Eskişehir Şeker Fabrikası'nın Açılışı ve Karşılaştığı Güçlükler.....	131
5- Eskişehir Şeker Fabrikası'nın Bölge ve Türkiye Bünyesine Yapmış Olduğu Katkılar.....	135
D- TURHAL ŞEKER FABRİKASI'NIN KURULUŞ SÜRECİ VE GELİŞİMİ.....	141
1- Turhal'da Şeker Fabrikası Kurulması Fikrinin Ortaya Çıkması.....	141

2- Turhal Şeker Fabrikası Türk Anonim Şirketi'nin Kurulması.....	143
3- Turhal Şeker Fabrikası'nın Kurulması Doğrultusunda Yapılan Çalışmalar.....	144
4- Turhal Şeker Fabrikası'nın Açılışı.....	148
5- Turhal Şeker Fabrikası'nın Bölge ve Türkiye Bünyesine Yapmış Olduğu Katkılar.....	152
E- ŞEKER FABRİKALARININ BİRLEŞTİRİLMESİ VE TÜRKİYE ŞEKER FABRİKALARI ANONİM ŞİRKETİ'NİN KURULMASI....	157
1- Şeker Fabrikalarının Birleştirilmesi İhtiyacının Ortaya Çıkması.....	157
2- Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi'nin Kurulması.....	163
3- Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi'nin Kurulmasından Doğan Faydalar.....	167
SONUÇ.....	168
EKLER.....	173

KISALTMALAR

A.İ.İ.T.E.D.	: Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi
A.Ü.S.B.F.D.	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
BBYSP	: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
Haz.	: Hazırlayan
Ltd.Şti.	: Limited Şirketi
S.B.F.D.	: Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi
T.A.Ş.	: Türkiye Anonim Şirketi
TBMMZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TBMMKM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavanin Mecmuası
T.Ş.F.A.Ş.	: Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi
Yay.Haz.	: Yayına Hazırlayan

BİBLİYOGRAFYA

A- ARŞİV

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

B- RESMİ YAYINLAR VE TUTANAKLAR

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.

Aydın Tarihi, Ankara, 1934-1936.

Düstur, III/VI, Ankara, 1934.

_____, III/VII, Ankara, 1944.

_____, III/VIII, Ankara, 1946.

_____, III/XIII, Ankara, 1946.

İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dahilisi,

Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1341.

M.K. Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938)*, II, Ankara, 1997.

Önay, Ahmed Şerif, *Mahsûlat-ı Mahalliye İçin Tahmini Sanayi Projeleri Lâhiyası*, İstanbul, 1923.

Öztürk, Kazım, *Türk Parlamento Tarihi (1923-1927)*, III, Ankara, 1995.

Şeker İnhisarı Hakkında Kanun Lâyıhası, Yenigün Matbaası, Ankara, 1341.

TBMM Albümü 1920-2010, I, Gökçe Ofset Matbaacılık Ltd.Şti., Ankara, 2010.

TBMMKM, II/III, Ankara, 1942.

_____, II/IV, Ankara, 1941.

_____, II/V, Ankara, 1939.

_____, III/VIII, Ankara, 1930.

_____, IV/XI, Ankara, 1932.

TBMMZC, II/XVII, Ankara, 1976.

_____, III/XXI, Ankara, 1942.

_____, IV/IX, Ankara, 1932.

Uşak'da Tesisi Mukarrer Şeker Fabrikasının Projesidir, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul, 1341.

C- YAYINLANMIŞ KAYNAKLAR

Afetinan, Ayşe, *Atatürk'ten Yazdıklarım*, Altınok Matbaası, Ankara, 1969.

_____, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı (1933)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972.

_____, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

Atatürk'ün Doğumunun 100.Yıldönümünde Eskişehir, T.C.Eskişehir İli Atatürk'ün Doğumunun 100.Yılı Kutlama Komitesi, Eskişehir, 1981.

Cumhuriyet'in 80.Yılında Türk Şeker Sanayii, (Haz.: Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.), Mars Matbaası, Ankara, 2003.

Eskişehir Sanayi Dün-Bugün-Yarın, Eskişehir Sanayi Odası, Eroğlu Ofset, Eskişehir, 1988.

Hali Tasfiyede Bulunan Uşak Terakkii Ziraat Türk Anonim Şirketinin Tasfiye Plançosu (6 Ağustos 1931), Afyon, 1931.

İnönü, İsmet, *İsmet Paşa'nın Siyasi ve İctimai Nutukları (1920-1933)*, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1933.

İsmet İnönü, (Haz.: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1987.

Karabekir, Kazım, *İktisat Esaslarımız: Hatıra ve Zabıtlarıyla 1923 İzmir İktisat Kongresi*, (Yay.Haz.: Orhan Hülagu-Ömer Hakan Özalp), Emre Yayınları, İstanbul, 2001.

Sosyal ve Ekonomik Yönüyle Eskişehir, Ülkü Matbaası, Eskişehir, 1973.

Şeker, (Haz.: Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.), T.Ş.F.A.Ş.Yay., İstanbul, 1936.

Şeker Sanayimiz Hakkında Şeker Beynelmîlel İstatistik Birliği Şefi Dr.Gustav Mikusch Tarafından Hazırlanan Rapor, T.C.İktisat Vekâleti, Ankara, 1934.

Ticaret ve Sanayi Odaları Altıncı Senelik Kongre ve Dilekleri 1932, İtimat Matbaası, İzmir, 1932.

Turhal Şeker Fabrikası'nın Açılışını Anmak İçin, Fabrika Matbaası, İstanbul, 1934.

Türk Sanayinin Dünü, Bugünü ve Yarını, (Der.: Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası A.Ş.), Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası A.Ş., Ankara, 1983.

Türkiye Şeker Sanayii, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Ankara, 1959.

Türkiye Şeker Sanayii 1926-1977, (Haz.: Turan V.Velidedeoğlu-vd.), T.Ş.F.A.Ş.Yay.No: 210, Ankara, 1979.

Türkiye Şeker Sanayii 1926-1976, (Haz.: Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.), Mars Matbaası, Ankara, 1976.

Türkiye Şeker Sanayii Kuruluşu-Gelişmesi-Olgunlaşması, 1926'dan 1950'ye, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Ankara, 1950.

1938-1988 Döneminde Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler ve Dış Ticaretimizin Konumu, (Haz.: T.C.Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Ekonomik Araştırmalar ve Değerlendirme Genel Müdürlüğü), Ankara, 1989.

VI.5 Yıllık Plana Doğru Kalkınan Eskişehir, Uğur Ofset, Eskişehir, 1989.

50 Yıllık Yaşantımız 1923-1933, I, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1975.

50 Yılda Türk Sanayi, (Haz.: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı), Mars Matbaası, Ankara, 1973.

D- SÜRELİ YAYINLAR

1- Dergiler

Alpullu

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

Ata

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Atatürk Yolu

Bellekten

Çığır

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Eskişehir Halk Evi Dergisi

Fikirler

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası

İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi

Kadro

Kemalizm

Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

19 Mayıs

Pancar

Toprağın Tadı

Şeker

Ziraat Dergisi

Ziraat Mühendisliği Aylık Fikir ve Meslek Dergisi

Ziraat ve Yayım

2- Gazeteler

Cumhuriyet

Hakimiyet-i Milliye

Milliyet

Resmi Gazete

Ulus

Vakit

Yenigün

E- İSTATİSTİKLER

1935 20 İlkteşrin Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu: Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibarile Muvakkat Rakkamlar, (Haz.: Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü), Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

İktisadi Yıllık, I, İstanbul, 1928.

Şeker Sanayii İstatistikleri (1926-1978), Ankara, 1979.

Şeker Sanayii İstatistikleri (1926-1993), Ankara, 1994.

T.C.Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü: İstatistik Yıllığı, VI, Ankara, 1932-1933.

Türkiye İstatistik Kurumu İstatistik Göstergeler (1923-2007), Ankara, 2008.

F- YILLIKLAR

Cumhuriyet'in 50.Yılında Kırklareli 1973 İl Yıllığı, Kırklareli, 1973.

Eskişehir İl Yıllığı (1973), Eskişehir, 1973.

Uşak İl Yıllığı (1967), İstanbul, 1968.

G- ANSİKLOPEDİLER ve SÖZLÜKLER

Alâettin, İbrahim, *Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri*, III, İstanbul, 1935.

_____, *Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri*, IV, İstanbul, 1936.

Büyük Ekonomi Ansiklopedisi, Sabah Yayınları, İstanbul, 1999.

Cumhuriyet Ansiklopedisi, I, Arkın Kitabevi, İstanbul, 1969.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 2003.

Genel Ekonomi Ansiklopedisi, II, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1988.

İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, I, Çituri Matbaası, İstanbul, 1946.

_____, IV, Duygu Matbaası, İstanbul, 1949.

_____, VIII, Duygu ve Ekicigil Matbaası, İstanbul, 1953.

_____, X, Duygu Matbaası, İstanbul, 1954.

Osmanlı Ansiklopedisi, III, (Ed.: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

Türk Ansiklopedisi, XXX, Ankara, 1981.

Türkler Ansiklopedisi, (Ed.: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), XVII, Ankara, 2002.

Türkiye Ansiklopedisi, I, (Haz.: M. Ekrem Üzümeri, Selâmi Dinçer, Sadi Kazancı), Ankara, 1956.

Türkiye Vilâyetleri-Sanayi-Turizm Ansiklopedisi, (Haz.: Hüsamettin Toros), Nurettin Uycan Matbaası, İstanbul, 1966.

Yeni Hayat Ansiklopedisi, VI, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1983.

H- GÖRSEL KAYNAKLAR

Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.Genel Müdürlüğü, *1925'ten 1976'ya Şeker Fabrikaları*, (Video Kaydı), Ankara, 1976.

Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., *Uşak Şeker Fabrikası Fotoğraf Albümü*, Foto-Sender, İstanbul, 1949.

Nuri Şeker'in Torunu Mehmet Şeker ile Yapılan Röportaj Kaydı, Uşak, 26 Aralık 2009.

I- KİTAPLAR

1- Hatıralar

Eskişehir Şeker Fabrikası Hatıra Defteri, Birinci Teşrin, Eskişehir, 1933.

İnönü, İsmet, *İsmet İnönü'nün Hatıraları: Büyük Zaferden Sonra Mudanya Mütarekesi ve Lozan Antlaşması*, I, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1998.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, Ankara, 1968.

Kâzım Karabekir Günlükler (1906-1948), II, (Çeviriyazı: Budak Kayabek; Haz.: Yücel Demirel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

Tarus, İlhan, *Uzun Atlama*, Mars Ticaret ve Sanayi A.Ş., Ankara, 1957.

Taşkent, Kazım, *Yaşadığım Günler*, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 1980.

Tuksavul, Muammer, *Doğudan Battıya ve Sonrası*, TİFDruk A.Ş., İstanbul, 1981.

Ankara Şeker Fabrikası: Açılış Hatırası, (Haz.: Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.), T.Ş.F.A.Ş.Yay., Ankara, 1962.

Erzurum Şeker Fabrikası Açılış Hatırası (1956), (Haz.: Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.), T.Ş.F.A.Ş.Yay., Erzurum, 1956.

Uşak Şeker Fabrikası Hatıra Defteri, Birinci Kânun, Uşak, 1926.

Nuri Şeker'in Torunu Mehmet Şeker'in Anıları.

2- Araştırma Eserler

Ağaoğlu, Ahmet, *Serbest Firka Hatıraları*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1950.

Alibekov, İnkılâp, *Kemalizm'in Devletçilik İlkesi: Teori ve Uygulama*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

Alp, Ömer, *Ortak Pazar Ülkeleri ve Türkiye Şeker Endüstrileri*, Yeni Desen Matbaası, Ankara, 1963.

Alpar, Cem, *Türkiye'nin Planlı Dönemde İmalat Sanayini Koruyucu Dış Politikası*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1974.

Akıltepe, Habil-Malkoç, Sabri-Molbay, İhsan, *Türkiye Şeker Sanayi ve Şeker Pancarı Ziraatı*, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Ankara, 1964.

Akıncı, Abidin İhsan, *Şeker*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1935.

Aktaş, Erhan, *Atatürk ve Uşak*, Yelken Matbaası, İstanbul, 1981.

- Aralov, S. I., *Gözleri Çeliktendi Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, Ulus Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ardıç, Kamuran, *Atatürk'ün Tarım ve Orman Sevgisi ve Tarım Alanındaki Gelişmeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.
- Armaoğlu, Fahir H., *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1960)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1964.
- _____, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Tisa Matbaası, Ankara, 1984.
- Arnold, David, *Coğrafi Keşifler Tarihi (1400-1600)*, (Çev.: Osman Bahadır), Yöneliş Yayınevi, İstanbul, 2001.
- Artun, Tuncay, *Türkiye'de Bankacılık: İşlevi-Gelişimi-Özellikleri ve Sorunlarıyla*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1980.
- Atakişi, İbrahim K., *Çeşitli Şartlarda Pancar Fidelerinin Yetiştirilmesi ve Tohum Üretimi Üzerinde Bazı Araştırmalar*, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Ofset Basımevi, Ankara, 1971.
- Atalay, Besim, *Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları*, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 1967.
- Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya: Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar*, Doğan Kardeşler Matbaacılık, İstanbul, 1969.
- Avşar, Abdülhamit, *Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Umut Matbaacılık, İstanbul, 1998.
- Aybars, Ergün, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, I, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir, 1984, s.103.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Cihan İktisadiyatında Türkiye*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931.
- _____, *İkinci Adam: İsmet İnönü*, I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980.
- _____, *İnkılâp ve Kadro*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968.
- _____, *Tek Adam: Mustafa Kemal (1922-1938)*, III, Yükselen Matbaası, İstanbul, 1966.
- Aykut, Selim Sabit, *Rakamlarla Türkiye*, I, T.C.Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, 1947.
- Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, *Atatürk: Yetişmesi, Kişiliği, Devrimleri*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1973.

Barutçugil, İsmet Sabit, *Cumhuriyet'ten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 1989.

Başar, Ahmet Hamdi, *Para ve İnkılâp*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1936.

Başol, Koray, *Türkiye Ekonomisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İzmir, 1983.

Bekman, Münir Müeyyet-Tülbentçi, Feridun Fazıl, *İkinci Cihan Harbi Kronolojisi (1940 Sonuna Kadar)*, I, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1943.

Beyarlan, Ahmet, *Atatürk Döneminde Planlı Ekonomi ve İstihdam Planlaması*, Tisa Matbaacılık Sanayi Ltd.Şti., Ankara, 1982.

Bilsen, Mehmet Cemil, *Lozan*, I, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1933.

_____, *Lozan*, II, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1933.

1931 Birinci Ziraat Kongresi (İhtisas Raporları), I, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931.

Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)*, Gerçek Yayınevi, Ankara, 1995.

_____, *Türkiye'de Devletçilik (1923-1950)*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi No:16, Ankara, 1962.

Bostancı, Naci, *Cumhuriyet'i Anlamak: Kurucu İdeoloji, Ekonomi ve Siyasete Dair*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.

Celal, Ömer, *Ziraat ve Sanayi Siyaseti*, Arkadaş Matbaası, İstanbul, 1934.

Cumhuriyetin 15.Yılında Eskişehir, (Haz.: CHP Eskişehir İl Yönetim Kurulu), Kültür Matbaası, İstanbul, 1938.

Cahen, Claude, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, (Çev.: Mustafa Daş), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitapevi, Ankara, 1995.

_____, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960)*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, Dünya Kitapları, İstanbul, 2004.

Derin, Harun, *Türkiye'de Devletçilik*, Çituri Biraderler, İstanbul, 1940.

Dokuman, Vasıf, *Kalkınma Yolu*, Ülkü Basımevi, İstanbul, 1947.

- Dursunkaya, A. Rıza, *Kırklareli Vilayetini Tarih, Coğrafya, Kültür ve Eski Eserleri Yönünden Tetkik*, I, Yeşilyurt Basımevi, Kırklareli, 1948.
- Edip, Namık, *30 Ağustos 1922 Dumlupınar Başkumandan Meydan Muharebesi ve İnkılâplarımız*, Ankara Halkevi Zafer Bayramı Komitesi Neşriyatı, Ankara, 1932.
- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
- Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953.
- Ertin, Gaye, *Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi*, Anadolu Üniversitesi Yay.No: 773, Eskişehir, 1994.
- Gediz, Afif, *Şeker Pancarı Ziraatının Türkiye Zirai ve İktisadi Bünyesindeki Yeri*, Mars Ticaret ve Sanayi A.Ş., Ankara, 1961.
- Geerdes, Thomas, *Ana Besin Maddelerinden Şeker ve Tarihi*, (Çev.: Cihad Gökoğlu), T.Ş.F.A.Ş., Ankara, 1966.
- Gençkan, M. Sadık, *Yembitkileri Tarımı*, Ege Üniversitesi Matbaası, İzmir, 1983.
- Goloğlu, Mahmut, *Devrimler ve Tepkiler (1924-1930)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.
- Gürol, Abdülkadir, *Eskişehir Kılavuzu*, Ses Işık Basımevi, Eskişehir, 1949.
- Güler, A. Tamer-Güler, Zafer, *Şeker Savaşları*, Kilim Matbaası, İstanbul, 2006.
- Güray, Rıza, *Türkiye Şeker Sanayi ve Şeker Pancarı Tarımı*, T.Ş.F.A.Ş., Ankara, 1968.
- Güven, Ercan, *Türkiye Şeker Sanayiinde İşgücünün Sosyal Politikası*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1967.
- Hatipoğlu, Şevket Raşit, *Türkiye'de Zirai Buhran*, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayını, Ankara, 1936.
- Irmak, Sadi, *Türkiye Cumhuriyetinin Ellinci Yılı Dolayısıyla Atatürk ve Çevresi*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1974.
- Işık, Cahit-Şanlıer, Kenan, *Sosyo-Ekonomik Gelişmede Eskişehir Nereden Nereye*, Eskişehir Ticaret Odası, Eskişehir, 1988.
- İloğlu, Asım Süreyya, *Türkiye Ekonomi Kurumunun Kuruluşu ve 1929-1973 Yıllarındaki Çalışmalarına Toplu Bir Bakış*, Ayyıldız Matbaası A.Ş., Ankara, 1974.

İnalçık, Halil-Quataert, Donald *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, (Çev.: Halil Berktaş; Haz.: Muhittin Salih Eren), I, Eren Yayıncılık Ltd.Şti., İstanbul, 2006.

İncekara, Fethi, *Endüstri Bitkileri ve Islâhı*, III, Ege Üniversitesi Matbaası, İzmir, 1965.

İpekçi, Abdi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Kabacalı, Alpay, *Bilinmeyen Yönleriyle Cumhuriyet Tarihi*, Creative Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Karabekir, Kazım, *Sanayi Projeleri*, (Haz.: Orhan Hülagü), Emre Yayınları, İstanbul, 2001.

Karakoyunlu, Yılmaz, *Türk Ekonomisinde Çağdaşlaşma Süreci*, Diyalog Yayınları, İstanbul, 1997.

Kazgan, Haydar-vd., *Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi*, I-II, Creative Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Kepenek, Yakup, *Gelişimi Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1983.

Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.

_____, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Kıymaz, Taylan, *Şeker Politikalarında Yeni Yönelimler ve Türkiye'nin Konumu*, Devlet Planlama Teşkilatı Yayın ve Temsil Dairesi Başkanlığı Yayın ve Basım Şube Müdürlüğü, Ankara, 2002.

Kireev, Nikolai G., *20'li 30'lu Yıllarda Türkiye'de Devletçilik Politikasının Bazı Özellikleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

Kıpal, Ulaş-Uyanık, Özgür, *Türkiye Milli İktisat Tarihi: Devletçilik*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001.

Kocabaşoğlu, Uygur-Gökmen, Özgür-Sönmez, Sinan-Sak, Güven-Erkal, Funda-Şeker, Nesim-Ulutekin, Murat, *Türkiye İş Bankası Tarihi*, Acar Matbaası, İstanbul, 2001.

Kocatürk, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Yücel Ofset Ltd.Şti.Tesisleri, Ankara, 2005.

_____, *Atatürk'ün Yazdırdıkları*, Edebiyat Yayınevi, Ankara, 1971.

- Koçak, Cemil, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Köhnen, Gerhard, *Dünya Ekonomi Tarihi*, (Çev.: Tunay Akoğlu), Varlık Yayınevi, İstanbul, 1965.
- Köksal, Bilge Aloba-İlkin, A. Râsih, *Türkiye’de İktisadi Politikanın Gelişimi (1923-1973)*, Yapı Kredi Bankası, İstanbul, 1973.
- Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, Yem Yayın, İstanbul, 2007.
- Kuruç, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1933-1935)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, II, Ankara, 1993.
- Kutay, Cemal, *Bilinmeyen Tarihimiz*, IV, Dizerkonca Matbaası İstanbul, 1975.
- _____, *Üç Devirden Hakikatler*, Alioğlu Yayınevi, İstanbul, 1982.
- Küçük, Yalçın, *Türkiye Üzerine Tezler (1908-1978)*, I, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1997.
- Loncadan Oda’ya*, (Genel Danışman: İlber Ortaylı; Danışman: Avni Özgürel), İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 2007.
- Makal, Ahmet, *Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri (1920-1946)*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- Melzig, Herbert, *İnönü Diyor ki*, Ülkü Kitap Yurdu, İstanbul, 1946.
- Meray, Seha L., *Lozan Barış Konferansı*, II, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1971.
- Meray, Seha L.-Olçay, Osman, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 409, Ankara, 1977.
- Mutluay, Fahrettin, *Türkiye Şeker Sanayii*, Mars Matbaası, Ankara, 1964.
- Misakı Milli ve Lozan Sulh Muahednamesi (24 Temmuz 1923)*, (Haz.: Dışişleri Bakanlığı K.T.Y.M.Bürosu Yunan İşleri Şubesi), Ankara, 1966.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Ökçün, Ahmet Gündüz, *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 1997.
- _____, *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler Belgeler Yorumlar*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 1997.
- Önder, Mehmet, *Atatürk Eskişehir’de*, Uğur Ofset, Eskişehir, 1992.

- _____, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Tisa Matbaacılık Sanayii, Ankara, 1975.
- Ötügen, Vasfiye, *Türkiye'de Şeker*, Dizerkonca Matbaası, İstanbul, 1955.
- Öztürk, Kazım, *Cumhurbaşkanları'nın T. Büyük Millet Meclisini Açış Nutukları*, Baha Matbaası, İstanbul, 1969.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1984.
- _____, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1999.
- Price, M. Philips, *Türkiye Tarihi (İmparatorluktan Cumhuriyete Kadar)*, (Çev.: M. Asım Mutludoğan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1969.
- Quataert, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, (Çev.: Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ritter, K., *Dünya Ziraat Tarihi*, (Çev.: Kazım Köylü), Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları: 205., Ankara, 1962.
- Sadıklar, Tayyar, *Türkiye'de Karma Ekonomi Uygulaması*, Ekonomik ve Sosyal Yayınlar, Ankara, 1975.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih (1918-1994)*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.
- Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1987.
- Semiz, Yaşar, *Atatürk Döneminin İktisadi Politikası: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*, Saray Kitabevi, Konya, 1996.
- Sertel, M. Zekeriya, *Hatırladıklarım*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968.
- Sevim, Fuat, *Dünya Uygarlığı ve Türk Sosyo-Ekonomik Tarihi*, İpek Yayınevi, İstanbul, 1978.
- Seyidoğlu, Halil, *Türkiye'de Sanayileşme ve Dış Ticaret Politikası*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1982.
- Silier, Oya, *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, Gözlem Matbaacılık, İstanbul, 1981.
- Soysal, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.
- Suraiya, Faroqhi-McGowan, Bruce-Quataert, Donald-Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914*, (Ed.: Halil İnalcık-

Donald Quataert; Çev.: Halil Berktaş; Haz.: Muhittin Salih Eren), II, Eren Yayıncılık Ltd.Şti., İstanbul, 2006.

Şahinkaya, Serdar, *Sanayileşme Süreçleri ve Kalkınma Yatırım Bankaları: Teorik Bir Çerçeve ve Türkiye Örneği*, Mülkiyeliler Birliği, Ankara, 1999.

Şahinöz, Ahmet- Işıklı, Alpaslan-Ongun, Tuba- Oyan, Oğuz- Tokgöz, Erdinç- Serin, Necdet- Üner, Sunday- Telatar, Funda- Türkkan, Erdal- Telatar, Erdinç- Coşkun, Nejat- Yalnız, Ahmet- Çelebican, Gürkan- Akmut, Özdemir- Morgil, Orhan- Sariaslan, Halil- Aktan, Okan- Töre, Nahit- Küçüker, Celal- Hamamcı, Can, *Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz*, (Yay.Haz.: Ahmet Şahinöz), Turhan Kitabevi, İstanbul, 1998.

Şamsutdinov, A. M., *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923*, (Çev.: Ataoğul Behramoğlu), Doğan Kitapçılık A.Ş., İstanbul, 1999.

Şiray, Ahmet, *Türkiye Şeker Sanayi ve Şeker Pancarı Tarımı*, T.Ş.F.A.Ş., Ankara, 1979.

Tayanç, Tunç, *Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1973.

Taygun, Nazım, *Türkşeker'in Öyküsü*, Mars Tic.ve San.A.Ş., Ankara, 1993.

Tekand, Baha, *Türkiye Şeker Sanayinin Dünü Bugünü ve Yarını*, Mars Matbaası, Ankara, 1958.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1977.

_____, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1982.

Tekeli, Sait Tahsin, *Şeker Sanayinin Millet İktisadımızdaki Yeri ve Önemi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1964.

Tezel, Sezai Yahya, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınevi, İstanbul, 1982.

_____, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, (Osmanlıca'dan Çev.: Aynur Karayılmazlar; Sadeleştiren: Ekrem Karayılmazlar), İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 2006.

Toprak, Zafer, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi (Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918)*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd.Şti., İstanbul, 2003.

_____, *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

Tuna, Yusuf, *Sanayileşme Stratejileri ve Türkiye*, T.C.Dz.KK.Deniz Harp Okulu Komutanlığı, İstanbul, 1990.

Turhan, Seyfettin, *Atatürk’te Konular Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.

Tutsak, Sadiye, *Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, Uşak Belediyesi Kültür Yayınları Dizisi No:2, İzmir, 1998.

Türk Devrim Tarihi, (Haz.: T.C.Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1971.

Türkiye’nin Tarımsal Üretim Projeksiyonu (1968-2000), (Haz.: T.C.Tarım Bakanlığı), Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1969.

Tüzün, Necat-Safran, Mustafa, *Atatürk İlkelerinde Devletçilik-Cumhuriyetçilik*, Gazi Üniversitesi, Ankara, 1988.

Uğurlu, Mehmet Yaşar, *Dünü-Bugünü ve Her Yönü İle Turhal*, Turhal, 1993.

Uluatam, Özhan-Tan, Turgut, *Türk İktisat Politikasının Hukuki Çerçevesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1982.

Üçok, Orhan, *Cumhuriyet’in 50.Yılında Şeker Sanayimiz*, Mars Ticaret ve Sanayi A.Ş.Matbaası, Ankara, 1973.

Üçok, Orhan, *Türkiye Şeker Sanayii Raporu*, Milli Prodüktivite Merkezi, Ankara, 1981.

Ülken, Yüksel, *Atatürk ve İktisat: İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve ‘Eklektik Modeli’*, Yonca Matbaası, Ankara, 1984.

Ürnlü, Coşkun, *1838 Ticaret Sözleşmesi*, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1975.

Veldet, Turan, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, Doğu Ltd.Şti.Matbaası, Ankara, 1958.

Veyisoğlu, Avni, *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Alman Ekonomi Mucizesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul, 1988.

Yaşa, Memduh, *İktisadi Meselelerimiz*, Nurettin Uycan Matbaası, İstanbul, 1966.

Yaşa, Memduh-vd., *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, Akbank, İstanbul, 1980.

Yenal, Oktay, *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*, Homer Yayınları, Ankara, 2003.

Yeniay, İ. Hakkı, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, Ekin Basımevi, İstanbul, 1984.

Yerasimos, Stefanos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, (Çev.: Babür Kuzucuoğlu), III, Belge Yayınları, İstanbul, 2005.

Yüce, Celal, *Eskişehir Çevre İncelemesi*, Son Telgraf Matbaası, İstanbul, 1969.

Zeytinoğlu, Erol, *Türkiye’de Şeker Endüstrisi: Pancar Yönünden Ziraatı ve Ekonomisi*, İskender Matbaası, İstanbul, 1964.

Walton, J.H., *Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiye’si (1923-1938)*, (Ed.: Ö. Andaç Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003.

K- MAKALELER

Abaç, Selçuk, *“Türkiye’nin Sanayileşmesinde Bankaların Rolü”*, Cumhuriyet’in 50’nci Yılında Türkiye’de Sanayileşme ve Sorunları Semineri, Ankara, 1975, s.521-582.

Akın, Veysi, *“Uşak Şeker Fabrikası Kuruluşu ve Sosyo Ekonomik Yönü (Atatürk Dönemi) 1926-1938”*, 21.Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu Kitabı, II, İstanbul, 2001, s.827-846.

Alakant, Muammer, *“Cumhurluğun On İkinci Yaşında”*, 19 Mayıs, S.2 (1 İlk Kânun 1935), Samsun, 1935, s.7-11.

Alkan, İsmet, *“Türkiye’nin İktisadi Kalkınmasında İşletmelerimizin Mevkileri ve İktisadi Vazifeleri”*, Fikirler, VIII, S.183 (1 Şubat 1939), İzmir, 1939, s.1, 2.

Alp, Ömer, *“Türkiye Şeker Sanayi 70.Yılı Tamamlarken”*, Şeker, 70.Yıl Özel Sayısı (26 Kasım 1996), Ankara, 1996, s.27-29.

Alpullu, *“Melas Nedir, Nasıl Elde Edilir ve Neye Yarar?”*, Alpullu, S.5 (Mayıs 1935), Ankara, 1935, s.5-7.

Ardıç, Kamuran, *“Atatürk’ün Tarım ve Orman Sevgisi”*, Belleten, LI, S.199 (Nisan 1987), Ankara, 1987, s.367-403.

Arı, S. Hilmi, *“Cumhuriyet’in 50.Yılında Türkiye’de Pancar Tarımı”*, Pancar, Cumhuriyet’in 50.Yılı Özel Sayısı, Ankara, 1973, s.35-54.

Arıkan, Zeki, *“Anadolu’da Tanin’e Göre Eskişehir”*, Tarihte Eskişehir Sempozyumu-I, (2-4 Kasım 1998), Eskişehir, 2001, s.21-37.

Atay, Falih Rifki, *“Sanayi Muhitlerinde”*, Ayın Tarihi, S.12 (1-30 Kasım 1934), Ankara, 1934, s.60, 61.

Aruoba, Çelik, *“Cumhuriyet’in Kuruluş Yıllarında Türkiye’nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar”*, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi, Ankara, 1982, s.79-87.

Avcı, Sedat, *“Türk Şeker Sanayinin Kuruluş ve Gelişmesinde Devletin Etkisi”*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, S.IV, İstanbul, 1996, s.291-302.

Aydemir, Şevket Süreyya, *“İktisat Vekâletini Alakadar Eden Devlet Hizmetleri”*, Cumhuriyetin 16.Yıl Dönümünde Hitabeler ve Konferanslar, Ankara, 1939, s.57-61.

_____, *“Şeker İstiklâli ve 160.000 ton Türk Şekeri”*, Kadro, I, S.11 (II.Teşrin 1932), Ankara, 1932, s.5-16.

Aykut, Şeref, *“Alpullu Nasıl Kuruldu?”*, Alpullu, S.5 (Mayıs 1935), Ankara, 1935, s.1-3.

Aysan, Mustafa A., *“Atatürk’ün Ekonomik Görüşü”*, Atatürk Yolu, Ankara, 1995, s.69-103.

Bardakçı, Murat, *“Bay Yüzde 5” in feryadı: Ermeni meselesine hiç karışmadım ama mallarıma el koydular”*, Haber Türk Tarih, S.48 (24 Nisan 2011), İstanbul, 2011, s.10-12.

Başıyğit, Türkan, *“Türkiye’de Kırsal Kalkınma Politikaları (1923-1950)”*, Türkler Ansiklopedisi, XVII, , Ankara, 2002, s.687-695.

Bayar, Celal, *“Celal Beyin Mecliste Beyanâtı”*, Ayın Tarihi, S.5 (1-31 Nisan 1934), Ankara, 1934, s.35-42.

_____, *“Sümerbank’ın Senelik Toplantısında Ekonomi Bakanı Mühim Beyanatta Bulundu”*, Ayın Tarihi, S.17 (1-30 Nisan 1935), Ankara, 1935, s.55-61.

_____, *“Tasarruf Haftasında Ekonomi Vekili Celal Bayar Bir Radyo Söylevi Yaptı”*, Ayın Tarihi, S.13 (1-31 Ekim 1934), Ankara, 1934, s.48-55.

_____, *“24 Son Kânun 1936’da Ankara’da Toplanan Endüstri Kongresinde Ekonomi Bakanı Celal Bayar Bir Nutuk Söyledi”*, Ayın Tarihi, S.27 (1-29 Şubat 1936), Ankara, 1936, s.20-27.

Baysan, Sultan-Öztürk, A. Adnan, **“Uşak Şeker Fabrikası: Tarihi ve Coğrafi Yönden Bir İnceleme”**, 21.Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu Kitabı, Uşaklılar Eğitim ve Kültür Yay.No: 2, II, İstanbul, 2001, s.847-861.

Beyarslan, Ahmet, **“Atatürk Döneminde Planlı Ekonomi”**, Atatürk Döneminin Sosyo-Ekonomik Sorunları, Ankara, 1982, s.35-41.

Bilgişin, Şevket, **“Türk İnkılâbında Devletçilik ve Ticaret Serbestisi”**, CHP Konferanslar Serisi, Kitap: 8, Ankara, 1939, s.3-18.

Çakıcı, Latif, **“Atatürk ve Ekonomi”**, Atatürk ve Eğitim Ekonomi Milliyetçilik Hukuk, Ankara, 1984, s.7-9.

Çatalbaş, Mehmet, **“Ölüm Yıldönümü Nedeniyle Nuri Şekeri Anıyoruz”**, Pancar, S.142 (Temmuz 1964), Ankara, 1964, s.16.

Çelebican, Gürgân, **“Atatürk Döneminde Para-Kredi Siyaseti ve Kurumsallaşma Hareketi”**, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi, Ankara, 1982, s.23-34.

Derbil, Süheyp, **“Devletçilik”**, CHP Konferanslar Serisi, Kitap: 8, Ankara, 1939, s.21-40.

Engin, Aydın, **“Bir Şeker Hikayesi: Alpullu Şeker Fabrikası”**, 75 Yılda Çarklardan Chip'lere, İstanbul, 1999, s.37-41.

Ercan, Recai-Ekşi, Aziz, **“Türkiye’de Gıda Sanayinin Gelişimi ve Başlıca Sorunları”**, Ata'nın Anısına Doğumunun 100.Yılında Tarım Semineri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara, 1981, s.206-220.

Erektiren, Celal, **“Türkiye’de Şekerpancarı'nın Tarihçesi”**, Pancar, S.29 (Şubat 1954), Ankara, 1954, s.14-22.

Eroğlu, Hamza, **“Atatürk ve Devletçilik”**, Belleten, XLIX, S.194 (Ağustos 1985), Ankara, 1985, s.357-372.

_____, **“Türkiye’de Devletçilik ve Sağladığı Yararlar”**, Atatürk Döneminin Sosyo-Ekonomik Sorunları, Ankara, 1982, s.13-20.

Erten, Rıza, **“Milli İktisat ve Tasarruf”**, Cumhuriyetin 16.Yıl Dönümünde Hitabeler ve Konferanslar, Ankara, 1939, s.127-130.

Eser, Didar-Yürür, Nevzat, **“Atatürk’ün Gösterdiği Hedefler Doğrultusunda Tarla Ziraatındaki Gelişmeler”**, Ata'nın Anısına Doğumunun 100.Yılında Tarım Semineri, Ankara, 1981, s.129-156.

Gübelez, Mehmet, *“Atatürk’ün Yolunda Şeker Sanayinin Memleketimize Kazandırdıkları”*, Şeker, Atatürk’ün Doğumu’nun 100.Yılı Özel Sayısı, Ankara, 1981, s.27-30.

Güran, Tevfik, *“Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”*, 150.Yılında Tanzimat, Ankara,1992, s.235-257.

_____, *“Tarım Politikası (1839-1913)”*, Osmanlı Ansiklopedisi, III, Ankara, 1999, s.305-311.

Gürkan, Ömer, *“Ekonomik Hayat (Atatürk’lü Yıllar: 1923-1939)”*, Atatürk’ün Doğumunun 125.Yılı ve Cumhuriyetimizin 83.Yılı Özel Sayısı, Muğla, 2006, s.133-140.

Gürsel, Seyfettin, *“Cumhuriyet Döneminde Türkiye Ekonomisi”*, 75 Yılda Düşünceler Tartışmalar, İstanbul, 1999, s.137-156.

Hamitoğulları, Beşir, *“Atatürk Devletçiliği ve Ekonomik Bağımsızlık”*, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Ankara, 1982, s.105-132.

Herman, Max, *“Almanya’da Güdümlü Ekonomi ve Agrikültür”*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi-Belgeler, III, Ankara, 1938, s.139-153.

Hiç, Mükerrerem, *“Cumhuriyet Döneminde Türkiye Ekonomisi”*, Türkler Ansiklopedisi, XVII, Ankara, 2002, s.541-546.

Hüsrev, İsmail, *“Türkiye Köy İktisadiyatı”*, Kadro, II, S.22 (Teşrinievvel 1933), İstanbul, 1933, s.19-23.

Işıkan, Mustafa-Eraç, Ahmet-Er, Celal, *“Cumhuriyet Dönemindeki Tarımsal Gelişmede Endüstri ve Yem Bitkileri ile Çayır ve Meranın Yeri”*, Ata’nın Anısına Doğumunun 100.Yılında Tarım Semineri, Ankara, 1981, s.157-174.

İnönü, İsmet, *“Fırkamızın Devletçilik Vasfı”*, 75 Yılda Düşünceler Tartışmalar, İstanbul, 1999, s.40-41.

_____, *“İnönü’nün Cumhuriyet’in 50.Yılında Tarımımızı Eleştirisi”*, Atatürk ve Tarım, Ankara, 1981, s.29-33.

Kadaster, İsfendiyar Esat, *“Şeker Pancarı Posası Hakkında”*, Ziraat ve Yayım, S.1 (Ocak 1961), Ankara, 1961, s.6, 7.

Kandiller, Rıza, *“Atatürk’ün İktisadi Kalkınmamızdaki Öncü Rolü”*, Atatürk Konferansları (1999 Yılı-Yurtiçi), Ankara, 2000, s.281-291.

Kaplan, Leyla, **“Cumhuriyetin İlk Yıllarında Hükümetin Milli Ekonomi Oluşturma Girişimlerine Bir Örnek”**, Atatürk Yolu, VI, S.22 (Kasım 1998), Ankara, 1998, s.159-164.

Kepek, Yakup, **“Türk Sanayiinde Yatırımlar Üzerine Bir Deneme”**, Cumhuriyet’in 50’nci Yılında Türkiye’de Sanayileşme ve Sorunları Semineri, Ankara, 1975, s.17-84.

Keyder, Çağlar, **“Osmanlı İmparatorluğu’nda XVIII.ve XIX.Yüzyıllarda İmalat Sanayii”**, Osmanlı Ansiklopedisi, III, Ankara, 1999, s.269-278.

Kireyev, Nikolai G., **“SSCB Dışişleri Bakanlığı Tarafından Yayımlanan Sovyet Arşiv Belgelerinde Açıklanan Türkiye’de Devletçilik Politikası ve 1920-1930 Yıllarında Sovyet-Türk İlişkileri”**, I.Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler) 21-23 Eylül 1987, Ankara, 1994, s.643-649.

Kızılcıkelik, Sezgin, **“Atatürk Döneminde Sanayileşme Çabaları”**, Ata, S.4, Konya, 1993, s.123-138.

Koraltürk, Murat, **“1920’lerden 1960’lara Devletçilik-Liberalizm Tartışmaları”**, 75 Yılda Düşünceler Tartışmalar, İstanbul, 1999, s.157-160.

_____, **“Türkiye Ekonomisi (1923-1960)”**, Türkler Ansiklopedisi, XVII, Ankara, 2002, s.581-591.

Korum, Uğur, **“1923-1929 Döneminde Türkiye’de İmalat Sanayii ve Sanayi Politikaları”**, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Ankara, 1982, s.63-78.

Kuran, Ercümen, **“Atatürk’ün İktisadi Görüşleri”**, Kemalizm, S.134 (Eylül 1973), İstanbul, 1973, s.12-14.

Malkoç, Sabri, **“Şeker Sanayimiz”**, Ziraat Dergisi, S.203-204 (Mart-Nisan 1961), Ankara, 1961, s.11, 12.

Manisalı, Erol, **“Türkiye’nin Yatırım Malları Sanayii ve Gelişme Olanakları”**, Cumhuriyet’in 50’nci Yılında Türkiye’de Sanayileşme ve Sorunları Semineri, Ankara, 1975, s.86-131.

Martal, Abdullah, **“Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX.Yüzyıl)”**, Osmanlı Ansiklopedisi, III, Ankara, 1999, s.279-285.

Nafiz, İlhami, **“Şeker Sanayimiz”**, 1930 Sanayi Kongresi: Raporlar-Kararlar-Zabıtlar, Ankara, 2008, s.218-234.

Nedim, Vedat, *“Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lazım?”*, Kadro,I, S.6 (Haziran 1932), Ankara, 1932, s.13-18.

Numan, Ali, *“Eskişehir’de: Şeker Pancarı Yetişmez mi?”*, Eskişehir Halk Evi, S.11-12 (Haziran-Temmuz 1933), Eskişehir, 1933, s.9-16.

Orhan, Ayhan, *“Tek Partili Yılların Ekonomi-Politiği ve Kadro Hareketi”*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.17 (2009-1), Kocaeli, 2009, s.120-147.

Orçunsel, Memduh Şevket, *“Şeker Sanayinin Sanayi Kolu Dışındaki Önemi”*, Pancar, S.145 (Ekim 1964), Ankara, 1964, s.20, 21.

Öke, Rahmi, *“Cumhuriyet Devrinde Ziraat Çalışmaları ve Feyizli Eserler”*, Cumhuriyetin 16.Yıl Dönümünde Hitabeler ve Konferanslar, Ankara, 1939, s.81-88.

Ölçen, Ali Nejat, *“1923-1938 Dönemlerinde Birinci ve İkinci Sanayi Planları”*, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Ankara, 1982, s.133-149.

Ötkeren, Hüseyin Bezmi, *“Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.Nasıl Kuruldu?”*, 30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii, Ankara, 1958, s.576, 577.

Özel, Sabahattin, *“Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi”*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Estitüsü Dergisi, S.2, İstanbul, 2002, s.235-248.

Özgürel, Hamdi, *“Cumhuriyet Maliyesine Bir Bakış”*, Cumhuriyetin 16.Yıl Dönümünde Hitabeler ve Konferanslar, Ankara, 1939, s.25-28.

Özseyhan, Kamuran, *“Atatürk’ün 100.Doğum Yılında Türkiye Şeker Sanayi”*, Şeker, Ankara, 1981, s.31-34.

Polatkan, Hasan, *“Maliye Vekili Hasan Polatkan’ın Şeker Sanayi Hakkında Meclisteki Konuşması”*, Pancar, S.30 (30 Mart 1954), Ankara, 1954, s.3, 4.

Seçkin, Refet, *“Atatürk ve Gıda Sanayi”*, Atatürk ve Tarım, Ankara, 1981, s.161-172.

Semiz, Yaşar, *“1929 Ekonomik Buhranı ve Türkiye”*, Ata, S.4, Konya, 1993, s.43-52.

Serin, Necdet, *“Türkiye’nin İktisadi Kalkınması ve Yabancı ve Hususi Sermaye”*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XIII, S.3, Ankara, 1958, s.45-71.

Soydan, Mahmut Nedim, *“Sanayileşme Yolunda”*, Ayın Tarihi, S.9 (1-31 Ağustos 1934), Ankara, 1934, s.127.

Sözen, Nur-Arlı, Mustafa, *“Atatürk, Ulusal Ekonomi ve Tarım”*, Atatürk ve Tarım, Ankara, 1981, s.53-68.

Şeker, Mehmet, *“Şeker Sektörüne Hizmet Edenler-Nuri Şeker”*, Toprağın Tadı, S.13, İstanbul, 2009, s.82, 83.

Şeker Sektörüne Hizmet Edenler, *“Kazım Taşkent”*, Toprağın Tadı, Yıl: 6, S.14, Ankara, 2009, s.102, 103.

Şükrü, Faruk, *“Cumhuriyetten Sonra Eskişehir”*, Eskişehir Halk Evi, S.13-24 (29 Ekim 1933), Eskişehir, 1933, s.41-153.

Tabanoğlu, Sermin, *“Türkşeker’in Öyküsü”*, Şeker, 70.Yıl Özel Sayısı (26 Kasım 1996), Ankara, 1996, s.34-39.

Taşkent, Kazım, *“İlk Genel Müdür Kâzım Taşkent’in Cumhuriyetin 50.Yılında Şeker Sanayimize Dair Hatıraları”*, Pancar, Cumhuriyet’in 50.Yılı Özel Sayısı, Ankara, 1973, s.19-22.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, *“Devletçilik Öncesinde Sanayi Politikası Arayışları: Dünya İktisadi Buhranı Öncesinde Cumhuriyetin İlk Plan Yapma Deneyimi”*, Makine Mühendisleri Odası 1976 Sanayi Kongresi, Ankara. 1977, s.4-15.

Tekeli, Sait Tahsin, *“Türkiye’de Şeker Fabrikası Kurma Gayretleri”*, Pancar, S.31 (Nisan 1954), Ankara, 1954, s.20-25.

_____, *“Ziraat ve Sanayi”*, Çığır, X, S.104 (Temmuz 1941), Ankara, 1941, s.8-12.

Tokgöz, Erdinç, *“Atatürk Dönemi İktisat Politikaları”*, Atatürk’ten Günümüze Türkiye Ekonomisi, (Ed.: Bahaeddin Yediyıldız), Siyasal Kitapevi, Ankara, 2002, s.15-36.

Tümer, Haşim, *“Uşak Şeker Fabrikası ve Türkiye Şeker Sanayinin Öncüsü Molla Ömer Oğlu Nuri Şeker”*, Pancar, Cumhuriyet’in 50.Yılı Özel Sayısı, Ankara, 1973, s.68-79.

Tünay, Muharrem, *“Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası”*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, II, S.4 (Kasım 1985), Ankara, 1985, s.245-256.

Türk, İsmail, *“Atatürk ve Türk Mali Sistemi”*, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Ankara, 1982, s.7-21.

_____, *“Cumhuriyet Döneminde Teşvik Tedbirleri ve Geleceği”*, Cumhuriyet’in 50’nci Yılında Türkiye’de Sanayileşme ve Sorunları Semineri, Ankara, 1975, s.655-683.

_____, *“Türkiye’de Şeker Sanayii ve Pancar Ziraatı”*, A.Ü.S.B.F.D., XII, S.4, Ankara, 1957, s.20-52.

Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., *“70.Yılında Türkşeker”*, Şeker, 70.Yıl Özel Sayısı (26 Kasım 1996), Ankara, 1996, s.1-7.

Türkoğlu, Abdullah, *“Türkiye’de Şeker Politikası”*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XII, No: 3-4 (Nisan 1951-Temmuz 1951), İstanbul, 1951, s.109-133.

Ülken, Yüksel, *“Atatürk ve İktisat”*, Atatürkçü Düşünce, Ankara, 1992, s.969-992.

_____, *“1923’ten 1993’e Cumhuriyet Ekonomisi”*, Türkiye Cumhuriyeti’nin Yetmiş Beş Yıl Armağanı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s.154, 155.

Velidedeoğlu, Turan Veldet, *“Türkiye Şeker Sanayi”*, Pancar, Cumhuriyet’in 50.Yılı Özel Sayısı, Ankara, 1973, s.25-34.

Vural, İstiklal Yaşar, *“Atatürk Dönemi Maliye Politikaları: Liberal İktisattan Karma Ekonomiye”*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.20 (Nisan 2008), Kütahya, 2008, s.77-111.

Yayla, Süleyman, *“Et İçin Sığır Besisi Projesi ve Neden Şeker Şirketi”*, Ziraat Mühendisliği Aylık Fikir ve Meslek Dergisi, S.64 (Ekim 1971), Ankara, 1971, s.21-24.

Yılmaz, M. Faruk, *“Kuruluşunun 50.Yılında Şeker Sanayimiz”*, Pancar, S.296 (Mayıs 1977), Ankara, 1977, s.2-7.

Zarakolu, Avni, *“1929/30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri”*, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi, Ankara, 1982, s.89-103.

GİRİŞ

Şeker, insanoglunun tarih boyunca vazgeçemediği belli başlı tüketim maddelerinden birisi olup, birçok medeniyet tarafından, “*kral yemeği*” olarak tanımlanmaktaydı. Bu değerli yiyecek, aristokrat sınıf dışındaki orta sınıf için erişilmesi bir hayli zor olan ve ancak altın karşılığında elde edilebilen bir meta idi. İlk dönemlerde, çok az bir miktarda üretilen şeker, tüketim maddesinden ziyade ilaç yapımında kullanıldı¹. Yükte hafif, pahada ağır olan bu ürünün bulunduğu yerler üzerinde birçok devlet, askeri mücadeleler içine girdi. Bunun sonucunda ise Araplar, ele geçirdikleri; Rodezya, Kıbrıs, Mısır, Kuzey Afrika, Sicilya, Güney İspanya ile Balear adalarında şeker fabrikaları kurdular. Ancak Arapların, Hristiyan olan toplumlarla ticari bir faaliyetler içinde bulunmak istememeleri, Arap dünyası dışındaki bölgelerin, şeker ile yüzyıllar boyu tanışamamasına neden oldu. Avrupa’nın şekerle tanışması, ilk olarak Haçlı Seferleri esnasında Haçlıların, birçok değerli eşya ile birlikte şekerini de Avrupa’ya getirmesi sonucu gerçekleşti².

Haçlı Seferleri neticesinde kurulan Kudüs Krallığı’nın sınırları, I.Baudouin’in on sekiz yıl süren saltanatlığı döneminde, özellikle Venedik ve Cenova filolarından alınan yardımlar sayesinde; Arsuf, Kaysâriye, Hayfa, Yafa, Akkâ ve Beyrut’un ele geçirilmesiyle bir hayli genişledi. Bu yardımlara karşılık olarak, Venedik ve Cenovalılara birer mahalle verildi. Böylelikle bu iki İtalyan şehri, Filistin ile Avrupa arasındaki ulaşım ve ticaret olanaklarına sahip olarak, kısa bir süre zarfında zenginleřtiler³. Akkâ’ya taşınan ürünlerin büyük bir bölümü, İtalyan tüccarların çok az bir derecede ilgi gösterdikleri ve yerel tüketime sundukları basit mallardan oluşmaktaydı. Buna karşılık, onların ilgi duydukları ürünler arasında; baharat, tahıl, şeker, yün, pamuk, ipek ve şap gibi ürünler yer almaktaydı⁴.

---

¹ Thomas Geerdes, *Ana Besin Maddelerinden Şeker ve Tarihi*, (Çev.: Cihad Gökoğlu), Ankara, 1966, s.7.

² T. Geerdes, *Ana Besin Maddelerinden...*, s.10.

³ Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul, 2004, s.91.

⁴ Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, (Çev.: Mustafa Daş), İstanbul, 2010, s.277, 278.

Haçlı Seferleri'nin ekonomik sonuçlarıyla paralel olarak, Venedik, Cenova ve Floransa'nın zengin ve güçlü birer İtalyan şehir devletleri haline gelmesinde, Doğu ile yapmış oldukları ticari faaliyetler sonucu, şeker ve benzeri ürünleri Orta Avrupa'ya taşımalarının büyük bir etkisi oldu⁵.

Şeker, XV.yüzyıldan itibaren politik bir meta haline gelerek, tüm dünyanın dikkatini üzerine çekti⁶. Şeker kamışı tarımı, Amerika'nın keşfiyle birlikte siyasi ve ekonomik açıdan önemli bir süreç içine girdi. Kamış şekeri, önce Dominik Cumhuriyeti ve Brezilya'da, daha sonra Küba, Jamaika, Barbados gibi ülkelerde yetiştirilmeye başladı. Portekiz sömürgesi olan Brezilya'da, 1500'lü yıllarda yüksek miktarda kamış şekeri üretildi. Böylece Portekiz, dünya şeker ticaretinde hakim bir konuma yükseldi⁷. Portekizliler, Portekiz'deki malikanelerinde işçi olarak çalıştırmak ve daha sonraki dönemlerde de Atlantik adalarındaki genişleyen şeker ekonomisinin işgücü ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla köleler satın aldılar⁸.

XVI.ve XVII.yüzyıla gelindiğinde, İngiliz ve Fransız tüccarların dünya şeker üretim merkezlerini kontrolleri altına aldıkları ve bu tarım ürününden yüksek oranlarda kâr elde ettikleri görülür. Bu yüzden şeker, o dönemde “*beyaz altın*” olarak anılmaya başladı⁹. Lâkin şeker, hem çok uzak ülkelerden getirildiği hem de büyük bir işçilik gerektirdiğinden bu dönemde de lüks bir besin maddesi durumunu muhafaza ederek¹⁰ kilitli ve anahtarlı olan değerli altın veya gümüş kutularda saklandı ve XIX.yüzyıla kadar yalnız eczanelerde ve özel yerlerde satıldı¹¹.

Şeker, XVIII.yüzyıla kadar şeker kamışından elde edildi¹². 1705'te Nürnberg'de, Franciscus Philippus Florinus adlı bir kimyager tarafından ilk defa pancara “*şeker pancarı*” adı verildi. 3 Mart 1709'da Berlin'de doğmuş olan kimyager

⁵ Gerhard Köhnen, *Dünya Ekonomi Tarihi*, (Çev.: Tunay Akoğlu), İstanbul, 1965, s.48,49.

⁶ A. Tamer Güler-Zafer Güler, *Şeker Savaşları*, İstanbul, 2006, s.49.

⁷ Taylan Kıymaz, *Şeker Politikalarında Yeni Yönelimler ve Türkiye'nin Konumu*, Ankara, 2002, s.15.

⁸ David Arnold, *Coğrafi Keşifler Tarihi (1400-1600)*, (Çev.: Osman Bahadır), İstanbul, 2001, s.25.

⁹ A.T. Güler-Z. Güler, *Şeker Savaşları*, s.47.

¹⁰ *Türk Ansiklopedisi*, XXX, Ankara, 1981, s.245.

¹¹ T. Geerdes, *Ana Besin Maddelerinden...*, s.13.

¹² Afif Gediz, *Şeker Pancarı Ziraatının Türkiye Zirai ve İktisadi Bünyesindeki Yeri*, Ankara, 1961, s.9.; Şeker kamışının vatanı, Ön Asya'dır. Şeker Kamışı, buradan doğuya doğru Çin'e, diğer taraftan da İskender Dönemi'nde, batıya doğru yayıldı. Şeker kamışı, Akdeniz ülkelerine, Araplar tarafından getirildi. Sömürgecilik Dönemi ile birlikte, tüm sıcak bölgelere girdi. XVIII.yüzyılın ortalarına doğru Habeşistan'a, XIX.yüzyılın ortalarında ise Avustralya ve Güney Afrika'ya ulaştı. [K. Ritter, *Dünya Ziraat Tarihi*, (Çev.: Kazım Köylü), Ankara, 1962, s.144.]

Andreas Sigismund Marggraf¹³, 1747’de pancarın %1,3 oranında şeker ihtiva ettiğini tespit etti. 1786’da, Marggraf’ın öğrencisi olan Carl Achard tarafından pancardan fabrikasyon ile şeker üretilebileceği kanıtlandı¹⁴. Achard, 11 Ocak 1799’da Kral Wilhelm III’e Berlin Şeker İmalathanesi’nde ürettiği ilk pancar şekerini takdim etti. Franz Carl Achard, pahalı bir madde olan şeker, yüksek miktarlarda üretmek ve halka daha ucuza sunabilmek için 1802’de Aşağı Silezya’daki Kunern kasabasında Kral’ın yardımlarıyla dünyanın ilk “*pancar şeker fabrikası*”nı kurdu¹⁵.

Şeker, bundan sonra sadece bir gıda maddesi olarak değil, aynı zamanda bir politika ve siyaset aracı olarak da kullanılacaktı. Nitekim I.Napolyon’un İmparatorluğu Dönemi’nde Fransa’da, İngilizlere karşı kırka yakın küçük şeker fabrikası açıldı¹⁶. Ayrıca, Kasım 1806’da ilan edilen “*Kıta Ablukası*” (Blocus Continental)¹⁷ ile İngiltere’nin, Avrupayla olan ticaretinin yok edilerek ekonomik sıkıntıya uğratılması ve barışa zorlanması amaçlandı¹⁸. Alınan tüm bu önlemler, bu politikanın bir parçasını oluşturmaktaydı.

Avrupa’da, şeker üzerinde bu tür siyasi ve ekonomik mücadeleler yaşanırken Osmanlı Devleti bunun çok uzağında idi. Çünkü sanayileşme kendini daha çok askeri imalathaneler ile bu doğrultuda kurulan fabrika ve tersaneler de gösteriyordu. Büyük ölçüde askeri sahada sanayileşme yolunu benimseyen ve bu şekilde ülkenin geleceğini güvence altına alabileceğini zanneden Osmanlı Devleti, birbiri ardına gelen savaşlar ve bu savaşların getirdiği büyük bir yıkım ile gün geçtikçe daha da

¹³ *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, VIII, İstanbul, 1953, s.346.

¹⁴ A. Gediz, *Şeker Pancarı Ziraatının Türkiye...*, s.9.

¹⁵ T. Geerdes, *Ana Besin Maddelerinden...*, s.18.; Şeker fabrikaları, Avrupa ülkelerini, ithal malı kamış şekerine muhtaç bırakmamak için kuruldu. Bu amaçla adı pancardan şeker pancarı ıslah edilip yetiştirildi. [İsfendiyar Esat Kadaster, “*Şeker Pancarı Posası Hakkında*”, Ziraat ve Yayım, S.1 (Ocak 1961), Ankara, 1961, s.6.]

¹⁶ T. Geerdes, *Ana Besin Maddelerinden...*, s.21.; Achard, başlangıçta birçok güçlükle karşılaştı. İngilizler, şeker kamışı ziraat ve sanayini ellerinde bulundurdıklarından dolayı 1800 yılında kendisine 2000 altın vererek bu girişimden vazgeçmesi teklifinde bulundular. 1807 yılında Achard’ın kurduğu fabrika yandı. Napolyon’un ablukası sonucu 1811 yılından itibaren İngilizlerin Achard’a olan baskısı azaldı. (Fethi İncekara, *Endüstri Bitkileri ve Islâhı*, III, İzmir, 1965, s.73.)

¹⁷ Fahir H. Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1960)*, Ankara, 1964, s.25.; Kıta Ablukası, 1813’te kalktı. (G. Köhnen, *Dünya Ekonomi Tarihi*, s.142.)

¹⁸ F.H. Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi...*, s.25.; Napolyon savaşları nedeniyle halkın satın alma gücü azaldı. Ayrıca ürün miktarının çoğalmasından üretici olan köylü kesim faydalanamadı. Bu gibi olumsuz nedenlerden dolayı Napolyon Dönemi’nde, şeker pancarı ekimi yapıldı. Böylece, hem ucuz insan gücü bulma imkânı sağlanarak büyük bir kâr elde edilirken hem de pancar ziraati için fazla miktarda işçi bulundurmamak zorunda olan ziraat işletmeleri bu işçileri, pancar ekimi yapılmayan dönemlerde diğer kültür bitkileri ve hatta buğday çapalama işlerinde kullanarak onlara yeni iş sahaları açtı. (K. Ritter, *Dünya Ziraat Tarihi*, s.158, 159.)

zayıf bir duruma düştü. Bunun neticesinde ülke gittikçe fakirleşti ve halk günden güne daha yoksul bir hayat ile karşı karşıya kaldı¹⁹.

Osmanlı Devleti'nde yapılan tarım, Ortaçağ'ın çok gerisinde idi. Ülkenin herhangi bir zirai sistemi de bulunmuyordu. Gübreleme ve sulama yöntemleri ise tarımda çalışanların yabancı oldukları konulardan sadece birkaçıydı²⁰.

Ülkede kalkınmayı fiilen yürütebilecek elemanlar henüz mevcut değildi. Hâlbuki gerçek kalkınma bütün devlet erkinin ve mevcut sektörlerin hep birden ve uyumlu bir şekilde çalışması ile sağlanabilirdi. Oysaki, fikri, idari ve sosyal bir uyanışı amaçlayan tarımsal kalkınmanın ekonomik ve zirai temelleri eksikti. İşte tam bu noktada, tarım alanında yapılacak yenileşme hareketlerinin tam manasıyla uygulanması ve yüzyıllardır ihmal edilmiş olan zirai sistemin esaslı bir şekilde modernize edilmesi için zirai vergi sisteminin değişmesi, kredi imkânlarının geliştirilmesi, ziraatın ülkenin ihtiyaçlarına göre yapılandırılması, gübre ve sulama sorunlarının ciddi bir incelemeye tabi tutulması ve ziraat mesleğinin köylü için daha cazip bir hale getirilmesi gerekmektedir. İşte tam bu noktada, zirai bünyeye uyum sağlayacak ve ülkeyi en kısa sürede kalkındıracak olan stratejik bir bitkiye ihtiyaç vardı. Bu bitki, bir dönem başka ülkelerin de aynı amaç doğrultusunda zirai sistemlerine aldıkları “şeker pancarı”ndan başkası değildi²¹.

Ülke sanayisi bakımından kilit bir rol oynayacak olan bu sanayi bitkisi, insan için çok önemli bir gıda maddesi olan şekeri ihtiva ediyordu ki, bu gıdanın yokluğu Osmanlı Dönemi'nde önemli bir ölçüde hissedildi ve tamamı yurt dışından temin edildi²². Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı yılları boyunca, halka ve orduya şeker temini konusunda büyük zorluklar yaşandı ve şeker, bütün ülke için gerekli olan bir gıda maddesi olmaktan çıkarak lüks bir madde halini aldı²³. Özellikle

¹⁹ T. Geerdes, *Ana Besin Maddelerinden....*, s.130.

²⁰ T. Geerdes, *Ana Besin Maddelerinden....*, s.130.

²¹ A. Gediz, *Şeker Pancarı Ziraatının Türkiye....*, s.8.

²² Ülke içinde tüketilmek üzere, yurt dışından getirilip yurt içinde dağıtılan maddeler arasında: Attariye ve tıbbi ilaç, petrol, manifatura, tuhafiyeye, cam, ayna ve şişe, demir, demirden yapılmış inşaat malzemesi ve hırdavat, şeker ve pirinç vardı. [*Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Raporu*, (Osmanlıca'dan Çev.: Aynur Karayılmazlar; Sadeleştiren: Ekrem Karayılmazlar), İstanbul, 2006, s.25.]

²³ Abdullah Türkoğlu, *“Türkiye’de Şeker Politikası”*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XII, (Nisan 1951-Temmuz 1951), İstanbul, 1951, s.109, 110.

I.Dünya Savaşı'nda çekilen şekerlik sıkıntısının bıraktığı acı hatıra, ülkede şeker fabrikaları kurulması yolunda geniş faaliyetlere yol açtı²⁴.

Cumhuriyetin ilanının hemen ardından, milli sanayiye kurma doğrultusunda ham maddesi ülke içinde mevcut olup yerli tüketimi karşılayacak olan endüstri kollarının tesisi için harekete geçildi ve “üç beyazlar” ve “üç karalar” sloganı bu dönemde ortaya atıldı. Özellikle şeker sanayinin kurulması üzerinde hassasiyetle duruldu. Çünkü I.Dünya ve İstiklal Savaşı yıllarında şeker yokluğundan çekilen sıkıntı çok büyük idi. Bu nedenle, her şeyden önce ülkede şeker üretiminin gerçekleşmesi gerekiyordu²⁵.

Şeker sanayiye kurma konusunda, Cumhuriyet öncesi yapılan birçok girişimin başarısızlıkla sonuçlandığı dikkate alınırca ülkede faaliyete geçen ilk şeker fabrikaları tam anlamıyla bir “Cumhuriyet eseri”²⁶ olarak karşımızda durmaktadır ki, bir ülkede şeker sanayinin kurulması demek, o ülkede o ana kadar mevcut olmayan bir sanatın ve bununla beraber bir zirai üretim faaliyetinin yeni olarak doğması anlamına gelmekteydi²⁷.

Şeker sanayi, ülke mahsulünü işleyip kıymetlendirmek suretiyle ziraata yaptığı katkı bakımından en verimli sanayi idi²⁸. Öyle ki, şeker sanayiye yalnız bir sanayi faaliyeti olarak değil, doğrudan doğruya çok önemli bir zirai faaliyetin öncüsü olarak kabul edip buna göre değerlendirmek ve bundan dolayı da bu sanat şubesini tarımsal sanayiciliğinin en başına koymak gerekir²⁹.

²⁴ Ömer Alp, *Ortak Pazar Ülkeleri ve Türkiye Şeker Endüstrileri*, Ankara, 1963, s.233.

²⁵ Kazım Taşkent, “İlk Genel Müdür Kazım Taşkent'in Cumhuriyetin 50.Yılında Şeker Sanayimize Dair Hatıraları”, Pancar, Cumhuriyet'in 50.Yılı Özel Sayısı, Ankara, 1973, s.20.; Temel tüketim ve ara malları alanında ithal ikamesi sağlamak amacıyla, “üç beyaz” ve “üç siyah” projelerine öncelik verildi. Un, şeker ve pamuk, “üç beyaz”ı; demir, kömür ve petrol ise “üç siyah”ı temsil ediyordu. (Sabahattin Özel, “Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi”, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, S.2, İstanbul, 2002, s.241.)

²⁶ S. Hilmi Arı, “Cumhuriyet'in 50.Yılında Türkiye'de Pancar Tarımı”, Pancar, Cumhuriyet'in 50.Yılı Özel Sayısı, Ankara, 1973, s.35.

²⁷ Şevket Süreyya Aydemir, “Şeker İstiklâli ve 160.000 ton Türk Şekeri”, Kadro, S.11 (II.Teşrin 1932), Ankara, 1932, s.10.

²⁸ Vasıf Dokuman, *Kalkınma Yolu*, İstanbul, 1947, s.24.

²⁹ İlhami Nafiz, “Şeker Sanayimiz”, 1930 Sanayi Kongresi: Raporlar-Kararlar-Zabıtlar, Ankara, 2008, s.219.

I.BÖLÜM

TÜRK ŞEKER SANAYİNİN KURULUŞUNUN TARİHSEL KÖKENLERİ VE YAPILANDIRMA SÜRECİ

A- TANZİMAT DÖNEMİ'NDE ŞEKER SANAYİNİ KURMA GİRİŞİMLERİ

Avrupa ile ekonomik alanda yaşanan rekabet Osmanlı Devleti'ni derinden etkiledi. Osmanlı Devleti, Hollanda ve İngiliz sanayisinin sağladığı yüksek kalitede ve uygun fiyattaki malları karşısında rekabet gücünü tamamen kaybetti ve Kanarya adaları ile Brezilya'daki plantasyonlardan gelen ucuz şeker karşısında Kıbrıs ve Mısır'daki şekerhanelerini kapatmak zorunda kaldı. Kapitülasyon rejiminin baskısı altında kalan Osmanlı Devleti, “açık-kapı politikası” nedeniyle yerli sanayisini geliştiremedi³⁰ ve XIX.yüzyıl itibariyle tarım ürünleri bakımından büyük ölçüde dışa bağımlı bir ülke haline geldi. Öyle ki, buğday, un, şeker, kahve ve çay, Osmanlı Devleti'nin tüm ithalatının yalnızca üçte birini oluşturdu³¹.

Bu bağımlı ekonomik yapının oluşmasında 1838 yılı çok önemli bir milat idi. Bunun nedeni, 16 Ağustos 1838'de Osmanlı Devleti ile Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı arasında yapılan Balta Limanı Ticaret Sözleşmesidir³². Bu sözleşme ile iç gümrükler kaldırıldı ve dış ticarete “serbest ekonomi politikası” izlendi. Diğer bir deyişle, güç ögesinin belirlediği bir fiyat mekanizmasından pazar göstergelerinin yönlendirdiği bir piyasa düzenine geçildi. Bu antlaşmanın imzalanmasından büyük bir mutluluk duyan İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston: “*Türk sanayi, muhakkak surette geri bırakılmalıdır.*”³³ dedi.

³⁰ Halil İnalçık-Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600*, (Çev.: Halil Berktaş; Yay.Haz.: Muhittin Salih Eren), I, İstanbul, 2006, s.424.

³¹ Faroqhi Suraiya-Bruce Mc Gowan-Donald Quataert-Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914*, (Ed.: Halil İnalçık-Donald Quataert; Çev.: Halil Berktaş; Haz.: Muhittin Salih Eren), II, İstanbul, 2006, s.950.

³² Coşkun Ürünü, *1838 Ticaret Sözleşmesi*, Ankara, 1975, s.13.

³³ C. Ürünü, *1838 Ticaret Sözleşmesi*, s.11, 12.

Osmanlı Devleti, zamanla buna benzer anlaşmaları diğer Batılı ülkelerle de imzalayacak ve bundan böyle liberal çağ ile bütünleşerek³⁴ Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinin adeta "açık pazar"ı haline gelecekti³⁵.

İçlerinde Osmanlı Devleti'nin de bulunduğu çok sayıda "geciken ülke"nin dünya ekonomisiyle bütünleşmesine yol açan ana neden, Avrupa'da, gıda ve hammadde kaynaklarıyla mamul mallara pazar arayan sanayileşmiş ekonomilerin ortaya çıkmış olmasıydı. Ülkede, XIX. yüzyılla birlikte geleneksel zanaat yapısı çözülmeye başladı. Bu durum zanaat ölçüğünden fabrikaya geçişi neredeyse zorunlu kılıyordu³⁶.

Bu geçiş süreci sancılı olup birçok tartışmaları da beraberinde getirecekti. Esasen Osmanlı Devleti'nde "ziraat mi, sanayi mi?" davası yeni değildi. Bu dava ülkeye Tanzimat ile birlikte girdi³⁷. Tanzimat Dönemi boyunca, ülkenin fikir ve siyaset sahasına büyük bir etkide bulunan Ceride-i Havadis'in 18 Eylül 1840 tarihli nüshasında: "*Bazı vatan gayretinde olan kimseler, imarı memlekete dair muhavere ve musahabe esnasında, Memalik-i Devlet-i Aliye'de dahi fabrikalar yani emtia kâr haneleri peyda olunup, dışarıdan gelecek; bez, çuha, cam, şeker vesaire elzem olan türlü emtia ve eşyayı, kendi diyarımızda hasıl eyleseydik, hem halkımız her nevi sanata alıştırmış olarak başıboş kalmaz hem de bu eşya için şimdiye kadar sarf olunan akçeler, kendi memleketimizde kalırdı...*"³⁸ denilmekteydi. Bu dönemde yapılan tartışmalar içerisinde, tarımın da yer aldığı görülmektedir.

³⁴ Serdar Şahinkaya, *Sanayileşme Süreçleri ve Kalkınma Yatırım Bankaları: Teorik Bir Çerçeve ve Türkiye Örneği*, Ankara, 1999, s.77.

³⁵ Cem Alpar, *Türkiye'nin Planlı Dönemde İmalat Sanayini Koruyucu Dış Politikası*, Ankara, 1974, s.157.

³⁶ S. Şahinkaya, *Sanayileşme Süreçleri...*, s.79.; Devlet'in sanayi alanına girmesi, Babıâli tarafından 1810'larda başlatılan, yeniden merkezileşme hareketlerinin bir neticesi olarak görülebilir. Bunda, Ayanlara karşı yürütülen mücadele ve yeni bir Ordu'nun kurulmasıyla ayrımcılık vb. tehlikeler etkili oldu. Buna bağlı olarak; baruttan yünlü giyeceklere, üniformadan deri çizmeye kadar gerekli olan askeri teçhizatı üretecek fabrikaların kurulmasına zemin hazırlayan sanayileşme faaliyetleri içine girildi. (Çağlar Keyder, "*Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII.ve XIX.Yüzyıllarda İmalat Sanayii*", Osmanlı Ansiklopedisi, III, Ankara, 1999, s.275.)

³⁷ Sait Tahsin Tekeli, "*Ziraat ve Sanayi*", Çığır, X, S.104 (Temmuz 1941), Ankara, 1941, s.10.; Tanzimat yöneticilerinin kalkınma yönündeki fikir ve görüşleri tam anlamıyla belli olmamakla birlikte tarım, sanayi ve ticaret alanlarında görüş ayrılıkları yaşadıkları görülmekteydi. Öyle ki, 1846'da kurulan, "*Ziraat Nezareti*"nin dört ay sonra, "*Ticaret Nezareti*"ne katılması ve 1849'da "*Ziraat*" ifadesinin kaldırılarak, "*Nafia ve Ticaret Nezareti*"nin kurulması, politik tercihlerde yaşanan bu belirsizliği açıkça ortaya koymaktaydı. [Abdullah Martal, "*Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX.Yüzyıl)*", Osmanlı Ansiklopedisi, III, Ankara, 1999, s.279.]

³⁸ S.T. Tekeli, "*Ziraat ve Sanayi*", s.10.

Osmanlı Devleti'nde şeker sanayiye kurma çalışmaları, Avrupa'daki şeker sanayinin doğuş ve canlanış tarihiyle paralellik gösterir³⁹. Şeker sanayiye kurma fikrinin Tanzimatla beraber ortaya çıkmasında 1830'da önemli bir hamle yapan Fransız şeker pancarı sanayinin büyük bir etkisi oldu⁴⁰. Fakat, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine tekabül eden bu girişimlerin başarıyla sonuçlanmayıp bir istekten öteye gidemediği görülür⁴¹.

Osmanlı Devleti'nde şeker pancarı sanayinin kurulmasına dair ilk girişim, İstanbul tüccarlarından Arnavut köylü Dimitri Efendi tarafından yapıldı. Dimitri Efendi'nin İstanbul surları dışındaki bir yere şeker fabrikası kurmak üzere hükümete yapmış olduğu müracaat, Nafia Meclisi'nde ele alındı ve şeker fabrikası kurulması imtiyazının⁴² on yıl süreyle Dimitri Efendi'ye verilmesi hakkında, 11 Mart 1840'da bir kararname hazırlandı⁴³. Bu kararnameyle ülke içinde yetiştirilen pancarların, şeker üretimine uygun olmaması nedeniyle ihtiyaç duyulan pancar tohumunun dışarıdan getirilmesine; Rumeli veya Anadolu'nun arzu edilen bir yerinde arazi sahiplerinin de onayı alınmak kaydıyla tarlalar kiralanarak veya mülkiyet altına alınarak kurulacak olan şeker fabrikası için pancar yetiştirilmesine; yetiştirilecek pancarlardan aşar vergisi alınmak şartıyla pancarların tesis edilecek olan şeker fabrikasında işlenmesine; tüm bu şartlar yerine getirildiği takdirde, on yıl süreyle bu hususta kendisinden başka hiç kimseye imtiyaz verilmemesine karar verildi. Bununla birlikte, Dimitri Efendi ise yetiştireceği şeker pancarlarını ülke içinde işlemeyip ihraç ettiği takdirde gümrük vergisi ödeyecek; şeker çıkaracağı her bir kilo pancar için kendisinden yüksek kalitede olandan yirmi; orta kalitede olandan on beş ve düşük kalitede olandan ise on kuruş vergi alınacak; şayet bu üretilen şekerleri yurt içinde satmayıp ihraç edecek olursa, ayrıca bir gümrük vergisi talep edilecekti⁴⁴. Şeker

³⁹ Şeker sanayi, "*Sanayi İnkılâbı*" ile gelişmeye başladı. (İsmail Türk, "*Türkiye'de Şeker Sanayii ve Pancar Ziraatı*", A.Ü.S.B.F.D., XII, S.4, Ankara, 1957, s.20.)

⁴⁰ Ercan Güven, *Türkiye Şeker Sanayiiinde İşgücünün Sosyal Politikası*, Ankara, 1967, s.3.

⁴¹ Kamuran Özseyhan, "*Atatürk'ün 100.Doğum Yılında Türkiye Şeker Sanayii*", Şeker, Ankara, 1981, s.31.

⁴² Turan Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, Ankara, 1958, s.21.; Fabrika kurmak isteyenlere verilen ruhsat ve imtiyazlarda, sanayileşmenin önemi: "... *Bu makule eşyanın, memâlik-i mahrusada imâli, fevaid ve muhassenatı mucib olacağından... böyle menafi-i mülkiyeyi mucib mevadd-ı hayriye hakkında teshilât-ı lâzîminin icrası muvafık hal olarak... bu makule fabrikaların ihdas ve inşası mülkce müstelzim-i menafi olacağından...*" (A.Martal, "*Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX.Yüzyıl)*", s.279.) ifadeleriyle belirtildi.

⁴³ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.21.

⁴⁴ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.21.

fabrikasının kurulmasına dair resmi izin verilmesine karşın bu girişim hayata geçmedi⁴⁵. 1840'da Mehmed Necib Paşa⁴⁶ tarafından şeker fabrikası kurmak için Avrupa'dan fabrikaya ait alet ve makineler İstanbul'a getirildi. Fakat Paşa'nın ölmesi üzerine, getirilen bu aletler kurulup fabrika işletmeye açılmadı. Bu durum, dönemin gazetelerinin birinde: “Eğer yapılmış olsa idi. Pancarın pek güzel olduğu cihetle, çok nefis ve menfaatli olurdu...”⁴⁷ haberiyle duyuruldu.

Osmanlı Devleti'nde bu dönemde yapılan şeker sanayiye kurma girişimleri her ne kadar başarısızlıkla sonuçlansa da devlet dünya pazarları için hammadde üretimine devam ederek⁴⁸ 1847'den itibaren hızlı bir fabrikalaşma hareketinin içine girdi. Bu amaçla Avrupa'dan çeşitli araç ve gereçlerin yanı sıra mühendis, uzman ve teknisyenler getirildi. Ayrıca teknolojik gelişmeleri yakından takip ederek bunlar hakkında gereken eğitimi almak üzere, Avrupa'ya öğrenciler gönderildi. Bu tür faaliyetlerin mali finansmanı büyük ölçüde “*Hazine-i Hassa*” bütçesinden karşılandı. Yaklaşık 600 milyon kuruş olan bütçe gelirlerinin %25'i fabrikalaşma hareketine ayrıldı⁴⁹.

1850'li yıllara gelindiğinde, ülkenin dış ticaret hacminde büyük bir artış meydana geldi. Yabancı sermaye girişine neden olan bu durum, ülkedeki ekonomik yapıya yeni bir boyut kazandırdı⁵⁰. Özellikle fabrikalaşma hareketinin bütçede oluşturduğu açık ve Kırım Savaşı'nın getirdiği mali yük, ticari sahada “*devletçi sanayileşme politikası*”ndan vazgeçilmesine neden oldu⁵¹.

Babıâli ile İngiltere ve Fransa arasında, 12 Mart 1854'te imzalanan antlaşma⁵² sonrası, Sultan Abdülmecid'in 4 Ağustos 1854 tarihli bir iradesi ile 5.000.000 İngiliz liralık bir dış borçlanma anlaşması için bir mukavele yapılmasına karar verildi. Bunun üzerine 24 Ağustos 1854'te Londra'da yapılan bir mukavele neticesinde, ilk

⁴⁵ Fahrettin Mutluay, *Türkiye Şeker Sanayii*, Ankara, 1964, s.9.

⁴⁶ Mehmed Necib Paşa, Sultan Abdülmecid Dönemi'nde valilik ve nazırlık yapmış bir Osmanlı veziri olup, aslen Gürcü kökenli idi. Kendisi, Baruthane Nazırlığı, Surre Eminliği, Deavi Nazırlığı ile Şam ve Bağdat Valilikleri görevlerinde bulundu. Mehmed Necib Paşa, 1850 yılında öldü. (İbrahim Alâettin, *Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri*, III, İstanbul, 1935, s.1164.)

⁴⁷ Sait Tahsin Tekeli, *Şeker Sanayinin Millet İktisadımızdaki Yeri ve Önemi*, Ankara, 1964, s.2.; Sait Tahsin Tekeli, “*Türkiye'de Şeker Fabrikası Kurma Gayretleri*”, *Pancar*, S.31 (Nisan 1954), Ankara, 1954, s.20.

⁴⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara, 1984, s.52.

⁴⁹ Tefik Güran, “*Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları*”, 150.Yılında Tanzimat, Ankara, 1992, s.235-238.

⁵⁰ Ş. Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi...*, s.52.

⁵¹ A. Martal, “*Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX.Yüzyıl)*”, s.281.

⁵² Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, I, Ankara, 1953, s.321.

dış borçlanma yapıldı⁵³. Bu dış borçlanmaya bağlı olarak ülkeye yabancı sermaye girişi arttı. Bu etkiyi azaltmak için çeşitli alanlarda geçici yatırımlar yapıldı⁵⁴. Osmanlı Devleti, bu tür geçici yatırımları kalıcı hale getirmek ve ülke için gerekli olan sanayiye kurmak amacıyla bazı yasal ve kurumsal düzenlemeler içine girdi. 1863'te kurulan, “*İslâh-ı Sanayi Komisyonu*” bu niteliklere sahip bir komisyon idi⁵⁵. Komisyon'da ele alınan konular arasında; %5 olan gümrük vergisini arttırmak, sergiler açarak sanayiye teşvik etmek, esnaf şirketleri oluşturarak sanayiye geliştirmek ve sanayi mektepleri açmak⁵⁶ yer almaktaydı.

Bu tür devlet destekli komisyonların kurulmasıyla birlikte yatırımcıların kendine olan cesareti ve güveni arttı. Böylece, şeker fabrikası kurulması için yapılacak olan yeni girişimlere zemin hazırlandı. Bu girişimlerden ilki, 16 Kasım 1867'de Davutoğlu Karabet Efendi tarafından⁵⁷ İzmir ve İstanbul'da⁵⁸, ikincisi ise 1879'da Fenerler imtiyaz sahibi Michel Paşa tarafından yapıldı⁵⁹. Michel Paşa, Darıca ve Hereke'de kurmayı düşündüğü şeker fabrikasının yanı sıra, ham kamış şekerini de işleyebilecek bir arıtma sistemi kurmayı hedefledi. Bay Michel'e verilen imtiyaz elli yıllık idi. Ancak, yeteri kadar destek verilememesi nedeniyle bu iki girişimden de bir netice elde edilemedi⁶⁰. Şeker sanayiye kurmak için yapılan bu gibi teşebbüslerin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından yeni politikalar geliştirilerek ülkenin pancar ziraatına uygun olan bölgelerinde araştırmalar yapılmasına ve şeker fabrikası kurmanın ülkeye ve buna bağlı olarak da topluma getireceği faydaların halka anlatılmasına karar verildi⁶¹.

B- I.VE II.MEŞRUTİYET SÜRECİNDE ŞEKER SANAYİ

Tanzimat Dönemi boyunca süren şeker sanayiye kurma girişimleri, Meşrutiyet yıllarında da devam etti. Özellikle, II.Abdülhamit Dönemi'nde ağırlık kazanan tarımsal eğitim ve uygulama kurumlarını geliştirme ve yaygınlaştırma çalışmaları, iki yönde geliştirildi. Bu doğrultuda yapılan çalışmalar neticesinde, zirai eğitim almak

⁵³ İ. Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul, 1984, s.19.

⁵⁴ Ş. Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi...*, s.52.

⁵⁵ Haydar Kazgan-vd., *Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi*, I, İstanbul, 1999, s.244.

⁵⁶ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 2005, s.203.

⁵⁷ K. Özseyhan, “*Atatürk'ün 100.Doğum Yılında Türkiye Şeker Sanayi*”, s.32.

⁵⁸ *50 Yılda Türk Sanayi*, (Haz.: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı), Ankara, 1973, s.96.

⁵⁹ F. Mutluay, *Türkiye Şeker Sanayii*, s.9.

⁶⁰ *50 Yılda Türk Sanayi*, s.96.

⁶¹ S.T. Tekeli, “*Türkiye'de Şeker Fabrikası Kurma Gayretleri*”, s.20.

üzere ilk kez 1879'da Fransa'ya sekiz öğrenci gönderildi ve ülke bünyesinde “*Numune ve Tecrübe Tarlaları*” kuruldu. Çiftçiler, bu numune ve tecrübe tarlaları sayesinde modern tarım araçlarının üstünlüklerini, özelliklerini ve yararlarını gördüler ve bölgenin iklim ve toprak koşullarına göre kahve, şeker kamışı, şeker pancarı, patates ve fıstık gibi tarım ürünlerini yetiştirmek için teşvik edildiler⁶².

Şekeri ülke içinde yetiştirmek için verilen bu tür devlet destekli teşviklerin ardından ilk olarak 1890'da Yusuf Bey⁶³, Karacahisar sancağında bir şeker fabrikası kurmak için Ticaret ve Nafia Nezareti'ne başvurdu. Kendisiyle otuz yıllık bir sözleşme imzalandı⁶⁴. Ardından 1897'de Afyonlu Yusuf Bey'in bir girişimi oldu. Fakat bunlardan da bir netice elde edilemedi⁶⁵.

O güne dek yapılan girişimler içerisinde, en ciddi ve teknik açıdan en ileri seviyede olan çalışma⁶⁶, Müşir Rauf Paşa tarafından⁶⁷ 1899'da yapıldı⁶⁸. Kendisi, Uzunköprü'deki çiftliğinde şeker pancarı yetiştirmek için çeşitli denemeler yaptı ve yetiştirdiği pancarları Avrupa'da inceletti. Sonuçların olumlu çıkması üzerine, Trakya'da şeker fabrikası kurmaya karar verdi. Rauf Paşa, bu amaçla Aziz (Meker) Bey'i, pancar tarımı ve pancardan şeker üretimi gibi bilgiler hakkında eğitim almak üzere Avrupa'ya gönderdi. Diğer taraftan da hükümetten gerekli imtiyazları alarak, yabancı firmalarla temasa geçti. Fakat bu girişim de Mehmed Rauf Paşa'nın ölümü nedeniyle yarım kaldı⁶⁹.

1899'da Fenerler İdaresi Müdürü olan bir Fransız girişimci Pendik, Hendek ve Darıca'da şeker fabrikası kurmak için hükümete müracat etti. Bunun üzerine

⁶² Tefik Güran, “*Tarım Politikası (1839-1913)*”, Osmanlı Ansiklopedisi, III, Ankara, 1999, s.307, 308.; Şeker ziraatı için yapılan teşvikler arasında, Ziraat Nezareti'nin 1893 yılı boyunca Aydın Vilâyeti'nde şeker kamışı tohumları dağıtması ve 1898'de Konya Vilâyeti'nin, kendi çiftçileri için şeker kamışı tohumları istemesi de yer almaktadır. [Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, (Çev.: Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), İstanbul, 2008, s.253, 254.]

⁶³ T. Geerdes, *Ana Besin Maddelerinden...*, s.129.

⁶⁴ *50 Yılda Türk Sanayi*, s.97.

⁶⁵ E. Güven, *Türkiye Şeker Sanayinde...*, s.4.

⁶⁶ F. Mutluay, *Türkiye Şeker Sanayii*, s.9.

⁶⁷ Mehmed Rauf Paşa, 1832'de İstanbul'da doğdu. Sultan Abdülaziz ve II.Abdülhamid Dönemleri'nde; kumandanlık, valilik, Bahriye Nazırlığı, Seraskerlik ve yirmi yedi yıl Hassa Ordusu Kumandanlığı gibi önemli görevlerde bulunan Osmanlı Müşirlerinden idi. 1856 Paris Antlaşması'ndan sonra ataşemiliter olarak Paris'e gönderildi. 1868'de liva rütbesi ile Sultan Abdülaziz'in başyaveri olarak, O'nun Avrupa seyahatinde beraber bulundu. 1870'de Girit Valisi ve 1875'te ise Bahriye Nazırı oldu. 1908'de, Çamlıca'daki köşkünde öldü. (İbrahim Alâettin, *Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri*, IV, İstanbul, 1936, s.1316, 1317.)

⁶⁸ F. Mutluay, *Türkiye Şeker Sanayii*, s.9.

⁶⁹ *50 Yılda Türk Sanayi*, s.97.

Devlet Şûrası'nda bir lâyiha hazırlandı. Bu lâyihada; Osmanlı Devleti'nin mali bütçesinden en fazla kaynak ayırdığı maddelerden birisinin de şeker olduğu ve ülke arazisinin pancar ve şeker kamışı ziraatı için gerekli olan kabiliyet ve yatınlığa sahip olduğu, buna rağmen, şeker üretimi için henüz bir fabrika kurma girişiminin yapılmadığı, bu yüzden her yıl 120 milyon akçenin Avrupa'ya gittiği ve bu nedenle şeker fabrikalarının tesis ve inşasının gerekli olduğu belirtilerek kurulacak olan şeker fabrikaları için verilecek imtiyaz süresinin otuz beş yıl olmak kaydıyla fabrika bedelinin elli yıl içinde ödenmesine; bu fabrikaların ürettiği şekerden elde edilecek gelirin %20'sinin hükümete verilmesine; fabrikaların kurulması için İstanbul, Edirne, Selanik, Erzurum, Trabzon, Samsun, Kastamonu, Aydın, Şam, Bağdat, Adana ve Halep Vilâyetleri'ndeki uygun arazilerin kendisine verilmesine karar verildi⁷⁰. Bu lâhiyanın vermiş olduğu imtiyazlara rağmen bu girişim de çeşitli nedenlerden dolayı başarısız oldu.

II.Abdülhamid, 1900 yılında şeker pancarı ve şeker kamışı ziraatı için on yıllık bir öşür muafiyeti sağladı ve Adana bölgesinde kurulması planlanan şeker işleme fabrikası için gümrüksüz makine ithaline izin verdi. 1904-1905 yıllarında ise İstanbul Ticaret Odası'nın, demiryolu hattı geçen bölgelerin üretim potansiyeline değinerek girişimcileri şeker sanayiye kurmak için yatırımlar yapmaya teşvik ettiği görülür. Aynı dönemde Almanlar, Eskişehir çevresinde şeker pancarı ekimi için deneysel amaçlı bir istasyon kurdu⁷¹.

Hükümet, bu gibi imtiyaz ve teşvikler sonrası yapılan şahsi teşebbüslerden olumlu bir sonuç elde edemeyince, 1907 yılında kendi imkânlarıyla ülke topraklarının şeker pancarı tarımı için gerekli şartlara sahip olup olmadığı üzerine çeşitli incelemelerde bulundu. Araştırmalar kapsamında Erzurum Vilâyeti'nde pancar üretimi yapıldı ve bir hektardan yaklaşık olarak 18.000 kilo ürün elde edildi⁷². Bu gibi olumlu neticelere rağmen II.Abdülhamid Dönemi boyunca İzmir, Adana, Samsun ve Trabzon'daki şeker ithalatı iki katına çıktı. Ortalama şeker fiyatı ise yıllık 200.000 pounddan yaklaşık olarak 400.000 pounda kadar yükseldi. Bu dönemde şeker, büyük ölçüde Avusturya'dan ithal edildi⁷³.

⁷⁰ S.İ. Tekeli, *Şeker Sanayinin Millet...*, s.3.

⁷¹ D. Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu...*, s.254.

⁷² *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi: (TBMMZC)*, II/XVII, Ankara, 1976, s.41.

⁷³ D. Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu...*, s.254.

1908 yılı Osmanlı ekonomik hayatında köklü değişimlere zemin hazırladı. Nüfus artışına karşı tarım alanında yeni faaliyet sahalarının açılması düşüncesi, II.Meşrutiyet'te izlenen iktisadi siyasetin temelini oluşturdu. Yeni faaliyet alanlarının oluşmasının milli bir sanayinin kurulup gelişmesiyle mümkün olacağını iyi bilen Meşrutiyet hükümetleri, bu hedef doğrultusunda büyük çabalar harcadılar⁷⁴.

1913-1914 yıllarında, şeker sanayinin kurulması için daha kapsamlı çalışmalar yapıldı. “Vilmorin” ve “Kleinwanzleben” kuruluşlarından getirilen pancar tohumları; Çanakkale, Bursa, Sivas, Kastamonu, Elazığ, Ankara ve Uşak'ta ekilerek burada yetiştirilen pancarlardan örnekler alındı ve bu örnekler Fransa'da incelettirildi. Numunelerden çıkan olumlu sonuçlar, ilgilileri memnun etti. Ancak I.Dünya Savaşı'nın çıkması nedeniyle çalışmalar yarıda kaldı⁷⁵.

Bu tür girişimlerin sonuçsuz kalması ve ülkede bir sanayi tesisinin kurulamamasındaki başlıca nedenler arasında, girişim fikrinin yetersizliği ve sermaye piyasasının yokluğundan ziyade yeni kurulacak olan fabrikalara karşı, dışarıda güçlü olan yabancı unsurlar⁷⁶ ile her ne kadar küçük çapta ticari ve endüstriyel faaliyetler içinde bulunsalar da içeride bulunan gayrimüslimlerin engelleyici tavır ve müdahaleleri yer almaktaydı⁷⁷. Yabancı unsurların, Osmanlı Devleti'nde milli bir sanayinin kurulmasını engelleme nedenleri arasında, XIX.yüzyılda ülke tarımındaki üretimin Avrupa pazarlarına karşı bağımlı bir halde gelişmesi ve bunun doğal bir sonucu olarak da yetiştirilen ticari ürün türlerinin Avrupalı ülkeler tarafından belirlenmesi bulunmaktaydı. İngiliz Avam Kamarası zabıtlarında geçen: “*Bazı önemli nedenlerden dolayı, Türkiye'nin şeker pancarını üreterek, iktisaden bağımsız olmasına müsaade edilmemiştir...*”⁷⁸ ifadeleri, yabancı ülkelerin Osmanlı Devleti'nde şeker sanayini kurma girişimlerini başarısız kılma hedefleri doğrultusunda yaptıkları engellemelere iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Kurulması düşünülen şeker sanayiye karşı, ülke içindeki engelleyici unsurların, özellikle de loncaların direnişi gayet dikkat çekiciydi⁷⁹. İttihat ve Terakki Fırkası, ülke içinde ve dışında bulunan yabancı sermayedarların ülke ekonomisindeki

⁷⁴ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1994, s.9.

⁷⁵ Fuat Sevim, *Dünya Uygarlığı ve Türk Sosyo-Ekonomik Tarihi*, İstanbul, 1978, s.280.

⁷⁶ *50 Yılda Türk Sanayi*, s.97.

⁷⁷ F. Sevim, *Dünya Uygarlığı ve Türk...*, s.280.

⁷⁸ Oya Silier, *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, İstanbul, 1981, s.12.

⁷⁹ S. Şahinkaya, *Sanayileşme Süreçleri...*, s.81.

etkisini kırmak için ekonomide “*milli iktisat*” ilkesini benimseyerek⁸⁰ kendi “*milli tüccar*”ını ve “*milli sanayici*”sini oluşturmak istedi⁸¹.

Milli iktisat ilkesi doğrultusunda 14 Aralık 1913’te yürürlüğe giren “*Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkati*” (Sanayinin Teşviki Geçici Kanunu) bu konuda atılan ilk adımlardan biriydi. Bu geçici yasa ile yerli sanayiye çeşitli ayrıcalıklar tanınarak devlet desteği sağlandı⁸². Fakat bu kanun, I.Dünya Savaşı’nın çıkması nedeniyle tam manasıyla uygulanamadı⁸³.

Büyük bir ekonomik çöküş içinde bulunan Osmanlı Devleti’nin ekonomik yapısı, bu türlü sanayiye teşvik edici kanunları destekleyecek potansiyele sahip değildi. Osmanlı Devleti’nin I.Dünya Savaşı’na girmeden önce nasıl bir ekonomik yapıya sahip olduğunu, M.Kemal Paşa’nın Sofya’da askeri ataşe olduğu dönemde O’nunla beraber Balkanlar’da görev yapan Ali Fethi (Okyar) Bey’in: “*Yıl 1913... Mustafa Kemal ile Sofya’dayız. Ben, sefir; O, ataşemiliter idi... Paşa, vazife bölgesi içinde, Balkanlar’ın yüz yıl önce bizim olan bölgesini derinlemesine gezer, görür, inceler ve düşüncelerini aktarırdı. Böyle bir yolculuktan sonra, sohbet arasında bana dedi ki: ‘Bu bizim dünkü tebaa olan Slavlar, yiyeceklerini tamamen kendi topraklarından temin ediyorlar. Sanayiye de girişmişler. Ev işletmeciliğinden, küçük orta sanayiye atlamışlar. Harp sanayinde, Yunan’ın Kartüşeri, Elenik’i var. Asri ziraatı görüyorsun. Sırplar, Bulgarlar, Rumenliler de hummalı tatbikat bulmuş... Bu Ortodoks Papazları, sadece din değil, iktisadi kalkınmanın da öğreten elemanı... Ekmeği, unu, askeri fişeği, yabancı lütfüne muhtaç olan bir devletin, siyasi istikbali ne mümkün?’ dedi.*”⁸⁴ sözleri açıkça ortaya koymaktaydı.

⁸⁰ Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara, 1982, s.352-357.; Seyfettin Gürsel, “*Cumhuriyet Döneminde Türkiye Ekonomisi*”, 75 Yılda Düşünceler-Tartışmalar, İstanbul, 1999, s.139.

⁸¹ Leyla Kaplan, “*Cumhuriyetin İlk Yıllarında Hükümetin Milli Ekonomi Oluşturma Girişimlerine Bir Örnek*”, Atatürk Yolu, VI/S.22 (Kasım 1998), Ankara, 1998, s.161.

⁸² Ahmet Makal, *Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri (1920-1946)*, Ankara, 1999, s.218.; Bu Kanun hakkında ayrıca bkz.: *Düstur*, 2.Tertip, VI, İstanbul, 1918, s.108-113.; 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun yürürlükte kaldığı süre içinde oldukça başarılı sonuçlar elde edildi. Bu Kanun, ilk olarak 1924 yılında değiştirildi. Ancak, bu Kanun’un tam manasıyla o dönemin ihtiyaçlarını karşılayacak bir hale gelmesi, 1927’de kabul edilen 1055 Sayılı, Teşvik-i Sanayi Kanunu ile oldu. (İsmail Türk, “*Cumhuriyet Döneminde Teşvik Tedbirleri ve Geleceği*”, Cumhuriyet’in 50’nci Yılında Türkiye’de Sanayileşme ve Sorunları Semineri, Ankara, 1975, s.662.)

⁸³ Yaşar Semiz, *Atatürk Döneminin İktisadi Politikası: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*, Konya, 1996, s.12.

⁸⁴ Avni Veyisoğlu, *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Alman Ekonomi Mucizesi*, İstanbul, 1988, s.5.

Hâlbuki Osmanlı Devleti, bir tarım ülkesi olup nüfusunun büyük bir bölümü köylü idi. Ülkenin ekip biçilecek geniş arazileri mevcut olmasına rağmen, halk kıtlık içinde ve kendini besleyemez durumdaydı. Devlet, memur maaşlarının bir kısmını ayniyat olarak yani erzak ile ödemek zorunda kaldı. Cephe gerisi ise yarı açtı. Bunda devletin, tarım sektörünün hayati önemini kavrayamamış ve onu ihmal etmiş olmasının büyük bir etkisi vardı⁸⁵.

Bu ihmalin büyük sıkıntısı, I.Dünya Savaşı yıllarında çekildi. Öyle ki Karadeniz’de, Osmanlı-Rus Savaşı’nın çıkması üzerine, şekerin fiyatı bir gün içinde 3,5 kuruştan 10 kuruşa kadar yükseldi. Bu orandaki bir fiyat artışı karşısında, Şehremini Cemil Bey, (her ne kadar fiyat denetimine karşı idiyse de) şekere narh koymak zorunda kaldı ve şekerin perakende satış fiyatını okka başına 5 kuruş olarak belirledi. Şeker tüccarları bunun üzerine, gizlice depoladığı malları el altından yüksek fiyatlar ile sattılar⁸⁶. Ayrıca, yiyecek ve manifatura nakli yasaklandığından dolayı “*vagon ticareti*” ve “*koli ticareti*” gibi yeni karaborsa yöntemleri ortaya çıktı. Tüm bunların dışında, seyahat hakkının kısıtlanması nedeniyle nüfuz sahibi olanlar ve onların yakınları, yasa dışı yollarla Bandırma’dan veya Bursa’dan temin ettikleri erzakları satarak büyük bir vurgun elde ettiler⁸⁷.

Öyle ki, savaş boyunca Avusturya’dan getirilen şekerin resmi fiyatı⁸⁸, 12 kuruştan 300 kuruşa kadar yükseldi⁸⁹.

Bu denli yüksek bir fiyata çıkan şekerini satın almak, o dönemin ekonomik koşulları göz önüne alındığı vakit pek mümkün görülüyordu. Bu durumu fırsat bilerek siyasi çıkarlarına alet etmek isteyen İtalyanlar, İtilaf kuvvetlerinin Anadolu’yu işgali sırasında, Türkleri memnun etmek ve onların güvenini kazanmak

⁸⁵ A. Gediz, *Şeker Pancarı Ziraatının Türkiye...*, s.8.

⁸⁶ Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi (Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918)*, İstanbul, 2003, s.130.

⁸⁷ *Loncadan Oda’ya*, (Genel Danışman: İlber Ortaylı; Danışman: Avni Özgürel), İstanbul, 2007, s.160.; I. Dünya Savaşı, Türk burjuvazisinin zenginleşmesine neden oldu. Özellikle, Almanya ve Avusturya’ya; ekmek, yağ, pamuk, deri ve meyve ihracatı yapanlarla; şeker, kahve, dokuma ve petrol ürünlerini ithal edenlerin kârları büyük oldu. (A.M. Şamsutdinov, *Mondros’tan Lozan’a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923*, (Çev.: Ataol Behramoğlu), İstanbul, 1999, s.19.)

⁸⁸ A. Gediz, *Şeker Pancarı Ziraatının Türkiye...*, s.8.; I. Dünya Savaşı boyunca, Osmanlı Devleti’nin şeker ihtiyacını büyük ölçüde karşılayan Avusturya’nın, Sırbistan tarafından işgal edilmesi üzerine şeker, İtalya’dan, Dedeoğaç üzerinden ithal edildi. Bir süre sonra, Sırbistan’ın yenik düşmesiyle, Avusturya ile tekrar demiryolu bağlantısı kuruldu. Hükümetler düzeyinde yapılan görüşmeler neticesinde, 833 vagon şeker ithali üzerinde anlaşmaya varıldı. (Z. Toprak, *İttihad-Terakki...*, s.130, 131.)

⁸⁹ *Loncadan Oda’ya*, s.160.

için şekeri bir koz olarak kullandılar. Şüphesiz bu şekilde hareket ederek hem Anadolu'daki ekonomik çıkarlarını korumak hem de Türklerin Yunanlılara karşı olan mücadelelerini kolaylaştırmak istediler. İtalyanların, Türk Hükümeti'nin memurlarına, subay ve kumandanlarına; çay, kahve, şeker, kaşar peyniri gibi o dönem ülke içinde bulunması pek mümkün olmayan gıda maddelerini ikram etmeleri bu politikanın en açık bir örneği idi⁹⁰.

I.Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti, topraklarının büyük bir kısmını kaybetmiş, ordusu dağılmış ve geride bitkin ve yoksul düşmüş bir halkı olan ülke konumundaydı. Savaş sonrası Osmanlı halkı, şeker ve şekerli gıda yokluğu içinde kıvrılmakta ve bu yüzden ülkenin birçok yerinde hastalıklara rastlanmaktaydı⁹¹. Çiftçi ise iş hayvanları başta olmak üzere ilkel tarım araçlarının büyük bir bölümünü yitirdi ve elindeki ürünleri pazara ulaştıramadığından dolayı yakmak zorunda kaldı⁹².

1915'ten sonra yıllık enflasyon hızı, %300'e ulaştı. Bundan dolayı, şeker vb.gıda maddelerinin fiyatları halkın ödeme gücünün üzerine çıktı ve temininde büyük sıkıntılar yaşandı⁹³. Bu ağır şartlar altında, ülkede şeker fabrikalarının kurulması milli bir dava haline geldi⁹⁴. 1916'da Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey tarafından şeker sanayinin kurulmasına yönelik bir lâyiha hazırlatıldı⁹⁵. Bunun dışında, 1917'de Alman "*Zenit Şirketi*"nin birtakım girişimleri oldu⁹⁶. I.Dünya Savaşı'nın ardından Zenit Şirketi'nin dağılması bu girişimi sonuçsuz bıraktı⁹⁷.

Yine aynı dönemde birkaç Alman Bankası ve bazı Alman ihracat temsilcileri ile hükümet arasında yapılan sözleşme neticesinde temsilcilere, Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde şeker fabrikaları kurma hakkı verildi. Fakat I.Dünya Savaşı'nın bitimi ve yaşanan siyasi olaylar nedeniyle yapılan bu sözleşme kendiliğinden iptal oldu⁹⁸.

Osmanlı Devleti'nde, şeker pancarı üretimi ve fabrikalarının kurulması için 1840'dan 1917'ye kadar yapılan tüm bu girişimlerin hiç birisinden olumlu bir netice

⁹⁰ Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, İstanbul, 1987, s.477, 478.

⁹¹ Mehmet Çatalbaş, "*Ölüm Yıldönümü Nedeniyle Nuri Şekeri Anıyoruz*", Pancar, S.142 (Temmuz 1964), Ankara, 1964, s.16.

⁹² Türkan Başyığıt, "*Türkiye'de Kırsal Kalkınma Politikaları (1923-1950)*", Türkler Ansiklopedisi, XVII, Ankara, 2002, s.687.

⁹³ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, I, İzmir, 1984, s.103.

⁹⁴ M. Çatalbaş, "*Ölüm Yıldönümü Nedeniyle Nuri Şekeri Anıyoruz*", s.16.

⁹⁵ Abidin İhsan Akıncı, *Şeker*, İstanbul, 1935, s.36.

⁹⁶ F. Mutluay, *Türkiye Şeker Sanayii*, s.9.

⁹⁷ S.T. Tekeli, "*Türkiye'de Şeker Fabrikası Kurma Gayretleri*", s.20.

⁹⁸ İ. Nafiz, "*Şeker Sanayimiz*", s.218.

elde edilemedi⁹⁹. Osmanlı döneminde yapılan girişimlerin başarısız olma nedenleri genel olarak şu şekilde özetlenebilir: Osmanlı Devleti'nin endüstriye ve bu arada şeker endüstrisine destek vermesi, içinde bulunduğu koşullar itibariyle fiilen mümkün değildi. Sanayinin kurulması her şeyden önce milli bir himaye ve gümrük bağımsızlığının sağlanması ile mümkün olabilirdi. Kapitülasyonlar ve ağır şartlar içeren ticari anlaşmalar, devletin gümrük bağımsızlığını elinden alarak iç piyasayı yabancı malların rekabet sahası haline getirdi¹⁰⁰. Özellikle kapitülasyonlar, ülkede şeker fabrikası kurulması karşısındaki en büyük engellerden birini teşkil etti. Çünkü yabancı tüccarlar, kapitülasyonların vermiş olduğu imtiyazlardan yararlanarak yurt dışından getirdikleri ucuz şekerleri ülke piyasasında yüksek fiyatlarla satıyorlar ve bundan dolayı da ülkede şeker fabrikasının kurulmasını, kendi mali çıkarlarını kaybetmemek için istemiyorlardı¹⁰¹.

C- I.DÜNYA SAVAŞI'NIN SONUNDA OSMANLI SANAYİNİN GENEL DURUMU

I.Dünya Savaşı sonrası ülkenin üçte birine yakın bir kısmı, düşman tarafından tahrip edilmiş olup, Anadolu ve Trakya toprakları üzerinde yaşayan on iki milyon civarındaki nüfusun önemli bir bölümünü; kadın, çocuk, yaşlı ve savaş malûlleri oluşturuyordu. Kişi başına düşen milli gelir 108 Türk lirası idi. Gayri safi milli hasılanın, %67'sini tarımsal gelirler, %23'ünü hizmet sektörü gelirleri ve %10'unu ise sanayi sektörü gelirleri oluşturuyordu. Toplam nüfusun %82'si köylerde yaşıyor¹⁰², halkın %90'ı okuma-yazma bilmiyor ve %80'inden fazlası geçimini tarıma dayalı faaliyetler ile sürdürüyordu. Ülkede, sermaye birikimi, altyapı, yetişmiş işgücü elemanı ve iş deneyimine sahip olan girişimci bir kesim bulunmadığı gibi; yol ve yön gösterecek, düzenli çalışan bir bürokrasi sistemi de mevcut değildi. Aynı zamanda, kamu yönetimine ve özel kesime eleştirilerde ve önerilerde bulunacak bir kamuoyundan veya aydınlardan da söz etmek mümkün değildi¹⁰³.

⁹⁹ Ahmet Şiray, *Türkiye Şeker Sanayi ve Şeker Pancarı Tarımı*, Ankara, 1979, s.7.

¹⁰⁰ E. Güven, *Türkiye Şeker Sanayiinde...*, s.4.

¹⁰¹ Baha Tekand, *Türkiye Şeker Sanayinin Dünü Bugünü ve Yarını*, Ankara, 1958, s.4.

¹⁰² İsmail Türk, *"Atatürk ve Türk Mali Sistemi"*, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Ankara, 1982, s.7.

¹⁰³ Erdinç Tokgöz, *"Atatürk Dönemi İktisat Politikaları"*, Atatürk'ten Günümüze Türkiye Ekonomisi, (Ed.: Bahaeddin Yediyıldız), Ankara, 2002, s.19.

Sanayileşme sürecini tam anlamıyla gerçekleştirememiş olan Osmanlı Devleti'nin elinde sadece ülke sermayesi ile kurulan birkaç fabrika vardı¹⁰⁴. Bunların bir kısmı, bir süre sonra ya iflas etti ya da önce devlet desteği sonra da devlet mülküne alınarak ayakta durabildi. Bu fabrikalarda üretilen malların başlıca alıcısı ordu idi¹⁰⁵.

Genellikle sarayın ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan fabrikalar¹⁰⁶; silah ve mühimmat fabrikaları, Beykoz deri ve kundura fabrikası, Feshane mensucat fabrikası, Bakırköy bez fabrikaları, Hereke mensucat, Yıldız çini ve Adana bez fabrikalarıydı¹⁰⁷. Bu gibi devlet fabrikalarının yanı sıra, özel kesim tarafından kurulan işletmeler ile dışa bağımlı hale gelme sürecinde kendini gösteren tekeli yabancı sermayedarların¹⁰⁸ kurduğu ve işlettiği küçük ölçekli ve atölye niteliği taşıyan bir tür “*hafif sanayi*” olarak nitelendirilebilecek işletmeler de mevcut olup, Türk halkının öz sermayesi ve ruhuyla meydana getirilmiş olan bir sanayi ve ticari faaliyet tesisi henüz mevcut değildi¹⁰⁹. Ülkede; demir, şeker ve çelik üretimi yoktu. 4.018 km’lik demiryolunun büyük bir bölümü yabancıların elindeydi. Türk gemi tonajı, 22.000 tonu zor buluyordu. Devlete, Düyun-u Umumiye’den 86 milyon altın lira borç yüklenmiş, bankalarda ise bir milyon lira tasarruf mevduatı var olmasına karşın¹¹⁰, ülkede bu tasarrufları yatırıma yönlendirecek bir banka sistemi bulunmuyordu¹¹¹.

Bazı şehirlerde elektrik tesisleri Belçikalıların; Zonguldak kömür madenleri Fransızların ve İtalyanların; İzmir-Aydın demiryolu İngilizlerin ve Bağdat demiryolu Almanların elindeydi. Türkiye’deki tüm endüstri sermayesi ise yabancı imtiyaz sahiplerine aitti¹¹².

¹⁰⁴ Sezgin Kızılcıkelik, “*Atatürk Döneminde Sanayileşme Çabaları*”, Ata, S.4, Konya, 1993, s.125.

¹⁰⁵ İ. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.202.

¹⁰⁶ Ahmet Şahinöz-Alpaslan Işıklı-Tuba Ongun-Oğuz Oyan-Erdinç Tokgöz-Necdet Serin-Sunday Üner-Funda Telatar-Erdal Türkkkan-Erdinç Telatar-Nejat Coşkun-Ahmet Yalnız-Gürkan Çelebican-Özdemir Akmut-Orhan Morgil-Halil Sariaslan-Okan Aktan-Nahit Töre-Celal Küçükler-Can Hamamcı, *Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz*, (Yay.Haz.: Ahmet Şahinöz), İstanbul, 1998, s.3.

¹⁰⁷ Uğur Korum, “*1923-1929 Döneminde Türkiye’de İmalat Sanayii ve Sanayi Politikaları*”, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Ankara, 1982, s.66.

¹⁰⁸ S. Kızılcıkelik, “*Atatürk Döneminde Sanayileşme Çabaları*”, s.125.

¹⁰⁹ Tunç Tayanç, *Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl*, İstanbul, 1973, s.37.

¹¹⁰ Yüksel Ülken, “*1923’ten 1993’e Cumhuriyet Ekonomisi*”, Türkiye Cumhuriyeti’nin Yetmiş Beş Yıl Armağanı, Ankara, 1998, s.154, 155.

¹¹¹ Memduh Yaşa-vd., *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, İstanbul, 1980, s.181.

¹¹² M. Philips Price, *Türkiye Tarihi (İmparatorluktan Cumhuriyete Kadar)*, (Çev.: M. Asım Mutludoğan), Ankara, 1969, s.180.

Ülkenin içinde bulunduğu bu durumu, Ahmet Hamdi (Başar) ve Şevket Süreyya (Aydemir) Beyler: “*Türk malı olarak, bir metre demiryolu ve senelerce metruk kalmış birkaç devlet fabrikasından başka, millete ait güvenilecek bir tek fabrika ve milli vasıfta bir tek bankamız bile yoktu...*”¹¹³ *Türk yurdu eski milli sanayini tamamen kaybetmiş, yolları ve nakil vasıtaları tamamen harap olmuş, ziraatı çökmüş, deniz ticareti ve harp filosu elinden çıkmış, madenleri terk olunmuş, iç ve dış ticareti yabancı unsurların eline geçmiş, yabancılara borçlu veya iktisaden tâbi bir memleket haline getirilmişti...*”¹¹⁴ ifadeleriyle ortaya koydular. Hâlbuki, iktisadi bağımsızlık demek, her şeyden evvel milli bir sanayi siyasetine sahip olmak demektir¹¹⁵.

D- BÜYÜK MİLLET MECLİSİ’NİN AÇILMASINDAN LOZAN’A KADAR SANAYİMİZ KONUSUNDA ATILAN ADIMLAR

İstiklal Savaşı yıllarında olunmasına rağmen 23 Nisan 1920’de açılan Büyük Millet Meclisi’nde kurulan hükümette İktisat Vekâleti’ne de yer ayrıldı ve 2 Mayıs 1920’de İktisat Vekâleti kuruldu¹¹⁶. Daha sonra İktisat Vekâleti, Ziraat Vekâleti ile birleştirilerek iş ve güç birliği sağlandı¹¹⁷. Zekâî (Apaydın) Bey, ilk müstakil Ziraat Vekili olarak atandı¹¹⁸.

Tarımsal sanayinin kurulması doğrultusunda atılan bu ilk adımın ardından, ülke ekonomisinde en yetkili kişi olan Maliye Vekili Ahmet Ferit (Tek) Bey’in 8 Mart 1921’de¹¹⁹ yapmış olduğu beyanatta: “*Bize en lazım şey... fabrika, yine fabrika(dır)... Türkiye, çalışıyor, üretiyor fakat ürünlerinden başkaları faydalanıyor... Alın teri dökerek ürettiğimiz iptidai maddeleri... yok pahasına harice satıyoruz. Sonra yabancılar, bu maddelerin şeklini değiştirerek bize iade ediyorlar... Kırk kuruşa bir okka yün verip, aynı yünü bin iki yüz kuruşa bir metre kumaş halinde*

¹¹³ Ahmet Hamdi Başar, *Para ve İnkılâp*, İstanbul, 1936, s.18.

¹¹⁴ Şevket Süreyya Aydemir, “*İktisat Vekâletini Alakadar Eden Devlet Hizmetleri*”, Cumhuriyetin 16. Yıl Dönümünde Hitabeler ve Konferanslar, Ankara, 1939, s.57.

¹¹⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *Cihan İktisadiyatında Türkiye*, Ankara, 1931, s.57.

¹¹⁶ Rıza Kandiller, “*Atatürk’ün İktisadi Kalkınmamızdaki Öncü Rolü*”, Atatürk Konferansları (1999 Yılı-Yurt içi), Ankara, 2000, s.286.

¹¹⁷ Kamuran Ardiç, *Atatürk’ün Tarım ve Orman Sevgisi ve Tarım Alanındaki Gelişmeler*, Ankara, 1987, s.372.

¹¹⁸ K. Ardiç, *Atatürk’ün Tarım ve Orman Sevgisi...*, s.372.; Zekâî Apaydın Bey, 6 Mart 1924’te kurulan İsmet Paşa Kabinesi’nde Ziraat Vekili olarak yer aldı. [Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi (1923-1927)*, III, Ankara, 1995, s.111.]

¹¹⁹ T. Tayanç, *Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl*, s.38.

yalvararak geri alıyoruz...”¹²⁰ derken, Siirt Mebusu Mahmut Nedim (Soydan) Bey ise: “Sanayisi olmayan memleketler şeklen istiklâl sahibi olsalar bile, hakikatte müstemleke memleket vaziyetinden kurtulamazlar. Gazi Türkiyesi, böyle bir duruma düşmek istemez. Biz sanayimizi kurtarmakla; istiklâlimizi, mevcudiyetimizi müdafaa etmiş oluyoruz. Bize mutlaka mallarını satmak ve memleketimizi bir nevi iktisadi esaret altında tutmak isteyenler, bu müdafaa hakkımızı kullanmaktan tabii memnun kalmazlar. Fakat, milli hak ve menfaatlerimiz mevzuu bahis olduğu zaman, başkalarının dilekleri ikinci planda kalır...”¹²¹ diyerek bir an önce milli sanayinin kurulması gerektiğini belirtti.

Bağımlı bir ekonomik yapı içerisinde bulunan bir ülkede, yapılacak milli sanayi atılımı öncesi, şu sorular büyük önem arz etmekteydi: Türkiye’de hangi sanayi kolları öncelikle gelişmeye müsaittir? Hangi sanayiye daha çok ihtiyacımız var? Hangilerini ilk önce, nerelerde ve ne ölçüde kurmalıyız? Bütün bu ana soruların cevaplarını bütün ayrıntılarıyla tespit eden bir plan, hem kişisel girişimleri olumsuz yöndeki neticelerden kurtaracak hem de milli sanayinin güvenilir ve seri bir şekilde kurulmasını temin edecekti¹²².

M.Kemal Paşa, 1923’te Sovyet elçisi Aralov ile yapmış olduğu bir görüşmede: “Türkiye’de sınıflar yok, Türkiye’de işçi sınıfı yok. Çünkü gelişmiş bir sanayi yok. Bizim burjuvazimizi ise burjuva sınıfı haline getirmek gerekiyor. Ticaretimiz çok cılız. Çünkü sermayemiz yok. Yabancılar bizi eziyor. Benim amacım, ulusal ticareti kalkındırmak, fabrikalar açmak, yer altı zenginliklerini meydana çıkarmak, Anadolu tacirine yardım etmek, zenginleşmesini sağlamaktır. Tüm bunlar, devletin önünde duran işlerdir. Biz, bunları kanunlaştıracamız!..”¹²³ Sanayileşmek en büyük ulusal davalarımız arasında yer almaktadır. Çalışması ve yaşaması için ekonomik elemanları ülkemizde var olan büyük-küçük her düzeyde sanayiye kuracağız ve işleteceğiz...”¹²⁴ dedi.

¹²⁰ Sezai Yahya Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İstanbul, 1982, s.132, 133.

¹²¹ Mahmut Nedim Soydan, “*Sanayileşme Yolunda*”, Ayın Tarihi, S.9 (1-31 Ağustos 1934), Ankara, 1932, s.127.

¹²² Vedat Nedim, “*Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lazım?*”, Kadro, S.6 (Haziran 1932), s.18.

¹²³ S. I.Aralov, *Gözleri Çeliktendi Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, İstanbul, 2008, s.316-318.

¹²⁴ Seyfettin Turhan, *Atatürk’te Konular Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, s.456, 457.; Yüksel Ülken, *Atatürk ve İktisat: İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve “Eklektik Modeli”*, Ankara, 1984, s.17.; *Bellekten*, XXXVI, S.141-144, Ankara, 1972, s.553.

Peki sanayileşme hangi alanda olacaktı? “Ben bir çiftçi çocuğuyum...”¹²⁵ diyen M.Kemal Paşa: “Ülkemizin zenginleşme yolunu, her şeyden önce tarımda ve tarım sanayinde buluyoruz...”¹²⁶ Memleketimiz, ziraat memleketidir. Bu itibar ile halkımızın ekseriyeti, çiftçidir, çobandır. Bu yüzden, en büyük kuvveti ve kudreti, bu sahada gösterebiliriz...”¹²⁷ sözleriyle sanayileşmenin “tarımsal sanayi” biçiminde olması gerektiğini¹²⁸ belirtirken: “Milli gereksinim ve çıkarlarımızın kaçınılmaz kıldığı sanayi dallarının bir an önce gerçekleştirilmesine duyarlılıkla çalışıyoruz...”¹²⁹ Ülke halkının en asli ihtiyacı olan üç beyazları (un, şeker, bez) memleket içinden karşılamak ve bu hedefe kısa zamanda ulaşmak, amaçlarımız arasındadır...”¹³⁰ ifadeleriyle de tarımsal sanayinin ilk olarak hangi ürünler üzerinden olacağını ortaya koydu. Fakat Türkiye, henüz tarımsal yapıyı sanayileşmeye çevirecek bir alt yapıya sahip olmayıp ülkede daha çok “geçimlik tarım” sistemi uygulanmaktaydı¹³¹. Hâlbuki, milli sanayiyi ham madde ile besleyecek olan ileri bir tarım sistemiyle birlikte köyün ham maddesi ve gıda maddeleri şehre, şehrin mamul maddeleri ise köye taşınacaktı. Böylece, ülkenin bütün bölgeleri birbiriyle iletişim halinde olacak, para ve mal hareketliliği sağlanacaktı¹³².

İstiklal Savaşı sonrası milli varlığını ve bağımsızlığını kazanan Türk milletinin, medeniyet alanında bir hayli ilerlemiş olan garp milletlerine yetişmesi, bu yolda onları geçmesi ve ülkeyi medeniyet alanında layık olduğu bir seviyeye ulaştırabilmesi için M.Kemal Paşa’nın da beyan ettiği gibi “Kuvâ-yı Umumiye-i Milliye”nin bir amaç doğrultusunda birleştirilmesi gerekiyordu. Bunun için yapılması gerekenler ise milli serveti oluşturma hedefleri doğrultusunda; devlet ve milletin tek

¹²⁵ Didar Eser-Nevzat Yürür, “Atatürk’ün Gösterdiği Hedefler Doğrultusunda Tarla Ziraatındaki Gelişmeler”, Ata’nın Anısına Doğumunun 100.Yılında Tarım Semineri, Ankara, 1981, s.131.

¹²⁶ Yüksel Ülken, “Atatürk ve İktisat”, Atatürkçü Düşünce, Ankara, 1992, s.974.

¹²⁷ 1938-1988 Döneminde Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler ve Dış Ticaretimizin Konumu, Ankara, 1989, s.6.; Ercümen Kuran, “Atatürk’ün İktisadi Görüşleri”, Kemalizm, S.134 (Eylül 1973), İstanbul, 1973, s.12.

¹²⁸ Y. Ülken, Atatürk ve İktisat: İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve “Eklektik Modeli”, s.974.

¹²⁹ Utkan Kocatürk, Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri, Ankara, 2005, s.386.

¹³⁰ Mustafa Işıkan-Ahmet Eraç-Celal Er, “Cumhuriyet Dönemindeki Tarımsal Gelişimde Endüstri ve Yem Bitkileri ile Çayır ve Meranın Yeri”, Ata’nın Anısına Doğumunun 100.Yılında Tarım Semineri, Ankara, 1981, s.163.; Bu dönemde, “üç beyazlar” ve “üç siyahla” sloganları, belli bir özlemi ifade ediyordu. (Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam: Mustafa Kemal (1922-1938), III, İstanbul, 1966, s.362-363.); Türk halkının, kendi öz malını kullanması doğrultusunda, İsmet Paşa’nın, 1925 yılında arz ettiği “üç misli mahsul” beyanı da bu sloganlar ile bütünlük arz etmekteydi. (Rıza Erten, “Milli İktisat ve Tasarruf”, Cumhuriyetin 16.Yıl Dönümünde Hitabeler ve Konferanslar, Ankara, 1939, s.129.)

¹³¹ A.T. Güler-Z. Güler, Şeker Savaşları, s.41.

¹³² Şevket Süreyya Aydemir, İnkılâp ve Kadro, Ankara, 1968, s.221, 222.

bir vücut halinde çalışmasını sağlamak, asırların ihmali yüzünden teşkilatsız kalan milli ekonomiyi teşkilatlandırmak, programsız olan şahsi girişimleri programlı bir hale getirmek, dağınık halde olan milli sermayeyi bir bütün haline getirmek, haksız rekabet sonucu başarısız olan veya yabancıların eline geçen büyük ekonomik atılımları gerçekleştirmek olarak sıralandı¹³³.

E- İZMİR İKTİSAT KONGRESİ VE ŞEKER SANAYİ

M.Kemal Paşa'nın ekonomi sahasındaki ilk büyük faaliyeti, İzmir İktisat Kongresi'ni örgütleyerek ulusal bir iktisadi hareketi başlatmasıydı¹³⁴. Milli Mücadele'nin askeri safhası zaferle sonuçlandıktan sonra, tamamen harap düşmüş olan bir ülkeyi ekonomik bakımdan kalkındırmak için Cumhuriyet'in İlanı'ndan yaklaşık sekiz ay önce ve Lozan Konferansı'na ara verildiği 17 Şubat-4 Mart 1923'te, İzmir İktisat Kongresi 1135 delege¹³⁵ ile "*Misak-ı İktisadi Hedefler*" doğrultusunda toplandı. M.Kemal Paşa, Kongre'nin açılış konuşmasında: "... *Kılıçla fütühat yapanlar, sabanla fütühat yapanlara, bilnetice terk-i mevki etmeye mecburdurlar... Devlet ve hükümet, ecnebi sermayenin jandarmalığından başka bir şey yapmamıştır. Her yeni millet gibi Türkiye, buna muvafakat etmez. Burasını, esirler ülkesi yaptırmayız... Yeni Türkiye'mizi, lâyük olduğu kuvvete yükseltebilmek için, birinci derecede ve en çok ekonomimize önem vermek mecburiyetindeyiz. Zamanımız, tamamen bir ekonomi devrinden başka bir şey değildir. Milli egemenlik, ekonomik egemenlikle kuvvetlenmektedir. Yeni devletimizin, yeni hükümetimizin bütün esasları, bütün programları, ekonomi programından çıkmalıdır...*"¹³⁶ diyen M.Kemal Paşa; ziraat, sanayi ve ticarete doğru bir program tespit edilip üzerinde bütün bir ulusun ahenkle çalışması gerektiğini belirtti.

M.Kemal Paşa, yine İzmir İktisat Kongresi'nde yapmış olduğu bir konuşma ile izlenecek iktisadi politikayı: "... *Biz, ekonomi tarihi içindeki okullardan (ekol) hiç birine benzemeyiz. Ne 'bırakınız geçsinler-bırakınız yapsınlar' okulundan ne de sosyalist, komünist, etatist ve himaye okullarındanız... Bizim de, yeni Türkiye'nin,*

¹³³ Şevket Bilgişin, "*Türk İnkılâbında Devletçilik ve Ticaret Serbestisi*", CHP Konferanslar Serisi, Kitap: 8, Ankara, 1939, s.8.

¹³⁴ Ulaş Kıpıl-Özgür Uyanık, *Türkiye Milli İktisat Tarihi*, İstanbul, 2001, s.57.

¹³⁵ Ayşe Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)*, Ankara, 1989, s.12.; Ahmet Gündüz Ökçün, *İktisat Tarihi Yazıları*, Ankara, 1997, s.283.; Naci Bostancı, *Cumhuriyet'i Anlamak: Kurucu İdeoloji, Ekonomi ve Siyasete Dair*, İstanbul, 2008, s.152, 153.

¹³⁶ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I-III, Ankara, 1997, s.106-116.

yeni ekonomik anlayışına göre yeni bir ekolümüz vardır. Buna ben, 'Yeni Türkiye Ekonomi Okulu' diyorum. Yukarıda belirttiğimiz ekollerden hiç birine bağlı olmamakla beraber, memleketimizin ihtiyacına göre bunlardan faydalanmaktan da geri kalmayacağız. Yeni Türkiye, karma bir ekonomi sistemi izlemelidir..."¹³⁷ sözleriyle ifade ederek Türkiye'de başka hiçbir okula benzemeyen "yeni bir ekonomi okulu" meydana getirileceğini belirtti¹³⁸.

Kongrede, İktisat Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) Bey: "*İktisadi faaliyetlerinde, ne liberal ne de sosyalist ekolleri takip edeceklerini...*"¹³⁹ ve "*Türkiye'de iktisadi teşebbüs, kısmen devlet ve kısmen teşebbüs-i şahsı tarafından yerine getirilmelidir.*"¹⁴⁰ diyerek, Türkiye'nin iktisadi yapısının kendine özgü bir ekolu olacağını yani bazı durumlarda, iktisadi devletleştirme usulünü, bazı durumlarda ise kişisel girişim usulünü tercih edeceklerini belirtti. Bu durumda, milli iktisat anlayışı "*karma ekonomi*" üzerine inşa edilecekti¹⁴¹.

Karma ekonomik sisteme geçildikten sonra, şeker sanayinde olduğu gibi diğer sanayi kollarında da büyük atılımlara girişildi¹⁴². Ülkenin iktisadi yapısına uygun olarak hedeflenen öncelikli alt sektörler ise şeker, tekstil ve çimento gibi hammaddesi ülke içinde bulunan ve üretim teknolojisi basit olan sektörler idi¹⁴³.

Kongrede, şeker sanayiye doğrudan ilgilendirecek olan: "*Türkiye halkı, sarf ettiği eşyayı mümkün mertebe kendi yetiştirir. Çok çalışır. Vakitte, servette ve ithalâta israftan kaçar. Milli istihsâli temin için icabında geceli gündüzlü çalışmak şîârıdır.(Madde 4)*"¹⁴⁴ ve "*Memleketimizde, pancar yetiştirilerek şeker fabrikaları tesis ve ziraatta münavebe usulünün yaygınlaştırılması ve bu suretle hayvanatımızın ve hububatımızın ıslah ve çoğaltılması. (Madde 16)*"¹⁴⁵ kararları alındı. İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen ve şeker sanayiye ilgilendiren bu kararların dışında,

¹³⁷ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I-III, s.106-116.

¹³⁸ Nikolai G. Kireev, *20'li 30'lu Yıllarda Türkiye'de Devletçilik Politikasının Bazı Özellikleri*, Ankara, 1994, s.3031.

¹³⁹ U. Kıpâl-Ö. Uyanık, *Türkiye Milli...*, s.53, 54.

¹⁴⁰ İnkılâp Alibekov, *Kemalizmin Devletçilik İlkesi: Teori ve Uygulama*, Ankara, 1994, s.3039.

¹⁴¹ U. Kıpâl-Ö. Uyanık, *Türkiye Milli...*, s.53, 54.

¹⁴² Refet Seçkin, "*Atatürk ve Gıda Sanayi*", Atatürk ve Tarım, Ankara, 1981, s.162.

¹⁴³ S.Yahya Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İstanbul, 1994, s.155.

¹⁴⁴ A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)*, s.19.; Ahmet Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler Belgeler Yorumlar*, Ankara, 1997, s.324.; Kazım Karabekir, *İktisat Esaslarımız: Hatıra ve Zabitleriyle 1923 İzmir İktisat Kongresi*, (Haz.: Orhan Hülagu-Ömer Hakan Özalp), İstanbul, 2001, s.53.

¹⁴⁵ A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)*, s.30.; K. Karabekir, *İktisat...*, s.53.

Kongreden sonra imzalanan, 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması'nın hükümleri de şeker sanayinin kurulması için önemli bir etken oldu¹⁴⁶.

F- LOZAN BARIŞ KONFERANSI VE EKONOMİK ENGELLERİN KALDIRILMASI

Türk Hükümeti ile Yunan Hükümeti arasında, 30 Ocak 1923'te imzalanan “*Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*”ün birinci maddesi gereği¹⁴⁷, Batı Anadolu ve Trakya'daki zanaatkar işgücünün önemli bir bölümünü oluşturan¹⁴⁸ 1.500.000 dolayındaki Rum'un Yunanistan'a, 379.913 Türk'ün ise Türkiye'ye göç etmesi¹⁴⁹, ülke için önemli bir işgücü kaybının yanı sıra ülkenin mali, iktisadi ve teknik açıdan mühendis ve teknik eleman sıkıntısı yaşamasına neden oldu¹⁵⁰. Bu durum, kır-kent nüfus yapısını ve vasıflı-vasıfsız işgücü bileşimini etkileyerek Türkiye'yi kırsal nüfusun yoğun olduğu bir ülke haline dönüştürdü¹⁵¹. Osmanlı Devleti'nde Türkler daha çok çiftçilik, askerlik ve devlet memuriyeti gibi hizmetlerle uğraştıkları için fabrika kuracak ve işletecek bir nitelik ve niceliğe sahip değildiler¹⁵². Ülke, ekonomik açıdan dışa bağımlıydı. Şekerini, dokumasını dışarıdan getiren bir ülkenin ekonomik açıdan bağımsız olması pek mümkün değildi¹⁵³. Öyle ki, 1923 yılı esas alındığı zaman mevcut fabrikaların yurt içi tüketimi karşılama oranı; pamuklu kumaşlarda %5, sabunda %20 ve buğday ununda %60 oranındaydı. Porselen, cam, çatal-bıçak ve şeker gibi tüketim mallarının tamamı ithal edilmekteydi¹⁵⁴.

Lozan Antlaşması'nın şeker sanayinin kurulmasındaki etkisini açıklarken, antlaşma hükümlerinin iktisadi boyutlarını dikkatli bir şekilde incelemek gerekir.

¹⁴⁶ *Cumhuriyet'in 80.Yılında Türk Şeker Sanayii*, (Haz.: Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.), Ankara, 2003, s.7.

¹⁴⁷ İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I, Ankara, 2000, s.185.; “*Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*”ün birinci maddesinde: “*Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklular ile Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyrukluların, 1 Mayıs 1923'ten başlayarak zorunlu mübadelesine girişilecektir...*” (İ. Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin...*, s.185.) ifadeleri yer almaktaydı.

¹⁴⁸ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, Ankara, 1995, s.299.

¹⁴⁹ Haldun Derin, *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul, 1940, s.35.

¹⁵⁰ F. Sevim, *Dünya Uygarlığı ve Türk...*, s.280.

¹⁵¹ Ş.S. Aydemir, *Cihan İktisadiyatında Türkiye*, s.11.

¹⁵² *Türk Sanayinin Dünü, Bugünü ve Yarını*, Ankara, 1983, s.2.; B. Tekand, *Türkiye Şeker Sanayinin...*, s.2.

¹⁵³ Yakup Kepenek, *Gelişimi Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi*, Ankara, 1983, s.84.

¹⁵⁴ S.Y. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi...*, s.92.

Çünkü, Lozan Antlaşması'nın iktisadi hükümleri denilince genel olarak aklımıza, kapitülasyonların kaldırılması gelir. Hâlbuki, Osmanlı borçları ve harp tazminatının ödenmesini öngören hükümler, zaten devletin asli görevleri dışında kalan yatırım kaynaklarını tüketirken, gümrük vergileri ile ilgili madde ise bağımsız bir dış ticaret politikası izlenmesini imkânsız kılıyordu. Antlaşmaya göre Türkiye; İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya'dan gelecek olan mallardan alınacak gümrük vergilerini 1916 yılındaki Osmanlı tarifeleri düzeyinde tutmaya mecbur bırakıldı. Bu nedenle antlaşma, bir taraftan maliyenin gelir kaybetmesine neden olurken diğer taraftan da ülkenin ticari yapısına serbest ticaret ilkesini dayatarak ülkeyi sanayileşme adına gerekli olan yatırım mallarının yerine tüketim mallarını ithal etmesi yönünde zorluyordu. Bir süre sonra Türkiye'de gerek Lozan Antlaşması'nın hükümlerinin 1929'da yürürlükten kalkması gerekse tüm dünyayı sarsan ekonomik krizin ortaya çıkardığı olumsuz etkiler nedeniyle iç piyasaya yönelik sanayileşme politikasının yürütülmesine karar verildi¹⁵⁵. Yönetici kadronun içe kapanma ve yabancı yatırımcıya olan karşı tavrının altında, birçok önemli etken vardı. Öyle ki, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon 21 Kasım 1922'de başlayan Lozan görüşmeleri esnasında¹⁵⁶: “*Siz Türkler, kapitülasyonları kaldırabilirsiniz, fakat biliniz ki az bir zaman sonra kapitülasyonlar sizin talebiniz üzerine yeniden kurulacaktır.*”¹⁵⁷ diyerek İsmet Paşa'ya banknot dolu bir cüzdan gösterdi ve “*Türkiye bugün çok ileri gidebilir, fakat bu olmaksızın istikbalde çok ileri gidemez...*”¹⁵⁸ Memleketiniz haraptır. İmar etmeyecek misiniz? Bunun için, paraya ihtiyacınız olacaktır. Parayı nereden bulacaksınız? Para, bugün dünyada bir bende var, bir de bu yanımdaki Amerikan murahhası Mr.Chaild'de. Unutmayın! Neyi reddederseniz hepsi cebimdedir. Nereden para bulacaksınız? Fransızlardan mı?..

¹⁵⁵ Ahmet Beyarslan, *Atatürk Döneminde Planlı Ekonomi ve İstihdam Planlaması*, Ankara, 1982, s.3, 4: Ekonomik kriz, ulusları aşırı ekonomik milliyetçiliğe sürükledi. (Oral Sander, *Siyasi Tarih (1918-1994)*, Ankara, 2003, s.42.)

¹⁵⁶ M. Cemil Bilsel, *Lozan*, II, İstanbul, 1933, s.12.

¹⁵⁷ Necdet Serin, “*Türkiye'nin İktisadi Kalkınması ve Yabancı ve Hususi Sermaye*”, A.Ü.S.B.F.D., XIII/S.3, Ankara, 1958, s.58.; Lord Curzon'un kapitülasyonlar hakkındaki bu sözlerine karşın, 15 Aralık 1922 tarihli oturumunda, Fransız Delege M.M. Serruys Laporte: “... *Savaştan önce, kapitülasyonlar rejiminden faydalanmakta olan yabancılar, bir takım konularda Türk uyruklarından bile daha elverişli ekonomik koşullardan yararlanmakta idiler. Şimdi söz konusu olan, bu eşitsizlikleri olduğu gibi sürdürmek değil, fakat Türk uyruklular ile yabancılar arasında bir eşitlik rejimi elde etmektir...*” dedi. (Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı*, II, Ankara, 1971, s.121.)

¹⁵⁸ J.H. Walton, *Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiyesi (1923-1938)*, (Ed.: Ö. Andaç Uğurlu), İstanbul, 2003, s.194.

İhtiyaç sebebiyle yarın para istemek için karşımıza gelip de diz çöktüğünüz zaman, bugün reddettiklerinizi cebimizden birer birer çıkartıp, size göstereceğiz...¹⁵⁹ Size, buradaki inatçılıklarınızı hatırlatacağım.” dedi. Bunun üzerine İsmet Paşa: “Eğer size gelirse, hatırlatırsınız.”¹⁶⁰ yanıtını verdi. Bu konuşma, Batı’nın Türkiye ile ilişkilerinde nasıl bir yaklaşım içerisinde olduğu konusunda fikir vermekteydi.

G- KAZIM KARABEKİR’İN ŞEKER SANAYİYE YÖNELİK GÖRÜŞLERİ

Batı’nın Türkiye karşı takındığı hasmâne tavırlar karşısında, tabi ki O’nun ileri bilim ve teknolojisine tamamen yüz çevrileceği anlamı çıkarılmamalıydı¹⁶¹. Özellikle şeker sanayi gibi ileri teknoloji ve üst düzey bilgi birikimi gerektiren bir sanayi kolunun ülkede teşkili için Avrupa’nın neredeyse iki yüz yılı bulan tecrübesine ve teknik bilgi birikimine ihtiyaç olduğu açıkça ortadaydı. Bunu sağlamak için Avrupa ile ilişkileri sadece siyasi ve askeri boyutta ele almamak, ekonomik sahaya da taşımak gerekiyordu. Ülkenin üst düzey yöneticileri, Avrupa temaslarında bulunmak için gittikleri ülkelerin kalkınmasını sağlayan nedenleri bizzat yerinde gözlemleyerek, izlenimleri sonucu elde ettikleri bilgileri ülkede tatbik edecek yol ve yöntemleri kendi imkânları çerçevesinde ele aldılar.

Bu üst düzey devlet adamlarından biri olan Kazım Karabekir Paşa, askeri ve siyasi konuların dışında, eğitim, öğretim ve ekonomi gibi değişik alanlarda da araştırmalar yapıyor ve bunun için Avrupa’nın çeşitli ülkelerini geziyordu. Paşa, bir Avrupa seyahati esnasında, Almanya’daki eğitim sisteminin ülkenin milli sanayisi üzerindeki olumlu etkisini yakından görerek, bundan çok etkilendi. Kazım Karabekir Paşa, bu hususta: “*Almanya’nın, vatandaşlarına layık gördüğü en iyi mahsuller yine Alman mahsulleridir. Bunu, her Alman ve Alman çocuğu ezberlemiştir... Hatta, başka memleketlerde oldukları halde, herhangi bir metayı (daha pahalı olsa dahi) kendi memleketi mahsulatından almak için aramayı bir zevk olarak görüyor... Geçen gün, Maliye Vekili Beyefendi’nin beyan ettiği şeker sarfiyatının çoğalmasını, bendeniz, servetimizin artmasından ziyade, fabrikatörlerin bütün halkımıza vermiş*

¹⁵⁹ İsmet İnönü, *İsmet İnönü’nün Hatıraları: Büyük Zaferden Sonra Mudanya Mütarekesi ve Lozan Antlaşması*, I, İstanbul, 1998, s.130.

¹⁶⁰ *50 Yıllık Yaşantımız 1923-1933*, I, İstanbul, 1975, s.185.

¹⁶¹ K. Karabekir, *İktisat...*, s.178.

olduğu telkin kuvvetine atfediyorum. Biz çocuklara para verirken, ‘Al oğlum! Şeker parası!’ deriz. Hâlbuki, hiçbir şeker fabrikamız yok iken bu söz, senelerden beri telaffuz edilmiştir. Şu halde, geçen senelerde balı ile pekmezi ile meyvesi ile mümkün olduğu kadar şeker ihtiyacını temin edenler, bugün onları tamamıyla ihmal etmiştir ve onlar da şeker cihetine girmiştir...’’¹⁶² demekteydi.

Kazım Karabekir Paşa, hükümetin bazı uygulamalarını eleştirerek, kendi milli hassasiyet ve girişimci ruhu ile yılların getirdiği bilgi birikimini ve deneyimlerini birleştirerek, bir takım çalışmalar yapmak üzere girişimlerde bulundu. İlk olarak, 1923’te Şark Cephesi Komutanlığı yaptığı dönemde, ülkede hammaddesi bol miktarda olan; cam, deri, konserve, dokuma ve şeker gibi maddelerle ilgili olarak, Almanya’da bulunan Ahmed Şerif (Önay) isimindeki bir Türk mühendise bir “*sanayi projesi*” hazırlattı¹⁶³.

Ahmed Şerif (Önay) Bey, bu sanayi projesi dahilinde yer alan şeker sanayi için ya şeker kamışı ya da şeker pancarı ziraatının yapılması gerektiği belirtilerek yaptığı incelemeler neticesinde, gerek Trabzon ikliminin şeker kamışı ziraatı için uygun niteliklere sahip olmaması gerekse ülkede killi toprak yapısının mevcut olmaması nedeniyle, şeker pancarı ziraatının daha uygun olacağı sonucuna vardı¹⁶⁴.

Kazım Karabekir Paşa, bu sanayi projesini 1923’te Ankara’da bir kitap halinde bastırıldı ve gerekli olan yerlere gönderdi. Kazım Karabekir Paşa, projenin hazırlanma sebebini: “*Bakımsız çocukların bütün memlekette sayısı, şüphe etmiyorum ki on binlercedir. Halkımızın fakir oluşu ve fakir ailelerinde çok çocuk yapması ve fazla kazançlı iş bulmanın zorluğu, bu yekûnu indirmeyeceği kanaatindeyim. Şu halde, devlet kudretiyle hayatları kurtarılacak olan çocuklara feyizli işler bulmak lazımdır. En geniş saha gerçi ziraattir fakat, sanayimizin, gelişmesi için bilgili işçiye de ihtiyacımız çoktur. Buna hazırlıklı olmak üzere Almanya’da bulunan mühendislerimizin Alman mütehassıslarıyla görüşerek, memleketimizde hammaddeleri bol olan; cam, deri, konserve, mensucat ve şeker gibi*

¹⁶² K. Karabekir, *İktisat...*, s.361,362.

¹⁶³ Kazım Karabekir, *Sanayi Projeleri*, (Haz.: Orhan Hülagü), İstanbul, 2001, s.7.

¹⁶⁴ Ahmed Şerif Önay, *Mahsûlat-ı Mahalliye İçin Tahmini Sanayi Projeleri Lâhiyası*, İstanbul, 1923, s.75.; Şeker pancarı, ekolojik yapısı itibariyle serin ve bol yağışlı olan bölgelerin bir bitkisidir. Ancak, pancar tarımı için bol güneşli karasal iklimin olması gerekir. Pancarın, vejetasyon sürecinde ihtiyaç duyduğu ısı miktarının toplamı, 2400-2600 C⁰dir. Pancar, yıllık yağış ortalamasının 600 mm. olduğu ve yağışın yaz aylarına denk geldiği bölgelerde, sulanmadan da yetiştirilebilir. [*Türkiye’nin Tarımsal Üretim Projeksiyonu (1968-2000)*, (Haz.: T.C.Tarım Bakanlığı), Ankara, 1969, s.158.]

beş sanayi projesi hakkında, fenni, umumi malumatı ihtiva etmek üzere ne kadar sermaye ile ne gibi fabrikalar kurabileceğimizi ve bunların planlarını Berlin temsilcimize 1923'te yazdım. İstenilen fabrikaların kurulması ve işletilmesinde lüzumlu olan malzemenin de temini vesâir ihtiyaçları da düşünülerek bu proje hazırlandı...’’¹⁶⁵ demekteydi.

Ancak Türkiye, Cumhuriyet Dönemi'ne milli kredi kuruluşlarından yoksun olarak girdiğinden dolayı ülkenin bu tür sanayi projelerini hayata geçirecek sermayeye ve kredi gereksinimine ihtiyacı vardı¹⁶⁶. İşte İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda, kurulacak olan sanayi ve ticaret kollarına sermaye desteği sağlamak için bir ana ticaret bankası olarak İş Bankası'nın ve sanayi bankası olarak da Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması için çalışmalara başlandı¹⁶⁷.

H- CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE BANKACILIK SEKTÖRÜNÜN OLUŞTURULARAK ŞEKER SANAYİYİ DESTEKLEMESİ

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, iktisat politikaları belirlenirken dış ekonomik ilişkilerin yanı sıra Osmanlı'dan devralınan yapı ve ülkenin içinde bulunduğu koşullar da esas alındı. Çünkü Osmanlı ekonomisi, tarım ürünleri ve hammadde ihraç eden, buna karşın mamul mal ithal eden bir tarım ekonomisi niteliğinde olup yabancı sermayeye ve dış pazarlara açık bir yapı taşıyordu¹⁶⁸. Ülkedeki bu mevcut ekonomik yapı, Cumhuriyet Hükümeti'nin izleyeceği iktisadi politikalara yön verdi. Mevcut şartlar doğrultusunda kalkınmanın, ancak hızlı bir sanayileşme ile mümkün olabileceği ve tarımın da bu gelişmeyi destekleyici bir rol oynaması gerektiği ifade edildi¹⁶⁹. Zaten Türkiye'nin elinde değerlendirebileceği sadece zirai ürünler vardı¹⁷⁰.

Tarımsal sanayiye kredi açarak mali yönden kaynak sağlayacak olan bankacılık sektörünün kurulması doğrultusunda atılan ilk önemli adım, 26 Ağustos 1924'te İş Bankası'nın kurulması idi¹⁷¹. İlk sermayesi 1.000.000 TL olan İş Bankası'nın sermayesinin 250.000 TL'lik kısmı bizzat M. Kemal Paşa tarafından

¹⁶⁵ K. Karabekir, *Sanayi Projeleri*, s.7-9.

¹⁶⁶ *İsmet İnönü*, (Haz.: Genelkurmay tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı), Ankara, 1987, s.75.

¹⁶⁷ Tuncay Artun, *Türkiye'de Bankacılık: İşlevi-Gelişimi-Özellikleri ve Sorunlarıyla*, İstanbul, 1980, s.42.

¹⁶⁸ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, İstanbul, 1999, s.197.

¹⁶⁹ Halil Seyidoğlu, *Türkiye'de Sanayileşme ve Dış Ticaret Politikası*, Ankara, 1982, s.7.

¹⁷⁰ Necat Tüzün-Mustafa Safran, *Atatürk İlkelerinde Devletçilik-Cumhuriyetçilik*, Ankara, 1988, s.5.

¹⁷¹ *İsmet İnönü*, s.75.

karşılandı¹⁷². İş Bankası müdürlüğüne, Mübadele İmar ve İskân Vekilliği görevinden 1924'te istifa eden Celal (Bayar) Bey getirildi¹⁷³. Celal Bey, Deutsche Bank'ın Bursa Şubesi'nde daha önceden çalışmış olması nedeniyle bankacılık sektörü açısından önemli bir tecrübeye sahipti. Banka'nın İdare Heyeti Başkanlığı'na ise Siirt Mebusu Mahmut (Soydan) Bey getirildi. İş Bankası'nın kurucuları arasında yer alan önemli siyasi şahsiyetler ise; Bozüyük Mebusu ve M.Kemal Paşa'nın yaveri olan Salih (Bozok), Gaziantep Mebusu Kılıç Ali, Rize Mebusu Fuat (Bulca), Ankara Mebusu Şakir (Kınacızade) ile İzmir Mebusu ve ilk mecliste iktisat vekilliği yapmış olan Rahmi (Köken) Beyler idi. Ayrıca, M.Kemal Paşa'nın yakın çevresinden; Nuri (Conker), Hasan (Saka) ve Cevat Abbas Beyler ile Mahmut (Avunduk) ve Şakir (Kesebir) Beyler gibi işadamları ve şeker ticareti tekeli elinde bulundurduğundan dolayı daha sonra “şeker kralı” olarak anılacak olan Hayri (İpar) Bey'de bulunmaktaydı¹⁷⁴.

M.Kemal Paşa, İş Bankası için: “... İş Bankası kurumu, Cumhuriyet tarihinde ekonomi bakımından başlı başına yer alacaktır. Bu kurum, naçiz bir servetin bile ekonomik hayatta fert menfaatlerine hasrolunmayıp, ulus menfaatine hasredilmesinden çıkabilecek olan büyük neticeleri, az bir zamanda ve bahusus yepyeni bir devlet kuruluşunun türlü inkılap güçlükleri içinde, âlem şümül bir surette fiilen göstermiştir...”¹⁷⁵ demektedir. Gerçekten de İş Bankası, M.Kemal Paşa'nın yukarıda da belirttiği gibi ülke sanayisine önemli hizmetlerde bulunarak şeker sanayi gibi bazı sanayi kollarının şahsi girişimler eliyle kurulması aşamalarında büyük bir mali destek sağladı¹⁷⁶.

İş Bankası'nın dışında, bu türlü kişisel girişimlere sermaye desteği sağlamak amacıyla 19 Nisan 1925'te kabul edilen 633 Sayılı “Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Kanunu” ile Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu¹⁷⁷. Bu bankanın ilk amacı, Osmanlı Devleti'nden miras kalan devlet işletmelerini yönetmektir. Bankanın kendine ait özel tesisler kurma hakkı yoktu. Fakat özel işletmelerin kurulmasına katkı

¹⁷² Uygur Kocabaşoğlu-Özgür Gökmen-Sinan Sönmez-Güven Sak-Funda Erkal-Nesim Şeker-Murat Ulutekin, *Türkiye İş Bankası Tarihi*, İstanbul, 2001, s.5.

¹⁷³ Sadi Irmak, *Türkiye Cumhuriyetinin Ellinci Yılı Dolayısıyla Atatürk ve Çevresi*, İstanbul, 1974, s.107.

¹⁷⁴ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam: İsmet İnönü*, I, İstanbul, 1980, s.460, 461.

¹⁷⁵ M. Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938)*, II, Ankara, 1997, s.324.

¹⁷⁶ E. Kuran, “Atatürk'ün İktisadi Görüşleri”, s.13.

¹⁷⁷ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavanin Mecmuası: (TBMMKM)*, II/III, Ankara, 1942, s.224, 225.; *Düstur*, III/VI, Ankara, 1934, s.560-562.

sağlayarak onlara mali destek verebilirdi¹⁷⁸. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Kanunu ile birlikte; Sanayi işletmelerinin kurulmasına yardımcı olmak ve bu işletmelerin ticari işlemlerini uygulamak, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilmiş olan sanayi işletmelerini yeni kurulacak olan şirketlere devredilinceye kadar idare etmek, özel işletmeler ile ortak olmak suretiyle çeşitli girişimlerde bulunmak ve Türk sanayici ve madencilerine kredi açmak¹⁷⁹ gibi olanaklar verildi.

Türk sanayi hayatındaki ilk sanayileşme atılımı “üç beyaz”¹⁸⁰ olarak bilinen un, şeker ve pamuk mamulleri üzerinden gerçekleştirilecekti¹⁸¹. Falih Rıfkı (Atay), üç beyaz hakkında: “... Meclis kürsüsünde, bir de ‘üç beyaz’ parolası revaç bulmuştu. Ekmeğimizi kendi unumuzdan yoğurmak, şekerimizi kendi pancarımızdan almak, bezimizi kendi pamuğumuzdan dokumak... Ah bir buna muvaffak olsaydık... 1923 kafası ve iradesi, imkânsızlığa meydan okumuştur. Doğru eğri, eksik tamam, fakat ‘Türk’ün yapamayacağı’ sabit fikrini yenmiştir...”¹⁸² ifadelerinde bulundu. Üç beyazlar içinde öncelik, İstiklal Savaşı yılları boyunca yokluğu ile ülke halkını sarsmış olan şeker sanayine verildi¹⁸³. Şeker siyaseti, iki aşamalı bir plan dahilinde yürütülecekti. Bu planın birinci aşaması, Türkiye'nin o günkü ihtiyacı doğrultusunda şeker üretimini temin etmektir. Şeker siyasetinin ikinci aşamasında ise Türk milletinin o günün şartları itibariyle iki misli şeker tüketen ileri toplumlar seviyesine getirilmesiydi. Çünkü Türk milleti, o dönemde ancak altı kilo şeker tüketiyordu. Bu tüketim, nüfusun büyük bir kitlesini oluşturan köylü tabakası tarafından değil, özellikle büyük limanların ve bazı büyük şehirlerin bulunduğu yerlerde yaşayan kesimler tarafından yapıyordu. Hâlbuki ekonomik yapımızın ve ilerlememizin temeli ve esas hedefi, her şeyden önce iç pazarın en önemli unsurunu oluşturan ülke halkının iş, para ve satın alma kabiliyetini artırarak onların hayat seviyelerini yükseltmek ve sosyal ihtiyaçlarını karşılamaktı¹⁸⁴. Üstelik Batı'da “Bir ülkede, ne kadar çok şeker tüketilir ise o ülkede o oranda refah vardır.”¹⁸⁵ ve “Şeker refahın

¹⁷⁸ S. Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, s.115.

¹⁷⁹ *TBMMKM*, II/III, s.224, 225.; *Düstur*, III/VI, s.560-562.

¹⁸⁰ Yılmaz Karakoyunlu, *Türk Ekonomisinde Çağdaşlaşma Süreci*, İstanbul, 1997, s.129, 130.

¹⁸¹ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)*, Ankara, 1995, s.12.

¹⁸² Falih Rıfkı Atay, *Çankaya: Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar*, İstanbul, 1969, s.453.

¹⁸³ M. Çatalbaş, “Ölüm Yıldönümü Nedeniyle Nuri Şekeri Anıyoruz”, s.16.

¹⁸⁴ Ş.S. Aydemir, “Şeker İstiklâli ve 160.000 ton Türk Şekeri”, s.14, 15.

¹⁸⁵ M.Ş. Orçunsel, “Şeker Sanayinin Sanayi Kolu Dışındaki Önemi”, s.20.

*miyarıdır*¹⁸⁶ sözleri bunu çok iyi açıklamakta idi. Bu politika ile bir taraftan mevcut şeker sanayinin rasyonelleştirilmesi ve teşkilatlandırılması, diğer taraftan da şeker üretiminde kendi kendine yeten bir ülke haline getirilmesi ve en sonunda da nüfus başına düşen ortalama şeker tüketim miktarının yıllık on iki kiloya kadar yükseltilmesi amaçlanmaktaydı¹⁸⁷.

I- ŞEKER SANAYİNİN KURULMASI İÇİN YAPILAN KANUN ÇALIŞMALARI ve KURUMSALLAŞMA

1- Şeker Fabrikalarına Bahşolunan İmtiyazat ve Muafiyat Hakkında 601 Sayılı Kanunun Çıkarılması (5 Nisan 1925)

Türkiye’de milli sanayiye kurma hedefleri doğrultusunda un, şeker ve pamuk ürünleri içerisinde milli sermayenin büyük bir bölümünün ayrıldığı ve tamamının yurt dışından temin edildiği, halkın temel tüketim mallarından biri olan şekeri üretmek için ilk olarak şeker sanayinin kurulmasına karar verildi ve bu sanayiye hayata geçirecek olan kanunun, meclisteki görüşmelerine başlandı. 5 Nisan 1925’te yapılan meclis görüşmeleri esnasında, Aksaray Mebusu Besim (Atalay) Bey: *“Arkadaşlar! Siyasi bağımsızlığı temin etmek için iki yol vardır. Birinci yol; eline silah alarak hayatını feda etmek, ölmek ve öldürmektir. Diğer yolda, evvela memleketin iktisadi bağımsızlığını temin etmek ve o yoldan yürümektir... Fakat siyasi bağımsızlığı temin ettikten sonra, iktisadi bağımsızlığı temin etmek gayesine doğru yürümezsek, kanadın biri yok demektir... Üç beyazlar: şeker, pamuk, un... bunlar için memleketimizden milyonlar çıkıyor... Size Türkiye’nin her tarafında sarf edilen şekerin miktarını söylemeye lüzum görmüyorum. Eski zamanlarda ecdadımız, şeker ihtiyacını, bal ve pekmezele temin ederlermiş... Herhangi bir memlekete giderseniz gidiniz; oralarda, bağ harabeleri göreceksiniz. Ankara’da bile bağlar bugünkünün iki misli imiş. Cebeci havalisi, tamamen bağlarla örtülü olduğu halde bugün oralarda bir şey kalmamıştır. Bunun nedeni, şekerin ithali ve pekmezden daha ucuz satılmasıdır...”*¹⁸⁸ ifadeleriyle bu sanayi tesisinin kurulmasının, ülke için çok isabetli bir karar olacağı fikrini beyan etti.

¹⁸⁶ Hüsamettin Toros, *Türkiye Vilayetleri-Sanayi-Turizm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1966, s.247.

¹⁸⁷ Ş.S. Aydemir, *“Şeker İstiklâli ve 160.000 ton Türk Şekeri”*, s.15.

¹⁸⁸ *TBMMZC*, II/XVII, s.98, 99.

Ülke halkının en zaruri tüketim malları arasında yer alan şekeri, dışa bağımlı olmadan Türk milletinin kendi öz gücü ve sermayesi ile üretebilmesi için atılan en önemli adımlardan biri, 5 Nisan 1925'te kabul edilen 601 Sayılı “*Şeker Fabrikalarına Bahşolunan İmtiyazat ve Muafiyat Hakkında Kanun*” idi. Böylece, ülkede şeker sanayiye kurmanın hukuki zemini sağlanmış oldu. Bu kanun ile tesis edilecek her bir şeker fabrikasının birbirine komşu olan beş vilayet sınırını ihlal etmemesi ve kullanılacak şeker pancarı vb.hammaddeleri yetiştirecek uygun niteliklere sahip bir arazinin olması şartıyla, Ticaret Vekâleti'nin belirleyeceği sınırlar dahilinde bulunan bir arazi üzerinde yirmi beş yıl süreyle tesisine ve işletilmesine, şeker fabrikalarını kuracak olan şirketlerin hisse senetleri üzerinden alınan damga vergisinden muaf tutulmasına, fabrikanın kurulacağı bir hektardan beş hektara kadar olan devlet arazisinin ücretsiz olarak verilmesine, şayet bu arazi özel şahsa ait ise kamulaştırılmasına, çalışan işçilerden alınan temettü vergisinin sanayide çalışan işçilerden alınmamasına, kurulacak şeker fabrikasının dış rekabete karşı korunması için yurt içinde üretilecek olan şekerden sekiz yıl süreyle tüketim vergisi alınmamasına, işletme malzemesi olarak kullanılan maden kömürü, linyit ve kireç taşı üretimi için işletilecek olan maden ocaklarının vergiden muaf tutulmasına, fabrikanın hammaddesi ve ürününün devlet tarafından işletilen araçlarla nakledilmesi durumunda belirli oranda tenzilat alınmasına, şeker fabrikası kurulup faaliyete geçtiği andan itibaren pancar ziraatı ve şeker üretiminin fabrika tarafından yapılması şartıyla on yıl süreyle mahsulât-ı arziye vergisinden muaf tutulması gibi şeker sanayinin kurulmasını kolaylaştırıcı çok önemli kararlar alındı¹⁸⁹.

Bu son karar hakkında yine aynı tarihte mecliste yapılan görüşmeler esnasında Çanakkale Mebusu Şükrü Bey: “*Efendim! Âşârın kaldırılmasına dair olan kanun gereğince, birçok yerde mahsulât-ı arziye vergisi zaten kalkmış demektir. Mahsulâtta vergi alınmayacak. Eğer bu fabrika, şimendifer güzergahında ise öşre tabi olacak, değilse bu maddeden istifade edemeyecek demektir. Onun için arazi vergisinden muaf olması lazımdır...*” derken bu teklife Gaziantep Mebusu ve aynı zamanda Ticaret Vekili Ali Cenani Bey: “*Efendim! Eğer bu tabir kalkar ve mahsulât-ı araziye vergisinden muaf tutulacak olursa, o zaman gerek pancar gerekse şeker, şimendiferle nakledildiği takdirde mahsulât-ı araziye vergisi alınmak lazım*

¹⁸⁹ *TBMMZC*, II/XVII, s.43, 44.; *TBMMKM*, II/III, s.129, 130.; *Düster*, III/VI, s.193, 194.

gelir. *Binaenaleyh maddenin aynen kabulünü rica ederim.*”¹⁹⁰ diyerek itirazı dile getirdi. Bunun üzerine kanun, aynen kabul edildi. Hükümeti bu kanunu uygulamaya yönlendiren başlıca nedenler; şeker fabrikalarının fazla sermayeye ihtiyaç duyması ve hükümetin özellikle şekerde olumsuz sonuçlar doğuracak olan fazla üretim tehlikesinin önüne geçmek istemesiydi¹⁹¹.

2- Şeker İnhisarı Hakkında 724 Sayılı Kanun’un Çıkarılması (25 Ocak 1926)

Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte toplanan kongreler ve çıkarılan yasalar neticesinde Türkiye’nin ilk iki şeker fabrikası, 1926’da Uşak ve Alpullu’da işletmeye açıldı¹⁹². Ancak kurulan bu fabrikalar, ülkenin şeker ihtiyacını tam anlamıyla karşılayamadığı gibi çok az miktarda üretilen şeker, halka yüksek fiyattan satılıyordu. Bu durum, ilk yıllarda önemli eleştirilere neden oldu. İsmet (İnönü) Paşa bu eleştirilere: “*Şeker memleketleri her yerde, içeride pahalı şekerler yaparlar ve diğer memleketlere ucuz şeker gönderirler. Bu hareket, yalnız sanayi hayatında değil, o memleketlerin zirai hayatlarında da büyük fayda ve inkişaf temin eder...*”¹⁹³ demektedir.

Hükümet, şeker fiyatlarını kontrol altına alabilmek için 25 Ocak 1926’da 724 Sayılı “*Şeker İnhisarı Hakkında Kanun*”u çıkardı. Böylece şeker ithali hükümetin kontrolü altına alındı ve içeride üretilen şekerin maliyet fiyatına kiloda sekiz kuruş tekel vergisi ilave edilerek satın alınmasına karar verildi¹⁹⁴. Bu kanun, şeker ithalatını devlet tekeline vermekteydi. Ayrıca 601 Sayılı Kanun’a göre kurulmuş olan fabrikaların ürettikleri şekerin, devlet tarafından satın alınması zorunlu tutuldu. Kanunda fabrikaların şekerini başka yerlere satıp satmayacağı konusu hakkında açık bir ifade mevcut değildi. Devlet, şeker fiyatını belirlerken ithal edilen şeker fiyatını esas alarak bu fiyata gümrük ve tüketim vergileri ile satın alma, nakliye

¹⁹⁰ *TBMMZC*, II/XVII, s.98, 99.

¹⁹¹ Ömer Celal, *Ziraat ve Sanayi Siyaseti*, İstanbul, 1934, s.548.; İç piyasadaki şeker fiyatları, 1927-1928 yıllarında da ithal fiyatlarının iki katından yüksekti. Türkiye, gümrük vergilerine başvurmadan tüketim vergileri ya da doğrudan doğruya uygulanan fiyat politikası ile yeni sanayilerini, yüksek fiyatlarla koruyabildi. (Yalçın Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler (1908-1978)*, I, İstanbul, 1997, s.158.)

¹⁹² A. Şiray, *Türkiye Şeker Sanayi...*, s.7, 8.

¹⁹³ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara, 1982, s.129.

¹⁹⁴ *TBMMZC*, III/XXI, Ankara, 1942, s.248-252.; *TBMMKM*, II/IV, Ankara, 1941, s.92, 93.; *Düstur*, III/VII, Ankara, 1944, s.194, 195.; Kanun hakkında daha detaylı bilgi için ayrıca bkz., *Şeker İnhisarı Hakkında Kanun Lâyhası*, Ankara, 1341.

vb. giderleri ekleyerek yeni bir şeker fiyatı belirleyecekti. Devlet, bu şekilde tespit edilen alış fiyatına kilo başına sekiz kuruş ekleyerek şekeri bayilere satmaktaydı. Bundan sonraki alım-satım işlerinde, Türkiye dahilinde devlet müdahalesi bahis konusu olmamaktaydı. Aynı kanunla şeker tekeli idare edecek bir genel müdürlük kuruldu¹⁹⁵. Böylece, hem ülkenin şeker ihtiyacının karşılanması hem de yurt içinde üretilen yüksek maliyetli şekerin himayesi sağlandı¹⁹⁶.

Bu himaye tedbiri karşısında, 25 Ocak 1926'da hükümet kanadında şu gibi yorumlar yapıldı. Muğla Mebusu Hüsnü (Kitapçı) Bey: *“Hükümetin, hayatı ucuzlatmak için aldığı tedbirlerden bu, üçüncüsüdür. Birincisi, çimento, ikincisi tuz ve en mühimi de şeker geliyor... Şeker sanayinin tesisi için halkın göstermiş olduğu tahammül, fedakarlıkla karşılanıyor. Hükümet, bugün on iki kuruş olan verginin sekiz kuruşunu feda ediyor. Şimdiye kadar köylüden, 45-50 paraya alınan pancar, bundan sonra, 30 paraya alınacakmış. Bundan sonraki fedakarlığın bir kısmının, fabrikalara yüklenmesi lazım gelirse de görüyorum ki, diğer fedakarlığı da köylü yüklenmektedir.”* demektedir. İktisat Vekili Celal (Bayar) Bey ise: *“Şekeri ucuzlatmak için, üç unsur ele alınmıştır. Bu üç unsurdan fedakarlık beklenilmiştir. Bunlar: Hükümet, fabrikalar ve pancar ekicileri idi. Yapılacaklar ise hükümetin vergide indirim yapması, fabrikaların maarif-i umumiyelerini ve elde ettikleri temettüyü azaltmaları, amortismanları indirmeleri, faizlerden istifadelerini azaltmaları, faizi ucuzlatmaları, pancar müstahsillerinin pancar fiyatlarında tenzilat yapmaları...”*¹⁹⁷ demektedir.

Yine aynı tarihte yapılan meclis görüşmelerinde, Dahiliye Vekili Şükrü (Kaya) Bey'de: *“Şeker fiyatında yapılan bu tenzilat, son senelerde bütün dünyada görülmemiş bir hadiseyi iktisadiyedir. Bizi bu fedakarlığa sevk eden zaruret, bilhassa halkımızın şeker yemesini temin etmek içindir. Çünkü şeker, belli başlı havayıcı zaruriyeden olduğu için, kuvvetli bir gıdadır. Yapılan fedakarlık iktisadi olmaktan ziyade, doğrudan doğruya içtimai ve millidir. En uzak yerlerdeki vatandaşların dahi şekeri ucuz yemelerini temin etmektir...”* ifadesine yer veriyordu. Afyonkarahisar Mebusu Berç (Türker) Bey ise: *“Devri sabıkta, milyonlarca lira şeker için dışarıya veriliyordu. Bu memlekette şeker yoktu. Bugün Cumhuriyet Hükümeti, memleket*

¹⁹⁵ Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik (1923-1950)*, Ankara, 1962, s.51.

¹⁹⁶ E. Güven, *Türkiye Şeker Sanayinde...*, s.8.

¹⁹⁷ Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1933-1935)*, II, Ankara, 1993, s.340-342.

içinde fabrikalar yaptı, şekerin dahilinde istihsalini temin etti... Yalnız spekülasyon için şekeri angro alıp da mağazalarında depo etmiş şeker tüccarları vardır ki, bunların yaptığı hiç de doğru değildir. Bu kanunu çıkarmadan önce, bir vade verelim de angro satan tüccarlar, ellerindeki şekerin vaziyetini tanzim etsinler, her şey muvazeneli olsun deniliyor. Biz, angro satan tüccarların kârını temin için bunu halka mı yükleyeceğiz? Bu böyle olmamalıdır. Binaenaleyh, terazinin iki gözüne iki zümreyi koymak lazımdır. Birisi, angro satan tüccardır. Onu mu himaye edelim, yoksa bu zavallı halkı mı koruyalım? Şüphesiz, evvela bu milletin heyet-i milliyesini düşüneceğiz.”¹⁹⁸ demekteydi.

Mecliste yapılan bu görüşmeler esnasında son olarak M. Kemal Paşa ise: “... Hayatı ucuzlatmak icap ettikçe, vergileri indirmek siyasetine devam edeceğiz. Şeker sayım vergilerinde, iki sene içinde yaptığımız cesurane indirimler, her bakımdan faydalı olmuştur...”¹⁹⁹ ifadelerini kullanarak duyduğu memnuniyeti dile getirdi.

3- Teşvik-i Sanayi Kanunu (28 Mayıs 1927)

Hükümet, çıkarılan yasalar ile şeker sanayini himaye edecek tedbirlerin geçici olduğunu düşünerek şeker fabrikalarının sayısını çoğaltmak, şeker üretimini arttırmak ve böylece halkın daha uygun fiyatta şeker almasını sağlamak amacıyla çeşitli adımlar attı²⁰⁰ ve 28 Mayıs 1927 tarihli “*Teşvik-i Sanayi Kanunu*”nu çıkardı. Bu Kanun ile sanayi kuruluşları içinde yer alacak kişilere, kredi imkânı ve vergi kolaylığı sağlanacaktı²⁰¹. Teşvik-i Sanayi Kanunu’nda, tarımsal sanayiye %43,59 oranında bir pay ayrılırken²⁰² şeker sanayiye daha büyük ayrıcalıklar tanındı²⁰³.

Şeker fabrikalarının tesisi noktasında, Teşvik-i Sanayi Kanunu girişimcilere; uygun görülen girişimler için on hektara kadar karşılıksız arazi verilmesine, belediye sınırları dışında işletme kurmak isteyenlere karşılıksız olarak veya kamulaştırma yoluyla arazi temin edilmesine, eğer arazi belediye sınırları içinde ise on yıl içinde ödemek şartıyla uygun bir bedel karşılığında verilmesine, işletmelerle devlet

¹⁹⁸ B. Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat...*, s.340-342.

¹⁹⁹ M.K. Atatürk, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938)*, s.408.; A. Mustafa Aysan, *“Atatürk’ün Ekonomik Görüşü”* Atatürk Yolu, Ankara, 1995, s.88.

²⁰⁰ K. Boratav, *Türkiye’de Devletçilik (1923-1950)*, s.56.

²⁰¹ *Türk Devrim Tarihi*, (Haz.: T.C.Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı), Ankara, 1971, s.164.

²⁰² Tevfik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960)*, Ankara, 2003, s.180.

²⁰³ İsmet Sabit Barutçugil, *Cumhuriyet’ten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış*, İstanbul, 1989, s.17.

kurumları arasında özel telgraf veya telefon hatları inşasına izin verilmesine, bir sanayi işletmesi tesis etmek için kurulan şirketlerin hisse senedi ve tahvillerinden damga vergisi alınmamasına, sanayi işletmeleri ile bunların buldukları arazi ve bu arazi içerisindeki işçi ve hizmetlilerin sağlık ve sosyal ihtiyaçlarına uygun binalar dahil her çeşit tesis, arazi, kazanç, kesilmiş zam vergileri ile belediyelere ait inşaat, buhar kazanları ve motor ruhsat vergilerinden muaf tutulması gibi kolaylıklar sağladı²⁰⁴.

Yine bu kanun ile işletmelerin inşası ve genişletilmesi için gerekli olan inşaat malzemelerinin üretimi için gerekli olan makine, alet ve yedek parçaların sağlanmasına; işletmelerin kendilerine ait olarak inşa edecekleri yükleme-boşaltma tesislerinin kurulmasına; eğer yardımcı kuvvet üretimi ve nakli için gerekli olan malzeme yurt içinde bulunmuyor veya yeterli miktarda üretilmiyor ise bunların yurt dışından temini durumunda gümrük ve giriş ücreti vergilerinden muaf tutulmasına; Bakanlar Kurulu kararı ile işletmelere üretilmiş olan maddelerin değerleri üzerinden %10 kadar prim verilmesine; devlet, özel idareler ve belediyeler ile bunlara ait kurumlar ve Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletmelerin ihtiyaç duydukları malların ülke içinde yeteri kadar üretildiği ve benzerlerinin işlevini yerine getirebildiği bilimsel olarak kanıtlandığı halde ithal ediliyor ise bu işletmelerin, yerli malı kullanmasının mecbur tutulmasına; ülkede mevcut olmayan sanayiye kurarak yurt içinde yetiştirilemeyen ürünleri yetiştirmek için Ticaret Vekaleti'nce belirlenen bölgeler içerisinde sanayi işletmeleri kurulmasına ve çeşitli ayrıcalıklar verilmesine; kurulacak olan sanayi işletmelerine verilecek sermaye miktarı yarım milyondan az olmayacağı gibi imtiyaz süresi yirmi beş yılı ve verilecek arazilerin genişliğinin ise sekiz vilayet sınırını ihlal etmeyecek genişlikte olmasına karar verildi²⁰⁵.

M.Kemal Paşa, çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu'nu için; “*Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan istifade eden müesseselere, hariçten getirdikleri iptidai maddeler ile makine, alet ve edevat için verilmiş olan gümrük muafiyeti kaldırılarak, az önce anılan kanundan istifade eden ve etmeyen bütün sanayi erbabını kapsamak üzere bu nevi iptidai maddelerle makine, alet ve edevati için muamele vergisi muafiyetinin*

²⁰⁴ *TBMMKM*, II/V, Ankara, 1939, s.272-278.; *Düstur*, III/VIII, Ankara, 1946, s.655-662.

²⁰⁵ *TBMMKM*, II/V, s.272-278.; *Düstur*, III/VIII, s.655-662.

kabul edilmesi, memleket sanayi üzerinde hayırlı neticeler verecek bir tedbir olmuştur..."²⁰⁶ demektedir.

Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun şeker sanayine tanıdığı ayrıcalıklar doğrultusunda Cumhuriyet'in ilk yıllarında ele alınan sanayi sektörü şeker sanayi oldu. Ancak, geri kalmış ve harap düşmüş bir ülkenin bu gibi çok amaçlı ve kapsamlı bir sanayiye tesis edecek ölçüde sermaye birikimine sahip olmadığı ve bu sanayiye kurup işletecek özel girişimcilerin bilgi ve deneyimden yoksun olduğu gibi faktörler göz önüne alındığı vakit, yeni şeker fabrikaları kurmanın ve şeker üretimini arttırmanın ülkenin içinde bulunduğu şartlar dahilinde pek mümkün olmayacağı açıkça ortadaydı.

Gerçekten de Teşvik-i Sanayi Kanunu, Türkiye'yi sanayileştirme amacına tam anlamıyla ulaşamadı. Kanun ile özel teşebbüse çok çeşitli serbestlikler ve ayrıcalıklar tanınarak onların sanayi yatırımlarına yönelmesi teşvik edilmek istendi. Ancak, konu hakkında hiçbir bilgi ve deneyime sahip olmayan ve yatırım için sermayesi yetersiz olan özel teşebbüs, bu kanun ile sadece kolay para kazanma imkânına kavuştu²⁰⁷. Teşvik-i Sanayi Kanunu, devlet desteği ile açılan bir şeker fabrikası ve küçük çaplı bir dokuma sanayinin kurulması ile sonuçlandı²⁰⁸.

Teşvik-i Sanayi Kanunu'nu uygulama aşamasında yaşanan başarısızlığın nedenleri; 1925 yılında, genel bütçe vergi gelirlerinin %50'sini oluşturan aşâr vergisinin kaldırılması neticesinde tarım kesimine ayrılan toplam vergi içindeki payın azalma göstermesi ve bunun sonucu olarak da sanayi kesiminin kullanabileceği fon miktarlarında düşüş yaşanması, dönem itibariyle alt yapı tesislerinin sanayileşmek için yetersiz kalması, 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'nın Türkiye'nin kendi gümrükleri üzerindeki etkinliğini kısıtlaması sonucu ülkenin kendi sanayi yapısını koruyacak olan gümrük tedbirlerini yürürlüğe koyamaması gibi etkenler rol oynadı²⁰⁹.

²⁰⁶ M.K. Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938)*, s.428.

²⁰⁷ Özhan Uluatam-Turgut Tan, *Türk İktisat Politikasının Hukuki Çerçevesi*, Ankara, 1982, s.3.

²⁰⁸ *Türk Devrim Tarihi*, s.164.

²⁰⁹ A. Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde...*, s.222, 223.

4- Âli İktisat Meclisi'nin Türkiye'nin İktisadi Programını Hazırlaması (1928)

Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan beklenen sonuç alınamadığından, uygulanan ekonomik politikaların yeniden gözden geçirilmesine karar verildi ve çeşitli plan ve programlar hazırlandı. Bu doğrultuda işletmeler arasındaki koordinasyonu sağlamak, ekonomi politikasını olumsuz müdahalelerden korumak ve ekonomik karar ve uygulamaları hızlandırmak gibi faaliyetleri yürütmek için Âli İktisat Meclisi kuruldu²¹⁰.

Âli İktisat Meclisi'nin 1928 yılı Haziran ayındaki ilk toplantısında, “*Türkiye'nin İktisadi Programı*”nın hazırlanması hususu ele alındı. Bu iş için İktisat Vekili Şakir (Kesebir) Bey başkanlığında; Bekir Raif, Selahattin Muhtar, Mehmet Vehbi, Niyazi Asım, Nurullah Esat Beylerin katıldığı bir komisyon kuruldu. Bu heyet, ilk iş olarak Türkiye'nin üretim olanaklarını yerinde tespit etmek amacıyla üç kişilik bir grup oluşturdu. Birinci grup, demiryolu güzergahında; ikinci grup, Karadeniz sahilleri ile Trabzon ve Erzurum çevresinde; üçüncü grup ise Akdeniz sahilleriyle Trakya'da incelemelerde bulunacaktı. Fakat bu çalışma, Âli İktisat Meclisi'nin Kasım ayındaki toplantısına yetiştirilemedi. Bunun üzerine Aralık 1929'dan itibaren bu işi, iktisat Vekili Şakir Bey ile birlikte İktisat Vekâleti yüklendi²¹¹.

İktisat Vekâleti'nce uygulanacak olan ana yöntem şu şekilde belirlendi: Ülke içinde yetişen veya yetiştirilebilecek olan ürünlere karşı gümrükleri kapatmak, bunu sağlamak için gerekli olan bu ürünleri ülke içinde üretmek, dışarıdan zorunlu olarak ithal edilen ürünlere karşı ülkenin ekonomik dengesini bozmayacak şekilde bir ihracatta bulunmaktı. Buradan da anlaşılacağı üzere izlenecek olan bu ekonomi programı ile ülkenin, özellikle tarım üretiminde ve bazı ana ihtiyaç maddeleri açısından kendi kendine yeten bir hale gelmesi ve dolayısıyla ithalatı ve ihracatı dengeleyecek olan “*ithal ikamesi*” sistemine geçmesi amaçlandı. Böylece, tam olarak dışı kapanmadan, mali bir açık vermemeyi amaçlayan yeni bir ekonomik denge içinde kalmak istendi. Plana göre, sanayileşmek için milli sermaye halen yeterli

²¹⁰ Latif Çakıcı, “*Atatürk ve Ekonomi*”, Atatürk ve Eğitim Ekonomi Milliyetçilik Hukuk, Ankara, 1984, s.8.

²¹¹ İlhan Tekeli-Selim İlkin, “*Devletçilik Öncesinde Sanayi Politikası Arayışları: Dünya İktisadi Buhranı Öncesinde Cumhuriyetin İlk Plan Yapma Deneyimi*”, Makine Mühendisleri Odası 1976 Sanayi Kongresi, Ankara, 1977, s.4-15.

değildi. Bunlardan; dokuma, demir, kömür, şeker, ispiroto ve kimyevi gübre sanayi gibi milli bir öneme sahip olan tesisler için, devlet tarafından ortaklık ve yardım; uzun vadeli ve uzun faizli kredi imkânı; işletme ve satış konularında uygun şartlarda kredi sağlanması gibi olanakların sağlanması ilk etapta devletten beklenen başlıca talepleri oluşturuyordu²¹².

Meclis toplantısı ile şeker sanayi üzerine: “Ülkede şekerden imal edilen maddelerin ihracatının çok önemli olduğu ve şeker gümrüğünün yüksek seviyede bulunmasında dolayı, bu sanatın gerilemesine neden olduğu ve ihracatın dikkate değer bir seviyede azalması nedeniyle, şekerden alınan gümrük vergisine eş değer bir prim ödenmesi” kararı alındı²¹³.

5- Şakir (Kesebir) Planı (1929)

Âli İktisat Meclisi'nin hazırladığı bu iktisadi programın dışında, 1929'da ülkenin üretim olanaklarını belirlemek üzere bir komisyon kuruldu. Bu komisyon, demiryolu çevresi, Akdeniz ve Karadeniz kıyıları ile Trakya'da incelemelerde bulundu. Amaç yerli malların üretimini himaye yoluyla teşvik etmek ve ithalatı en düşük seviyede tutmaktı. Çalışma sonuçları bir rapor halinde “Şakir Kesebir Planı” adı ile TBMM'ye sunuldu. Ancak bu plan, 1929 ekonomik krizinin çıkması nedeniyle uygulamaya konulamadı ve Türkiye, kısa bir süre sonra ekonomik krizin etkisi altına girdi²¹⁴. Hükümet, krizin etkisini azaltmak için Lozan Antlaşması'nın gümrük tarifeleri ile ilgili hükümlerini lehinde kullanarak yerli sanayiye koruyucu bir gümrük politikası izlemeye başladı²¹⁵. En yüksek koruma ise %98,8'lik oranla şeker üzerine yapıldı²¹⁶.

Hükümet, bu sıkıntılı dönemde şeker üretimini artırmak için çeşitli önlemlere başvurdu. Adana Ziraat Mektebi Şeker Kamışı Mütahassısı Haşim Atlas Bey'e, şeker üretimi için araştırmalar yapması talimatı verildi. Haşim Bey bunun üzerine, 28 Ekim

²¹² İ. Tekeli-S. İlkin, “Devletçilik Öncesinde Sanayi Politikası Arayışları: Dünya İktisadi Buhranı Öncesinde Cumhuriyetin İlk Plan Yapma Deneyimi”, s.4-15.

²¹³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi: (BCA), 030.10.84.528.1.

²¹⁴ Ahmet Beyarslan, “Atatürk Döneminde Planlı Ekonomi”, Atatürk Döneminin Sosyo-Ekonomik Sorunları, Ankara, 1982, s.37, 38.

²¹⁵ İlhan Tekeli-Selim İlkin, 1929 Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, Ankara, 1977, s.88.

²¹⁶ İstiklal Yaşar Vural, “Atatürk Dönemi Maliye Politikaları: Liberal İktisattan Karma Ekonomiye”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.20 (Nisan 2008), Kütahya, 2008, s.100.

1929'da Antalya'dan Mersin'e, 1 Kasım 1929'da ise Antalya'ya gitti. Bu şehirlerde kamış yetiştirilen bahçe ve köylerde incelemelerde bulundu. İncelemelerinin neticesinde Adana'da demiryolu bağlantısının bulunması, buradaki Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin bent ve setlerle donatılması ve Yüreğir Ovası'nın tamamen sulanması halinde Türkiye'nin şeker ihtiyacını sağlayacak miktarda şeker kamışı yetiştirilmesinin mümkün olacağı kanaatine vardı²¹⁷. Haşim Bey'in araştırmalarında Mersin ve Antalya illerinin de gerek iklim açısından elverişli olması ve gerekse Aksu, Köprüçay ve Manavgat çayları ile beslenmesinden dolayı şeker kamışı ziraatına uygun olduğu sonucuna varıldı²¹⁸. Haşim Bey, bölgede yetiştirilen şeker kamışlarını tahlil ettirmek üzere Alpullu ve Uşak Şeker Fabrikaları'na gönderdi. Alpullu Şeker Fabrikası kimya laboratuvarında, 18 Kasım 1929'da yapılan tahliller neticesinde, özellikle üç numaralı kırmızı cinsin %16,6 oranında şeker ihtiva ettiği sonucuna varıldı. Uşak Şeker Fabrikası'nda yapılan tahliller neticesinde ise Adana bölgesinde, şeker kamışı ziraatının parlak bir geleceği olduğu sonucuna varıldı²¹⁹. Ancak alınan tüm bu önlem ve yapılan çalışmalara rağmen Türkiye 1929 yılına, demir, çelik, makine gibi teknik malzemelerin yanı sıra un, şeker, Amerikan bezi gibi bazı temel ihtiyaç maddeleri bakımından dışa bağımlı olarak girdi²²⁰.

1929-1930 dünya ekonomik krizinin de yaşandığı bu dönemde Türk sanayi, beklenen gelişmeyi gösteremedi. Bunun başlıca nedenleri şu şekilde sıralanabilir: İzmir İktisat Kongresi'nde alınan ekonomik kararlar büyük ölçüde ülkedeki organizasyonun ve girişimci gücün yetersizliği sebebiyle uygulamaya konulamadı. Var olan sermaye korunamazken, bu konuda yapılan yasal düzenlemeler de sürüncemede kaldı. Sanayileşmeyi gerçekleştirecek finansman olanakları sağlanamadı ve kurumsal yapılar oturtulamadı. 1924'te kurulan İş Bankası'nın, kredi yoluyla sanayi finansmanı sağlamak yerine katılımcı bir politika benimsemesi, Sanayi ve Maadin Bankası'nın finansman ihtiyacına etkin bir çözüm getirememesi, Lozan Antlaşması ile 1929 yılına kadar beş yıl süreyle koruyucu gümrük

²¹⁷ *1931 Birinci Ziraat Kongresi (İhtisas Raporları)*, I, Ankara, 1931, s.208-210.

²¹⁸ *1931 Birinci Ziraat...*, s.232.

²¹⁹ *1931 Birinci Ziraat...*, s.239-243.

²²⁰ Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, İstanbul, 1993, s.97.

politikalarının uygulanamaması gibi nedenlerden dolayı ülkede sanayi yatırımı yapmanın özendirici bir tarafı kalmadı²²¹.

J- MİLLİ İKTİSAT VE TASARRUF CEMİYETİ'NİN KURULMASI VE ŞEKER SANAYİNE KATKISI

Dünyayı giderek etkisi altına alan ekonomik kriz, enflasyon ve hayat pahalılığı Türkiye'yi de etkiledi²²² ve şeker, gaz, bez gibi temel ihtiyaçların dışarıdan temini noktasında büyük sıkıntılar yaşandı. Bu yüzden, bir an önce köklü önlemlerin alınması gerekiyordu²²³. İşte krizin bu etkisini azaltmak ve halkı ekonomik yönden güçlendirmek için milli iktisat düşüncesinin savunuculuğunu yapan, “*Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*” kuruldu²²⁴. M. Kemal Paşa'nın gözetiminde kurulan bu cemiyet, ilk toplantısını 16 Aralık 1929'da yaptı²²⁵.

Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti; TBMM Reisi Kazım (Özalp), TBMM Reis Vekili Hasan (Saka), İzmir Mebusu Celal (Bayar), Kırklareli Mebusu Fuat (Umay), Sinop Mebusu Yusuf Kemal (Tengirşek), İzmir Mebusu Rahmi (Köken), Ziraat Bankası Genel Müdürü Şükrü (Ataman), Emlak ve Eytam Bankası Genel Müdürü Hakkı Saffet (Tan) Beylerin girişimleriyle kuruldu²²⁶. Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin kuruluş amacı: “*Halkı, israfla mücadeleye, hesaplı, tutumlu yaşamaya yönlendirmek ve tasarrufa alıştırmak, yerli malları tanıtmak, sevdirmek ve kullandırmak, yerli mallarımızın miktarını yükseltmek, metanet ve zarafet itibariyle hariçteki mümasili mallar derecesine getirmek ve fiyatlarını ucuzlatmaya çalışmak, yerli malların sürümünü arttırmak*”²²⁷ olarak beyan edildi.

23 Nisan 1930'da Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti öncülüğünde, “*Milli Sanayi Kongresi*” toplandı. İktisat Vekili Şakir (Kesebir) Bey, kongrenin toplanma

²²¹ İ.S. Barutçugil, *Cumhuriyet'ten Bu Yana...*, s.16, 17.; 1929 yılından itibaren konulan ithalat sınırlamaları sonucu, şeker, çimento ve yünli dokuma alanlarında üretim, hızlı bir şekilde artmaya başladı. (Ömer Gürkan, “*Ekonomik Hayat (Atatürk'lü Yıllar: 1923-1939)*”, Atatürk'ün Doğumunun 125.Yılı ve Cumhuriyetimizin 83.Yılı Özel Sayısı, Muğla, 2006, s.137.)

²²² Nur Sözen, Mustafa Arlı, “*Atatürk, Ulusal Ekonomi ve Tarım*”, Atatürk ve Tarım, Ankara, 1981, s.68.

²²³ Yaşar Semiz, “*1929 Ekonomik Buhranı ve Türkiye*”, Ata, S.4, Konya, 1993, s.52.

²²⁴ Murat Koraltürk, “*Türkiye Ekonomisi (1923-1960)*”, Türkler Ansiklopedisi, XVII, Ankara, 2002, s.588.

²²⁵ H. Kazgan, vd., *Osmanlı'dan Günümüze...*, s.48.

²²⁶ M. Koraltürk, “*Türkiye Ekonomisi (1923-1960)*”, s.588.

²²⁷ Asım Süreyya İloğlu, *Türkiye Ekonomi Kurumunun Kuruluşu ve 1929-1973 Yıllarındaki Çalışmalarına Toplu Bir Bakış*, Ankara, 1974, s.11, 12.

amacını milli sanayinin kurulması ve ilerlemesi için gerekli olan çalışmaları yapmak olarak belirtti. Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Katibi Rahmi (Köken) Bey ise kongrenin açılış nutkunda: “... *Türkiye, sanayileşmek mecburiyetindedir. Halkımız, memlekette yetişen ham maddelerin sadece rençperi değil, aynı zamanda imalatçısı olmalıdır. Her kurulan fabrika, yalnız onu kuranın kâr ve zararıyla alakadar hususi bir teşebbüs değil, aynı zamanda memleket iktisadiyatının seviyesi üzerinde, doğrudan doğruya müessir olan bir amildir...*”²²⁸ ifadelerinde bulundu.

Kongrede, birçok sanayi tesisi için fikirler beyan edilirken, gıda sanayi alanında; konserve, şekerleme, değirmencilik, şeker, şarap, sirke, ispirto, çikolata ve bisküvi sanayileri de ele alındı²²⁹. Ancak, bu tür sanayi tesislerinin kurulamamasında, azınlıklara mensup iş adamlarının ülkeyi terk etmesi sonucu ülkede mevcut girişimci ve yönetici kesimin yeteri kadar bulunmaması²³⁰; ülkede milli bir fabrikacılık, milli bir nakliyatçılık ve milli bir bankacılığın işler halde bulunmaması etkili oldu²³¹.

K- DEVLETÇİ POLİTİKALARIN GÜNDEME GELMESİ

1- Devletin Ekonomide Yer Alma Zorunluluğunun Ortaya Çıkması

Osmanlı Devleti’nden kalan ağır borçlar, ülkeyi mali açıdan olumsuz yönde etkiledi. Bununla birlikte iktisadi kalkınmayı gerçekleştirecek olan yeterli ve yetenekli kadroların ve kişilerin mevcut olmaması, teknik bilgi eksikliği, sermayenin henüz yeterli seviyede olmaması, Türk toplumunun ilk on yılın ekonomik yapısından memnun olmaması, Devletin Türk tarihindeki geleneksel önemi ve ağırlığı nedeniyle halkın birçok şeyi devletten bekleyen bir psikolojik yapı içerisinde olması gibi iç etkenler ile 1929 ekonomik krizi ve bunun doğurduğu sorunlar²³², SSCB’de

²²⁸ A.S. İloğlu, *Türkiye Ekonomi Kurumunun Kuruluşu...*, s.25-29.

²²⁹ A.S. İloğlu, *Türkiye Ekonomi Kurumunun Kuruluşu...*, s.35.

²³⁰ İ.S. Barutçugil, *Cumhuriyet’ten Bu Yana...*, s.21.

²³¹ İsmet Alkan, *“Türkiyenin İktisadi Kalkınmasında İşletmelerimizin Mevkileri ve İktisadi Vazifeleri”*, Fikirler, VIII, S.183 (1 Şubat 1939), İzmir, 1939, s.1, 2.; 1924 yılı sonunda Türkiye’de, yabancı sermaye ile kurulmuş olan on beş banka faaliyet gösteriyordu. Yabancı sermayeli bu bankaların işlemleri, yabancı paralar ile yapıyordu. 1925 yılında, devlet sermayesi ile kurulan, *“Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası”* ulusal bankacılık açısından çok önemli bir gelişmeye etken oldu. (Gürgân Çelebican, *“Atatürk Döneminde Para-Kredi Siyaseti ve Kurumsallaşma Hareketi”*, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi, Ankara, 1982, s.25.)

²³² Beşir Hamitoğulları, *“Atatürk Devletçiliği ve Ekonomik Bağımsızlık”*, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Ankara, 1982, s.112, 113.

uygulanmaya başlayan yeni ekonomik ve siyasi uygulamalar²³³, Almanya'daki yeni rejim²³⁴, ABD'deki New Deal²³⁵ programı gibi dış etkenler, halkın Serbest Fırka'ya yönelmesine neden oldu²³⁶. Bunun üzerine Cumhuriyet Halk Fırkası ve hükümet, izlenen iktisadi politikaları yeniden gözden geçirme gereği duydu²³⁷. Almanya ve İtalya'daki devletçilik deneyimleri, Türk-Sovyet yakınlaşması ve yaklaşan savaş tehlikesi, ülkede bazı sanayi kollarının kısa zamanda kurulmasını zorunlu hale getirdi²³⁸. Gelişen devletçilik olgusu, mevcut ekonomik durumun bir sonucu olarak ortaya çıktı ve herhangi bir doktrine dayanmadan²³⁹, devletin ekonomideki payını artırma, nüfuz ve otoritesini yükseltme politikası üzerine kuruldu²⁴⁰. İzlenecek olan ekonomi politikası; Almanya, İtalya ve Rusya'nın izlediği ekonomi politikasından farklı olacaktı. Bu politikayı, Ayşe Afetinan: "*Bizim takibine uygun gördüğümüz devletçilik prensibi, bütün istihlal ve tevzi vasıtalarını fertlerden alarak, büsbütün başka esaslar dahilinde tanzim etmek isteyen ve ferdi teşebbüs ve faaliyetlere meydan bırakmayan, kolektivizm ve komünizm gibi bir sistem değildir...*"²⁴¹ sözleriyle açıklarken M.Kemal Paşa ise: "*Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik Devletçiliğin bizce manası şudur: 'Fertlerin hususi teşebbüslerini ve*

²³³ 1930 yılından itibaren, SSCB'de beş yıllık kalkınma planları aracılığıyla hızlı bir sanayileşme döneminin başlaması ve Sovyet ekonomisinin, dünya ekonomik krizinden kendini soyutlamayı başarması, Cumhuriyet kadrolarını oldukça etkiledi. Buna bir de Osmanlı'nın modernleşme döneminde ortaya çıkan devlet fabrikaları deneyimleri de eklenirse devlet eliyle sanayileşme politikasının, doğal bir seçim olduğu açıkça ortaya çıkmaktaydı. (Seyfettin Gürsel, "*Cumhuriyet Döneminde Türkiye Ekonomisi*", 75 Yılda Düşünceler Tartışmalar, s.140, 141.)

²³⁴ B. Hamitoğulları, "*Atatürk Devletçiliği ve Ekonomik Bağımsızlık*", s.113.; Almanya'da, 1924'teki para reformundan, Hitler'in iktidara geldiği 1933 yılına kadar zirai yapı kötü bir durumda idi. Hitler'in iktidara gelmesiyle birlikte Almanya, "*die rationalisierung*" yani "*rasyonelizasyon*" hareketi ile tanıştı. Bu dönemde, yüksek miktarlarda ihracat yapılarak, ülkenin refaha kavuşacağı ümit edildi. Çiftçinin mahsulü, koruma altına alındı ve fazla borçları, hükümet tarafından ödendi. (Max Herman, "*Almanya'da Gündümlü Ekonomi ve Agrikültür*", Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi-Belgeler, III, Ankara, 1938, s.139, 140.)

²³⁵ New Deal, "*Franklin Delano Roosevelt*"'in iktisadi depresyonu yenmek amacıyla izlediği politikaya verilen bir isimdir. (*Genel Ekonomi Ansiklopedisi*, II, İstanbul, 1988, s.689.); New Deal (Yeni Görüş) ile Başkan Roosevelt, ülkesini içinde bulunduğu ekonomik krizden çıkarmak için liberal kapitalizm yerine, müdahaleci, düzenleyici ve yol gösterici bir ulusal iktisat politikası oluşturmaya çalıştı. (*Büyük Ekonomi Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, s.458.)

²³⁶ B. Hamitoğulları, "*Atatürk Devletçiliği ve Ekonomik Bağımsızlık*", s.113.; Bu gibi etkenlerin dışında, halkın Serbest Cumhuriyet Fırkası'na olan bu büyük ilgisinin altında yatan başlıca etkenlerden birisi de, tek partili rejimle yönetilen bir ülkede, bu fırkanın kurulmasında bizzat Mustafa Kemal'in öncü bir rol oynaması ve hükümetinde bu siyasi oluşuma olumlu bir tepki göstermesi de yer almaktaydı. Öyle ki, fırkaya üye olanların sayısı, bir haftalık süre zarfında on bini aştı. (Abdülhamit Avşar, *Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul, 1998, s.97.)

²³⁷ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, I, İstanbul, 2003, s.30.

²³⁸ Memduh Yaşa, *İktisadi Meselelerimiz*, İstanbul, 1966, s.21.

²³⁹ Bilge Aloba Köksal-A. Rasih İlkin, *Türkiye'de İktisadi Politikanın Gelişimi*, İstanbul, 1973, s.6.

²⁴⁰ M. Yaşa, *İktisadi Meselelerimiz*, s.21.

²⁴¹ Ayşe Afetinan, *Atatürk'ten Yazdıklarım*, Ankara, 1969, s.19.

faaliyetlerini esas tutmak. Fakat büyük bir milletin, bütün ihtiyaçlarını karşılayamadığını ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak, memleket iktisadiyatını, devletin eline almaktır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Türk vatanında, asırlardan beri ferdi ve hususi teşebbüsler ile yapılamamış olan şeyleri, bir an evvel yapmak istedi ve görüldüğü gibi kısa bir zamanda yapmaya muvaffak oldu. Bizim takip ettiğimiz yol, görüldüğü gibi liberalizmden başka bir sistemdir.” Laufnburger’e göre, kapitalizm ile sosyalizm arasında yer alan bu ekonomik sistem, tamamen yeni bir sistem idi²⁴².

1930 yılı, Türkiye’de devletçilik dönemine geçişin başladığı yıl olarak²⁴³ kabul edilse de daha başlangıçta Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucularının kafasında, devlet otoritesinin ekonomide de kendisini göstermesi tezi yatmaktaydı²⁴⁴. Devletçilik prensibi, 10 Mayıs 1931’de CHF’nin programına girdi²⁴⁵. 1931’de düzenlenen üçüncü büyük kongrede, CHF Programı’nın ikinci kısım birinci maddesinde, “CHF’nin Ana Esasları”ndan biri sayılarak benimsendi. Programda devletçilik ilkesi: “Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde, bilhassa iktisadi sahada, devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır.”²⁴⁶ olarak açıklandı.

Anlaşılabacağı üzere, uygulanacak devletçilik sisteminde artık “Özel teşebbüsün yapamadığını devlet yapsın.” görüşü değil, “Ülke için yararlı ve gerekli olanı devlet yapsın.” görüşü tatbik edilecekti²⁴⁷. Celal (Bayar) Bey, devletçiliğin bu işlevini; “Almanya’da... Büyük Frederik, örnek fabrikalar yapmak ve bunları, ilk fırsatta müstahsillere mal etmek yolunu tutmuştu. Yaptıklarını satar, yeniden fabrikalar kurarak, onu da şahıslara devrederdi... Bu sistemin bizde de tatbiki verimli bir netice verir... Bizim devletçiliğimiz... ferdin teşebbüsünü destekleyen... bir devletçiliktir.”²⁴⁸

²⁴² Hamza Eroğlu, “Türkiye’de Devletçilik ve Sağladığı Yararlar”, Atatürk Döneminin Sosyo-Ekonomik Sorunları, Ankara, 1982, s.14, 15.

²⁴³ İ.S. Barutçugil, *Cumhuriyet’ten Bu Yana...*, s.21.

²⁴⁴ Ali Nejat Ölçen, “1923-1938 Dönemlerinde Birinci ve İkinci Sanayi Planları”, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Ankara, 1982, s.134.

²⁴⁵ A. Afetinan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye...*, s.19.; “Devletçilik” görüşü, ekonomik bir yön olarak, iktidarı elinde tutan C.H.P.’nin, 1931’den 1938’e ve ondan sonra da 1950’ye kadar devlet idaresinde savunulan ve tatbik edilen bir prensibi olmuştur. (A. Afetinan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye...*, s.24.)

²⁴⁶ U. Kıpıl-Ö. Uyanık, *Türkiye Milli...*, s.96.; K. Boratay, *Türkiye’de Devletçilik (1923-1950)*, s.33.; C. Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, s.32.; M. Yaşa, *İktisadi Meselelerimiz*, s.21.

²⁴⁷ E. Tokgöz, “Atatürk Dönemi İktisat Politikaları”, s.24.

²⁴⁸ S.Y. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin...*, s. 246, 247.

sözleriyle tanımladı. Uygulanacak olan ekonomik sistemde esas olan ise kişisel girişimlerdi²⁴⁹.

2- Tarım Alanında Devletçilik

Dünya ekonomik krizinin ortaya çıkardığı mali olumsuzluklar ve Sovyetler Birliği'nin tarım ürünü ihracatında yapmış olduğu indirimler, her ülke gibi Türkiye'nin de kendi tarımını koruyucu tedbirler almasına neden oldu²⁵⁰. 5 Ocak 1931'de Ankara'da açılan I.Ziraat Kongresi'nde²⁵¹ ülke tarımını dış etkilerden koruyup geliştirecek birtakım önlemler alındı. Bunlar; tarımsal ürün ithalatını azaltarak Türk tarımının kendi kendine yeterli hale getirilmesi, şeker pancarı vb. tarım ürünlerinin ekilmesi ve ekilenlerin ise miktar olarak artırılması, ihraç edilen zirai ürünleri işleyecek olan endüstriyi Türkiye'de kurarak iç pazar oluşturmak ve pamuklu dokuma, kendir, gül yağı, şeker, ispiroto vb.tarıma dayalı sanayinin kurulması gibi önlemler almaktı²⁵².

Devletin bu tür önlemler ile tarımsal alana müdahalesinin altında yatan temel kaygıların ihracata yönelik olduğu ve ithal ikamesi amacıyla kurulan sanayilerin ekonomik olarak işleyebilmesi için tarımsal alana bazı müdahaleler yapma zorunda kaldığı görülür. Bu dönemde kurulan ve kurulması planlanan sanayiler, tarımsal üretime en büyük oranda katkı sağlayan şeker ve pamuklu dokuma sanayileriydi²⁵³. Devletin bu tür büyük ve önemli sanayileri kurmak için iktisadi hayata girmesi, 5 Temmuz 1932'de kabul edilen 2058 Sayılı “*Devlet Sanayi Ofisi Teşkilî Hakkında Kanun*” ile gerçekleşti²⁵⁴.

Kanunun gerekçesinde: “*Memleketimizde, kuvvetli sermayeler mevcut olmadığından, halkımız ancak küçük ölçekli sanayi işlerine ve orta ölçekli sermayeler ile yapılabilecek bazı imalata girişebildi ve büyük ölçekli sanayi işlerinin ya hariçten gelen sermayeler veya hükümetin teşebbüs ve muaveneti ile meydana*

²⁴⁹ Mükerrrem Hiç, “*Cumhuriyet Döneminde Türkiye Ekonomisi*”, Türkler Ansiklopedisi, XVII, Ankara, 1982, s.544.

²⁵⁰ U. Kıpıl-Ö. Uyanık, *Türkiye Milli...*, s.81.

²⁵¹ *1931 Birinci Ziraat...*, s.8.

²⁵² U. Kıpıl-Ö. Uyanık, *Türkiye Milli...*, s.81, 82.; Kongre'ye sunulan raporlarda, köylünün şehirle ilişkisinin sadece çay, şeker, kahve, gaz almak ve bunlara karşılık, ellerindeki ürünü satmak olduğu belirtildi. [İsmail Hüsrev, “*Türkiye Köy İktisadiyatı*”, Kadro, II, S.22 (Teşrin-i evvel 1933), İstanbul, 1933, s.23.]

²⁵³ İ. Tekeli-S. İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de...*, s.127.

²⁵⁴ *TBMMZC*, IV/IX, Ankara, 1932, s.468-474.; *TBMMKM*, IV/XI, Ankara, 1932, s.858-861.; *Düster*, III/XIII, Ankara, 1946, s.1199-1204.

getirilmesi zarureti hasıl oldu. Memleketin büyük sanayiye olan ihtiyacının, devlet sermayesinin iştiraki ile tatmin edileceği ancak, Cumhuriyet hükümeti tarafından anlaşıldı. Memleketin iktisadi dengesinin süratle tanzimi ve üretim imkânlarının tahakkuku için icap eden sanayi teşebbüslerinin, doğrudan doğruya devlet tarafından vücuda getirilmesi ve işletilmesi, bir zarureti teşkil etmektedir.”²⁵⁵ ifadeleri yer almaktaydı.

Bu kanunun gerekçesinde de bariz bir şekilde görüleceği gibi, 1932 yılından itibaren devletin ekonomiye, doğrudan müdahaleci ve üretici olarak girdiği ve “karma ekonomi” düzeninin Türkiye’de uygulanmaya başladığı söylenebilir. Karma ekonomi sistemine geçilmesinde, hızlı bir şekilde kalkınma zorunluluğu; tasarrufların yetersizliği; özel girişimcilerin bulunmayışı ve piyasa mekanizmasının, o günkü şartlar içerisinde gereği gibi işlemeyişi etkili oldu²⁵⁶. Bundan sonra devlet, bir yandan işletmeci olarak diğer yandan da iktisadi hayatı düzenleyen bir güç olarak öne çıktı²⁵⁷. İsmet Paşa, devletin bu konumunu: “Devlet, ancak ferdin yapamayacağını yapmaya çalışmalıdır nazariyesi, basiretle mütalaa olunmalıdır. Bir defa, efradın yapabileceği bir şeyi, devletin bhusus bizim devletimizin yapmaması şayanı arzudan da fazla bir şey, lazım bir şeydir...”²⁵⁸ sözleriyle destekledi.

Ancak, İsmet Paşa’nın bu düşüncesinden yola çıkarak uygulanmak istenen devletçi müdahale ve girişimcilerden yana olan iktisadi görüşe karşı, M.Kemal Paşa’nın öneri ve desteği ile kurulan İş Bankası çevresi ile CHF içinde yer alan özel girişim yanlısı ve destekçisi kesim arasında fikir ayrılıkları yaşanmaktaydı²⁵⁹.

Celal Bey, İsmet Paşa ile arasında yaşanan itilafın sebebini: “İnönü asker, iktisadi meselelerde görüşü, levazım dairesinin kendisine verdiği malumattan ibarettir. Levazım dairesi de tabi ki büyük bir müessesedir. İktisadi bakımdan, orduya lazım olan şeyleri tedarik eder. Medeni ordu olarak, yapacağı iktisadiyatın orada da gayet iyi bilinmesi lazımdır. Fakat onlar, durumu dar bir çerçevede içerisinde mülhaza ediyorlar ve kendi düşüncelerine göre yapmak istiyorlar. Çok sıkıydı İnönü’nün görüşü. Dar bir çerçevede içerisinde mülhaza ederdi. Sonra, özel

²⁵⁵ T. Tayanç, *Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl*, s.83, 84.

²⁵⁶ Tayyar Sadıklar, *Türkiye’de Karma Ekonomi Uygulamaları*, Ankara, 1975, s.15.

²⁵⁷ U. Kıpıl-Ö. Uyanık, *Türkiye Milli...*, s.134, 135.

²⁵⁸ İsmet İnönü, *İsmet Paşa’nın Siyasi ve İctimai Nutukları (1920-1933)*, Ankara, 1933, s.499-502.; Süheyp Derbil, “Devletçilik”, CHP Konferanslar Serisi, Kitap: 8, Ankara, 1939, s.38.

²⁵⁹ C. Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, s.35.

teşebbüse hiç itimadı yoktu. Halk, vergi kaçakçısıdır. Özel teşebbüs, vurguncudur. Bilmem şunlar, bunlar, toprak ağalarıdır. Zalim adamlardır. Rusya'ya gidip geldikten sonra bu, daha da kuvvetlendi. Bir sanayi ofisi vücuda getirdiler. Bunu, biz yapacağız diyorlardı. Ben, İktisat Vekili değildim o sırada. O vakitte kadar, İş Bankası'nın müdürü idim. Bu mali tatbikata, hiç reddim yoktur, girmemişimdir içerisine... Şeker ithal edilecek, devlet getirsin şekeri. Şeker inhisarı, benim hiç alakam yoktur. İnönü'nün maliyesinden kendisine gelen telkin bu. O da bunları kabul ediyor. Çünkü, maliyede, on para yok. Nerden ne gelirse, kendisine bir miktar nefes alalım diye ne gösterilirse, o sistemi kabul ediyor. Bütün halkın şikayeti bu. Monopol oluyor her şey...''²⁶⁰ ifadeleriyle izah etti.

3- İş Bankası ile Hükümet Politikaları Arasında Yaşanılan Tartışmalar

İş Bankası, Cumhuriyet Dönemi'nde serbest ve müdahaleci ekonomik yapıyı destekleyen bir kesim dışındaki serbest ve özel girişimci ekonomik yapıyı benimseyen bir kesimin toplandığı ve fikirlerini ekonomik alanda uygulayabilmelerine aracılık ettiği bir kurum olarak²⁶¹, sanayici ile bürokrasi arasındaki yumuşak geçişi sağlıyordu. Banka'nın on üç yönetim kurulu üyesinin tamamı milletvekiliydi²⁶². CHF'nin içinde yer alan ve aynı zamanda da İş Bankası çevresi olarak kabul edilen bu isimler arasında: Celal (Bayar), Mahmut (Soydan), Nuri (Conker), Salih (Bozok), Kılıç Ali, Hasan (Saka), Fuat (Bulca), Kınacızade Şakir, Rahmi (Köken), Avundukzade Mahmut, Hayri (İpar), Şakir (Kesebir) Beyler gibi devrin önde gelen şahsiyetleri bulunmaktaydı. Karşı grupta ise liderliğini İsmet Paşa'nın yaptığı ve çekirdeğini Recep (Peker), Tefik Rüştü (Aras), Mustafa Şeref,

²⁶⁰ Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, İstanbul, 2004, s.126, 127.; Celal Bayar'ın konuşması esnasında geçen: "... Rusya'ya gidip geldikten sonra bu daha da kuvvetlendi..." ifadesiyle, sanayileşme alanında Türk-Sovyet işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla, 6 Mayıs 1932'de Stalin ve diğer devlet yöneticileri ile yapılan görüşmeler kastedilir. Başvekil İsmet (İnönü) Paşa, bu görüşmeler esnasında Sovyetlerin Türkiye'ye uzun süreli bir kredi açarak, işbirliği yapılması konusunda bir teklifte bulundu ve bunun neticesinde, 8 milyon dolarlık bir kredi açılması konusunda prensip anlaşmasına varıldı. Bu görüşmelerde, Rusya adına: Stalin, Molotov, Vorşilov, Litvinov, Karahan, Surits; Türkiye adına: İsmet Paşa, Tefik Rüştü ve Hüseyin Ragıp Beyler bulunmaktaydı. [Nikolai G. Kireyev, "*SSCB Dışişleri Bakanlığı Tarafından Yayımlanan Sovyet Arşiv Belgelerinde Açıklanan Türkiye'de Devletçilik Politikası ve 1920-1930 Yıllarında Sovyet-Türk İlişkileri*", I.Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler) 21-23 Eylül 1987, Ankara, 1994, s.646.]

²⁶¹ N. Bostancı, *Cumhuriyet'i Anlamak: Kurucu İdeoloji, Ekonomi ve Siyasete Dair*, s.182.

²⁶² Çağlar Keyler, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul, 2005, s.148.

Kazım (Özalp), Ali (Çetinkaya), Refik (Saydam) ve Fuat (Ağralı) Beylerin oluşturduğu bir örgütlenme vardı²⁶³.

İş Bankası bu dönemde, özel girişim dinamizmi ile değişik ve kârlı sanayi kollarına yatırımlar yaparak başarılı bir politika izledi. Öyle ki, İş Bankası ile İsmet Paşa'nın yatırım kararları aynı alanları hedef aldı. Bu durum, kağıt sanayinin kurulması aşamasında yeni bir tartışmaya neden oldu. Celal Bey, kağıt sanayinin İş Bankası tarafından kurulması için İktisat Vekâleti'ne başvuruda bulundu. Fakat Vekâlet'in bu fabrikayı kendi tarafından yani devlet eliyle kurmak istemesinden dolayı bürokratik işlemler aşılamadı²⁶⁴.

Başvekil İsmet Paşa, ekonomik koşullar itibariyle sanayileşmenin ancak devlet eliyle olacağını “*İktisadi devletçilik siyaseti bana, her şeyden evvel bir müdafaa vasıtası olarak kendi lüzumunu hissettirdi... Biz iktisatta devletçiliği, inkişaf için ve yeni düzeni kurmak için de feyizli ve müspet bir yol sayıyoruz. Memleketin muhtaç olduğu sanayi teşkilâtını, devletin yardımcı nezareti ve hatta doğrudan doğruya teşebbüsü olmaksızın kurabilmeyi, saf dil olanlar düşünebilir. Geri ve eksik vesait içinde bırakılmış olan kahraman ve büyük bir milletin, sanayisini ve iktisadi düzenlerini, devletin bütün vasıtaları ve imkânları ile bir an evvel vücuda getirmek, taşıdığımız vazifelerin en mühimidir...*”²⁶⁵ sözleriyle belirtti.

Celal (Bayar) Bey, bu engellemelerin sebebini: “... *Kağıt fabrikası ve şeker fabrikası kurulan memleketlerde, daima kavgalar olmuştur. İstenmemiştir içten. Bunları sigortacılar istemez, nakliyatçılar istemez, komisyoncu tüccarlar istemez. Hariçten bir mektup yazar, gelir komisyonunu alır cebine atar, bey gibi yaşar. Memlekette kurulursa o, eksik olacak onun ticareti. Bunları, ben tetkik etmişim. İşin kurulmasından dolayı, menfaati bozulacaklarından, bana mani olmak istediler. Onlardan biri, İsmet Paşa'ya: 'Zarar edersiniz.' demiş. O da kabul etmiş. Bu durum, Atatürk'e de tesir etmiş. Atatürk bu sırada, bizim aynı işi daha büyük olarak kurmak istediğimizi öğrenince şaşırmiş. Bizim İş Bankası İdare Meclisi'nden arkadaşlar, kendisine işi anlatıp kârlı olabileceğini söyleyince, beni çağırttı ve bu meseleyi konuştu... Bende: 'Bu işi, hükümet kendi imkânları dahilinde görüyor ise yapsın,*

²⁶³ N. Bostancı, *Cumhuriyet'i Anlamak: Kurucu İdeoloji, Ekonomi ve Siyasete Dair*, s.182, 183.

²⁶⁴ C. Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, s.35.

²⁶⁵ Ş.S. Aydemir, *Tek Adam: Mustafa Kemal (1922-1938)*, III, s.375.; İsmet İnönü, “*Fırkamızın Devletçilik Vasfı*”, 75 Yılda Düşünceler Tartışmalar, İstanbul, 1999, s.40, 41.

fakat böyle bir işi yapacak müessese sıkışınca, o işi onlara bırakmak suretiyle kendi imkânlarını başka işlere kullanabilir. Mesela, Ziraat Bankası zirai aletler yaparsa, devlet bu külfetten kurtulmuş olur' dedim. Atatürk, bu görüşlerimi aldı, develop etti... Karma ekonomi esasları, bu suretle çıktı. Ondan sonra, İsmet Paşa ile aralarında Mustafa Şeref Bey üzerinden bir ayrılık çıktı ve Atatürk beni, İktisat Vekilliği'ne getirdi.”²⁶⁶ ifadeleriyle açıkladı.

4- Celal (Bayar) in İktisat Vekilliği ve Tarımsal Sanayi

İktisat Vekili Mustafa Şeref (Özkan) Bey'in 1932'de M. Kemal Paşa'nın eleştirileri üzerine istifa etmesi ve yerine 9 Eylül 1932'de Celal (Bayar) Bey'in atanması²⁶⁷ olayına Ahmet Hamdi (Başar) Bey: “1932 senesinde, açık olarak iki cephe teşekkül etti. Bunlardan birincisi, İş Bankası etrafında toplanmış... ikincisi de, hükümet ve mecliste hakim olmaya başlamıştır. İş Bankası, Gazi'nin himayesinde... ikinci temayül ise daha çok İsmet Paşa tarafından himaye görüyor. 1932 yılında, İş Bankacılar ile hükümetçilerin, gizli açık çarpışmalarının şiddetlendiğini görüyoruz. Hükümetçiler, mecliste bütçe müzakereleri ve teşkilat kanunları vesilesiyle, az çok serbest işleyen iktisadi devlet teşekküllerinin bütün salahiyetlerini daraltmakta ve her işe el atmaktadırlar. Ancak, Celal Bayar'ın İktisat Vekili olması, hükümetçilerin kat'i mağlubiyetine ve İş Bankası cephesinin zaferine alamet sayılır...”²⁶⁸ yorumunu yaptı.

Celal Bey, İktisat Vekilliği'ne atanmasının ardından İş Bankası çalışanlarına: “Sizden ayrılmak olur mu? Bundan böyle hep beraber çalışacağız. Gayelerimiz müşterek değil mi? Resmi vaziyetim ne olursa olsun, İş Bankası'nı asla ihmal edemem. Şimdiye kadar olduğu gibi, o müesseseye maddeten ve manen daima bağlı kalacağım.” dedi. Celal Bey, bu iki görevi beraber yürüttüğünü dile getirerek: “Hem İktisat Vekili, hem de İş Bankası Müdürü idim... İş Bankası'na gelen bir arzuyu, genel müdürü olarak hükümete ben intikal ettirdim ve İktisat Vekili olarak izahını yapacak yine Ben'dim...” ifadelerinde bulundu. Celal Bey'in sözünü ettiği olay, Turhal Şeker Fabrikası'nın kurulması önerisiydi²⁶⁹.

²⁶⁶ A. İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, s.131.

²⁶⁷ C. Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, s.38.

²⁶⁸ C. Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, s.43, 44.

²⁶⁹ C. Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, s.41, 42.

Celal Bey'in bu önerisinin altında, Hitler'in "*Anschluss Meselesi*"nden²⁷⁰ sonra başarılı olması durumunda, Türkiye gibi ilkel üretim yapısına sahip olan ülkelerin, sanayileşme açısından sıkıntıya düşeceği görüşü vardı. Bir süre sonra Londra'da, uluslararası bir iktisat kongresi yapıldı. Kongrede Türkiye'yi temsilen, İktisat Vekillliği'ne yeni atanan Celal (Bayar) ile Tefvik Rüştü (Aras) Beyler bulunuyordu. Kongrede Kanadalı heyetin, Celal Bey'e: "*Siz şeker fabrikası yapıyorsunuz, vazgeçin bu işten!*" sözleri üzerine Celal Bey: "*Neden?*" diye karşılık verdi. Bunun üzerine Kanadalı heyetin: "*Bizde şeker sanayi, çok ileridedir. Bunu siz yaparsanız, piyasamız daralacaktır.*" cevabı üzerine Celal Bey ise: "*Tabii, kendi memleketimin hesabına... insan gülüyor bu mantığa, 'eh' dedim, 'yaptık'.*" deyince Kanadalı heyet: "*Yaptıklarınızı kabul edelim. Bundan sonra yapmayacağınızı taahhüt edin.*" dedi. Tüm bu teklifler, dünya ekonomik krizinin etkisini azaltmak için sunuluyordu²⁷¹.

Kanadalı heyetin bu teklifine karşın, ülkede şeker fabrikası kurulması için yapılan girişimler dikkate alınarak, devlet desteği verilmeye çalışıldı. Bu tür destekler kısa zamanda etkisini gösterdi ve şeker fabrikası tesisi doğrultusunda iki girişim yapıldı. Bunlardan ilki, Türk vatandaşı olan Etem Rudolf, Baron Sbutendorf ve Hüseyin Münir Beylerin, Antalya, Mersin, İçel ve Cebelibereket Vilâyetleri sınırları içinde yer alan 40.000 dönümlük bir arazi üzerinde şeker kamışı tarımı yapılması ve bu üründen; şeker, selüloz, kağıt, seloteks vb. maddelerin üretilmesi doğrultusunda yaptıkları bir girişimdi. Bu şahıslar, 25 yıl süre ve 5.000.000 lira sermaye ile bir anonim şirket kurmak üzere devletten hiçbir imtiyaz istemeyip, şirkete verilecek olan 3.500.000 lira değerindeki şeker ve kağıt makinelerini dışarıya döviz ödmeden Almanya'daki, "*Zangarhavzen*" ve "*Broderhavz*" fabrikalarından alarak geriye kalan aletlerle işletmeye gerekli olan sermayeyi, İsviçreli bazı sermayedarların katılımı ile tamamlayacaklarını bildirildiler. Bu çalışmaların ülkeye yarar getireceği kararına varıldı ve Teşvik-i Sanayi Kanunu dikkate alınarak şirket ile 19 Aralık 1932'de bir anlaşma imzalandı. Ancak, çeşitli nedenlerden dolayı sonuç alınamadı²⁷².

²⁷⁰ A. İpekçi, *İnönü Atatürk'ü...*, s.124.; "*Anschluss Meselesi*", Hitlerin, Almanya dışındaki bütün Almanları, tek bir devletin sınırları içine alma idealiydi. [Fahir H. Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Ankara, 1984, s.277.]

²⁷¹ A. İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, s.124, 125.

²⁷² BCA, 030.12.01.02.32.78.20.

Bu girişimden bir yıl sonra İş Bankası, Ziraat Bankası ve Sanayi Bankası'nın ortaklıkları ile kurulan iki ayrı şirket tarafından, üçüncü şeker fabrikası 1933'te Eskişehir'de, dördüncü şeker fabrikası ise 1934'te Turhal'da işletmeye açıldı²⁷³.

Bu fabrikaların işletmeye açılmasıyla birlikte, 1935'te on yedi milyonluk bir ulusun şeker ihtiyacı tam olarak karşılandı²⁷⁴. Aynı zamanda, “*Türk, hiçbir şey yapamaz!*” tabusu yıkılarak Türk'ün kendine olan öz güveninin artması sağlandı²⁷⁵.

Devletçilik politikasının uygulaması sonucu açılan bu fabrikalar sayesinde; geri kalmış olan bölgelerin kalkınması, Türk çiftçisinin ürününün kıymetlenmesi, ekonomik alanda milli gelirin artması ve halkın refah seviyesinin yükselmesi sağlandı²⁷⁶. Falih Rıfki (Atay), şeker fabrikalarının kurulmasıyla birlikte yöre insanında görülen bu değişimi: “*Pancar, sarı tarlaya bir medeniyet gibi girmiştir. Köy; para, toprak, at, pulluk ve gübre yüzü görmüştür. Para getiren ürün, köylünün hürriyeti ve saadeti demektir. Pancar eken köylülerden ilk işittiğiniz söz şu olur: 'Kul borcundan kurtuldum!'*”²⁷⁷ sözleriyle belirtti.

Devletçilik politikası ile sanayide, teknik eleman açığı kapandı. Büyük bir istihdam alanı oluşturuldu. İşçilerin sosyal kalkınma ve sağlık ihtiyaçları karşılandı. Fabrika çalışanlarına giyecek, bazen konut ve genellikle de bir öğün ücretsiz yemek verildi. Ayrıca fabrika bünyesinde, spor ve eğlence tesisleri ve işçi çocukları için okul ve çocuk bahçelerinin yer alması, fabrikaların çalışanlarına sunmuş olduğu diğer sosyal imkânlar içerisindeydi²⁷⁸. Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), tesis edilen fabrikaların sosyal bünyeye olan bu gibi olumlu katkılarına rağmen hükümetin yürütmüş olduğu iktisadi politikayı: “... *İktisadi ve sınai gelişme hareketimiz, öylesine gerçek dışı öylesine başıbozuk bir tarzda başlamış ve araya, işten anlamaz ya da kendi çıkarlarından başka bir şey düşünmez olan komisyoncu, anaforcucu bir*

²⁷³ A. Şiray, *Türkiye Şeker Sanayi...*, s.7, 8.

²⁷⁴ Muammer Alakant, “*Cumhurbaşkanlığı On İkinci Yaşında*”, 19 Mayıs, S.2 (1 İlk Kanun 1935), Samsun, 1935, s.9, 10.; Reiscumhur Mustafa Kemal Atatürk, 1935 yılında, TBMM'nin V. Devre Birinci Toplantı Yılı münasebetiyle yapmış olduğu açılış konuşmasında: “... *Maliye'de geçen yıl cesaretle aldığımız tedbirlerin ne kadar yerinde olduğu sabit olmuştur. Tuz ve şeker fiyatlarının düşürülmesi, halkı memnun etmiş ve çoğaltımı arttırmıştır...*” dedi. (Kazım Öztürk, *Cumhurbaşkanları'nın T.Büyük Millet Meclisi'ni Açış Nutukları*, İstanbul, 1969, s.245.)

²⁷⁵ Sadiye Tutsak, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, İzmir, 1998, s.129, 130.

²⁷⁶ H. Eroğlu, “*Türkiye'de Devletçilik ve Sağladığı Yararlar*”, s.17-19.; Türkiye'nin, 1930 sonrası uyguladığı devletçilik politikasıyla ülke, hızlı bir sanayileşme sürecine girerek, sanayileşmede yıllık ortalama büyüme hızını %9,6'ya çıkardı. (S. Özel, “*Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi*”, s.247.)

²⁷⁷ Falih Rıfki Atay, “*Sanayi Muhitlerinde*”, Ayın Tarihi, S.12 (1-30 Kasım 1934), Ankara, 1934, s.61.

²⁷⁸ H. Eroğlu, “*Türkiye'de Devletçilik ve Sağladığı Yararlar*”, s.17-19.

takım asalak unsurların karışmasıyla kurulan fabrikalar ve yapılan tesisler, o kadar pahalıya mal olmuştur ki millet, uzun süre bunların yalnız yükünü hissetmekle kalmıştır. Oysa o devirde Avrupa, öyle ağır bir iktisadi kriz içindeydi ki, birçok sanayi memleketleri, bizim en ziyade muhtaç olduğumuz, şeker ve tekstil fabrikalarını söküüp hurda makine fiyatına dışarıya satmak zorunluluğuna düşmüş bulunuyorlardı. İşsiz kalan teknisyenler ise bu fabrikaları kurmak için kapılarımızı çalıp duruyordu. Fakat bizim iş adamlarımız, her nedense bu durumu görmemezlikten gelerek, daha doğrusu bu fırsattan faydalanmayı istemeyerek, kah Avusturya, kah Almanya, kah Çekoslovakya'ya takım takım heyetler halinde taşıyorlar, oralarda sanki altın madeni keşfine çıkmış gibi haftalarca, aylarca dolaşıp durduktan sonra, kim bilir ne ağır şartlar, ne yüksek komisyonlar ile satın aldıkları fabrikaları, birer 'mali ganimet' gibi memlekete getiriyorlardı. Bunun üzerine, derhal milli şirketler kuruluyor ve aynı insanların bu şirketlerde, kimi hissedar, kimi idare meclisi başkanı ve üyeleri olarak, dışarıda aradıkları altın madenlerini, içeride bulmak sırrına erdikleri görülüyordu. Bu şarkkâri iş ve teşebbüs hareketleri, böyle alıp yürürken, öte yandan halk ise ne şekerin tadını tada bilmekte, ne de sırtını, bir yünlü kumaş parçasıyla örtebilmekte idi. İşte iktisadi gelişmemizin bu anarşik devreye girmesinden önce İsmet Paşa inançlı ve kesin bir şekilde devletçilik sistemini gereği gibi tatbik etmiş olsaydı. Hem sanayileşme hareketimizin bize o kadar pahalıya mal olması önlenecik, hem de 'affairiste' adını taktığı kimselere, beylik atlar üstünde cirit oynamak imkânını vermiş olmayacaktı...''²⁷⁹ sözleriyle eleştirdi.

5- Şeker Fiyatlarında İstikrarı Sağlama Girişimleri

Yatırımların aşırı derecede maliyetli olması nedeniyle, fabrikadan yüksek bir fiyatla satışa sunulan tarım ürünlerinin satışı esnasında da uygulanan birçok kazanç yolları vardı. Özel sektör, bütün bu kazanç yollarından çeşitli biçimlerde yararlanıyor, hisse senedi sahibi sıfatı ile doğrudan doğruya devlet işletmelerine katılarak devlet fabrikalarında üretilen malların satış tekeli eline geçiriyor ve tüm bunların dışında dışarıdan mal getirip tekel fiyatına satma imkânını elde ediyordu. Tabii tüm bunlar yapılırken, ithal edilmiş olan eldeki stokları satabilmek için tekel

²⁷⁹ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, Ankara, 1968, s.112, 113.

konusu olan malın, ülke içindeki üretimi de yavaşlıyordu. Bu da işletmenin verimliliğini düşürerek fiyatların daha da artmasına neden oluyordu. Buna en iyi örnek olarak, şeker fiyatlarında yaşanan artış gösterilebilirdi²⁸⁰. Şeker fiyatlarındaki bu artışı önleyebilmek için 2 Temmuz 1932'de 2054 Sayılı “Çay, Şeker ve Kahve İthalatının Bir Elden İdaresi Hakkında” Kanun TBMM’de kabul edildi. Bu Kanun’un kabulü ile çay, şeker ve kahvenin ithalatını tek elden idare etme yetkisi hükümete verildi²⁸¹. Daha sonra bu kanuna, komisyon tarafından: “Aynı amacın, ithalatçı tacirler tarafından gerçekleştirileceği görülür ise tüccarlarında bu uğurda kullanılabilecekleri” maddesi eklenerek zaman içerisinde oluşabilecek eleştirilerin önüne geçmek ve rekabet unsurunu devreye sokmak amaçlandı²⁸².

Tüm bunların dışında devlet, hazineye gelir sağlamak amacıyla; tuz, şeker, kibrit, tütün gibi malların imalat ve ithalatını da tekeline aldı²⁸³. Tekel kazançları, ülke bütçesinin önemli bir bölümünü oluşturduğundan dolayı bu konuda alınan kararlar, daha çok mali kaygılar üzerineydi. Tekeller konusunda tutarlı olmayan kararlardan en önemlisi ise şeker konusunda yaşandı. Ülke ithalatında en önemli paya sahip ürünlerden biri olan şekerin ithalatı, 1932’de yasaklandı. Hollanda’dan ithal edilen şekerin fiyatı 7-9 kuruş iken, yerli üretimin 26-29 kuruş arasında değişen fiyatlarla satılması hususuna değinilerek hükümetin bu konudaki tutumu eleştirildi²⁸⁴.

Şekerin yüksek bir fiyat ile satıldığı konusundaki eleştirilere, hükümet kanadından şu açıklama yapıldı: “Yaklaşık olarak yedi kilo pancardan, bir kilo şeker üretilmekte olup, bir kilo şeker için gerekli olan pancar bedeli, 17,5 kuruştur. Bu paranın yaklaşık 10,5 kuruşu, doğrudan doğruya pancar bedeli olarak çiftçiye veriliyordu; bir kilo şeker üretmek için, 8-9 kuruş amortisman farkı vardı ve bir buçuk kilo kömür harcanıyordu; fabrikada çalışan niteliksiz işçileri yetiştirmek için ek masraf yapılıyor; çiftçilere, yetiştirdikleri pancar için faizsiz avans, bedava tohum

²⁸⁰ S. Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, s.134.

²⁸¹ *Resmi Gazete*, S.2143, (6 Temmuz 1932), Ankara, 1932, s.1691, 1692.; *TBMMKM*, IV/XI, s.846.; *Düstur*, III/XIII, s.1171.

²⁸² Özlem Özgür, *100 Soruda Sanayileşme ve Türkiye*, İstanbul, 1976, s.176.

²⁸³ Koray Başol, *Türkiye Ekonomisi*, İzmir, 1983, s.62.

²⁸⁴ Oktay Yenal, *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*, Ankara, 2003, s.58, 59.; O dönemde, bazı sol görüşlü gazeteler, Hayri İpar ve Şakir (Kesebir) Beyler gibi iki kapitalistin Alpulu’da kurmuş olduğu ilk özel şeker fabrikasına eleştirilerde bulunuyorlardı. Gazeteler, eleştirilerinde, 36 kuruşa ithal edilen şekerin kilosunun 70 kuruştan satıldığını, hükümetin de bu fabrikatörleri korumak için buna müsaade ettiğini ve aradaki farkın kapitalistlerin cebine girdiğini iddia ederek, özel teşebbüsün elinde bulunan bu gibi tesislerin devletleştirilmesi gerektiğini ileri sürüyorlardı. [Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkiler (1924-1930)*, İstanbul, 2006, s.330.]

ve ziraat aleti veriliyor; ziraat teşkilatının nakliye ücreti, fabrika tarafından karşılanıyordu. Bu masraflar toplandığı zaman görüliyor ki, bir kilo şeker için yaklaşık 30 kuruş masraf yapılıyordu. Buna tüketim vergisi de eklenince fiyatı 33 kuruşa çıkıyordu. Bu durumda, fabrikaların kazancı sadece 2-3 kuruştı. Burada kazanan, fabrikalardan çok çiftçiydi.”²⁸⁵.

Bu açıklamalara rağmen, hükümete yönelik eleştiriler devam etti. Şeker tekelciliği karşısında, Ahmet (Ağaoğlu) Bey: “... Şeker inhisarı, bir facia ve bir suçtur. Dünyanın hiçbir tarafında, gıda maddesi ve ihtiyaçları, tekel altına alınmamıştı. Şekerin okkası, hariçten buraya on sekiz kuruşa mal oluyor. Hâlbuki biz şekeri, altmış küsur kuruşa yiyoruz. Hariçten getirilen şeker buraya, beş altı komisyoncu vasıtasıyla geliyor. Bu beş altı kişinin getirdiği şekerden okka başına, sekiz kuruş resim almak için koca bir daire ihdas edildi. Burada, seksen kişi çalıştı ve bu iş için senede bir milyon lira sarf edildi...”²⁸⁶ eleştirilerinde bulundu. Bu eleştiriler ve iddialar karşısında yetkililer, ülkede şeker yetiştirmenin sadece bir sanatı kurma ve koruma konusu olmadığını, aynı zamanda da tarımı geliştirme doğrultusunda çok büyük bir adım olduğunu söylediler. Öyle ki ülkede kurulan Alpullu ve Uşak Şeker Fabrikaları sayesinde, yılda ortalama 1.500.000 TL'nin yurt dışına çıkmasının engellendiğini, ayrıca ülke insanı için istihdam ve sanayi için teknik eleman sağlamak gibi birçok olumlu katkısının olduğunu belirttiler²⁸⁷.

Aslında bu tartışmalar; devletçilik, özel teşebbüs, liberalizm konularının bir sistem tartışması olarak ortaya çıkmasından ziyade, devlet tekellerinin ve yatırımlarının yapılış ve idare ediliş tarzı üzerinedir. Tartışmalar, iki nokta etrafında toplandı. Bunlar, tekellerinin ve devlet işletmelerinin varlığının fayda ve zararları ile tekellerin ve devlet işletmelerinin yönetim tarzı idi²⁸⁸. Serbest Fırkacılar, tekellerin idare tarzını, ekonomik eleştirilerinin en önemlilerinden biri halinde ileri sürdüler.

²⁸⁵ BCA, 030.10.181.248.7.

²⁸⁶ Cumhuriyet, 19 Ağustos 1930.

²⁸⁷ BCA, 030.10.181.248.7.

²⁸⁸ K. Boratav, *Türkiye’de Devletçilik (1923-1950)*, s.16.

Onlara göre tekeller, maliyetli bir şekilde idare ediliyor²⁸⁹ ve tekel durumundan faydalanılarak ürünler pahalıya satılıyordu. Tüm bunların dışında, komisyoncular tarafından ucuz bir fiyata ithal edilen şeker, tekel idaresi tarafından yüksek bir fiyatla piyasaya sürülüyor ve tekeller aracılığıyla devlet sermayesi özel şahıslar tarafından harcanıyordu²⁹⁰. Serbest Fırkacılar bu gibi sebeplerden dolayı, ülkede şeker sanayine gerek olmadığı kanaatine vararak şeker fiyatlarının pahalılığı konusunda, kamuoyuna yayın ve propagandalar yapmaktaydılar. Fırkaya ait propagandalarda, şekerin beş kuruşa kadar satılabileceği ileri sürülerek, şekerçilik gibi gereksiz bir sanat için çok büyük bir oranda para harcandığı ve bir-iki kuruluşu ve birkaç şahsı zengin etmekten başka, ülkeye herhangi bir faydası olmayan şeker fabrikalarının kurulması ve işletilmesi sonucunda halkın, şeker gibi önemli bir gıdayı pahalıya tüketmek zorunda kaldığı söylenmekteydi²⁹¹.

Bu tartışmalar doğrultusunda, Serbest Fırka lideri Fethi (Okyar) Bey: “Devletçilik, devlet sermayesini hususi şahıslar vasıtasıyla işletmek ve genel hizmetleri, hususi şahıslara bırakmak suretinde tecelli ediyor.”²⁹² derken, buna karşılık İsmet Paşa, 1930’da Sivas’ta mutedil (ılımlı) devletçilik “*étatisme modéré*” sloganı doğrultusunda²⁹³: “Liberalizm nazariyatı... bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevk eden, bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fikri temayülüdür. Memleketin ihtiyaçları için herkes ve her yer, hazineden çare arar... Devletçilikten büsbütün vazgeçip, her

²⁸⁹ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İstanbul, 1950, s.117.; Serbest Fırkacılar, tekellerin tamamına karşı olumsuz bir tavır içinde değildiler. Bunu, Serbest Fırka’nın başkanı olan Fethi (Okyar) Bey’in ülkenin güvenliği açısından önemli bir rol oynayan; posta, telefon ve telgraf tekellerinin devam ettirilmesinden yana olan tavrı ve zararı açık bir şekilde ortaya çıkmamış tekellere de karşı olmadığını belirtmesi, açık bir şekilde ortaya koymaktaydı. Serbest Fırka’nın bazı ürünler de tekelleşmeye karşı olmasının altında yatan nedenler: Üretilen bu ürünlerin, ülke pazarlarında pahalılığa sebep olması ve bu ürünleri üreten fabrikaların devlet eliyle kurulmalarına karşın, bazı özel şahıslar tarafından kendi çıkarları doğrultusunda kullanılması yatmaktaydı. (A. Avşar, *Bir Partinin Kapanmasında...*, s.80.)

²⁹⁰ K. Boratav, *Türkiye’de Devletçilik (1923-1950)*, s.17.; Şekerin kilosu, 1928’de 20 kuruşa ithal edilip, yurt içinde 45,2 kuruşa satılırken; 1929’da 17,6 kuruşa alınıp, 43,6 kuruşa; 1930’da ise 14,5 kuruşa alınıp, 42 kuruşa satıldı. (Şevket Raşit Hatipoğlu, *Türkiye’de Zirai Buhran*, Ankara, 1936, s.55-60.)

²⁹¹ *BCA*, 030.10.181.248.7.

²⁹² K. Boratav, *Türkiye’de Devletçilik (1923-1950)*, s.17, 18.

²⁹³ Selçuk Abaç, “*Türkiye’nin Sanayileşmesinde Bankaların Rolü*”, Cumhuriyet’in 50’nci Yılında Türkiye’de Sanayileşme ve Sorunları Semineri, Ankara, 1975, s.536.

*nimeti sermayedarların faaliyetlerinden beklemeye sevk etmek, bu memleketin anlayacağı bir şey midir?..*²⁹⁴ diyerek devletçilik ilkesini savundu.

Devletçilik düşüncesi, başlangıçta sadece şartların zorlanması ile devletin ekonomik hayata müdahalesi şeklinde anlaşılırken, zamanla vazgeçilemez ve hayati bir ilke haline geldi. Ferdi mesaiyi esas almak ve onun yapamadığı işleri devlete yaptırmak şeklinde tanımlanan devletçilik ilkesi, daha sonraki yıllarda Recep (Peker) Bey'in ifadesiyle: “*Özel teşebbüsü dikkate almaksızın, devletin lüzumlu gördüğü işi yapması.*”²⁹⁵ haline dönüştü.

6- Planlı Ekonomiye Geçiş ve Şeker Sanayi

Devletçilik sisteminin uygulamasıyla birlikte, şeker sanayi başta olmak üzere birçok sanayi kolu ülkeye kazandırıldı²⁹⁶. Şeker sanayinin kurulması ve işletilmesi aşamalarında gösterilen bu üstün başarı, kurulacak olan diğer sanayi kolları için örnek teşkil etti. Bunun için kalkınma planları hazırlanmaya başlandı. İlk beş yıllık plan, İsmet Paşa'nın Moskova ziyareti esnasında²⁹⁷ Türkiye'ye davet edilen Rus Prof.Orlof ile M.Kemal Paşa'nın yaptıkları çalışmalar neticesinde²⁹⁸ 1933'te tamamlandı²⁹⁹. 1933-1938 yıllarını kapsayan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı³⁰⁰, 1934'ten itibaren uygulamaya konuldu³⁰¹. Plan, bir sektör yani sanayi planı özelliği taşımaktaydı. Fakat, tüm sektörleri kapsayan ulusal bir plan değildi. BBYSP ile ithal edilen temel tüketim mallarının yerli üretimini sağlamak amaçlanmaktaydı.

²⁹⁴ İ. İnönü, *İsmet Paşa'nın Siyasi...*, s.237.; Herbert Melzig, *İnönü Diyor ki*, İstanbul, 1946, s.164.; A. Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde...*, s.231, 232.; Hamza Eroğlu, “*Atatürk ve Devletçilik*”, *Bellekten*, XLIX, S.194 (Ağustos 1985), Ankara, 1985, s.364.

²⁹⁵ N. Bostancı, *Cumhuriyet'i Anlamak: Kurucu İdeoloji, Ekonomi ve Siyasete Dair*, s.204.

²⁹⁶ N. Bostancı, *Cumhuriyet'i Anlamak: Kurucu İdeoloji, Ekonomi ve Siyasete Dair*, s.207.

²⁹⁷ S. Gürsel, “*Cumhuriyet Döneminde Türkiye Ekonomisi*”, s.141.; Hükümet, devlet yardımları ile kurulan sanayilerin gelişmesi için beş yıllık bir plan hazırladı. Bu plana, Sovyet Rusya'nın beş yıllık planı ilham kaynağı oldu. Ruslar, verdikleri makineler ve faizsiz ödünç para ile bu planı desteklediler. (İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Atatürk: Yetiştirmesi, Kişiliği, Devrimleri*, Erzurum, 1973, s.80.)

²⁹⁸ S. Kızılçelik, “*Atatürk Döneminde Sanayileşme Çabaları*”, s.136.; Sovyet Heyeti'ne, kesinlikle sosyalist bir plan istenmediği ancak sanayi sektörüne ağırlık veren ve iç pazar sorunlarını halledecek bir kalkınma planına ihtiyaç duyulduğu açıkça belirtildi. Dolayısıyla planın temel ilke ve hedefleri, Türk yönetimi tarafından ortaya konuldu. Teknik bilgi ve iktisadi analiz ise Sovyet heyeti tarafından, bu genel çerçeve üzerine oturtuldu. (Muharrem Tünay, “*Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası*”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, II, S.4 (Kasım 1985), Ankara, 1985, s.245-256.)

²⁹⁹ S. Gürsel, “*Cumhuriyet Döneminde Türkiye Ekonomisi*”, s.141.

³⁰⁰ Erol Manisalı, “*Türkiye'nin Yatırım Malları Sanayii ve Gelişme Olanakları*”, *Cumhuriyet'in 50'nci Yılında Türkiye'de Sanayileşme ve Sorunları Semineri*, Ankara, 1975, s.87.

³⁰¹ S. Gürsel, “*Cumhuriyet Döneminde Türkiye Ekonomisi*”, s.141.

Kurulacak sanayilerin yerli hammaddeye dayanması, BBYSP'nin temelini oluşturmaktaydı³⁰².

BBYSP ile dokuma sanayi (pamuk, kendir, yün), maden sanayi (demir, bakır, kükürt, sömi kok, kömür bileşimleri), selüloz sanayi (selüloz, kağıt, karton), seramik sanayi (cam, şişe, çimento), kimya sanayi (suni ipek, gülyağı, kibrit asidi, süper fosfat) kurulması tasarlandı³⁰³. Şeker sanayi, ülke ihtiyacına uygun bir ölçekte vücut bulmak üzere olduğundan, BBYSP'nin kapsamına alınmadı³⁰⁴. Bu konu hakkında Celal Bey: *“Cumhuriyetin bir eseri olan şeker sanayi, programın dışında kalmıştır. çünkü, buna şimdilik tam olmuş nazariyle bakıyoruz.”*³⁰⁵. diyerek, kurulan şeker sanayi için: *“Memleketimizdeki şeker sanayi tesisatı, 20-25 milyonluk bir sermayeyi temsil eder. Bunun döner sermayesi, 10-15 milyon olarak değişiyor. Demek ki şeker sanayi dediğimiz zaman buraya bağlanmış olan, 30-35 milyon liralık milli bir servet mevzubahis demektir. Hükümetimiz ve İktisat Vekâleti, ilk defa olarak böyle büyük bir sermayenin yoğun olduğu bir işte, çok hassas bir rol almış bulunuyor...”*³⁰⁶ *Efendiler! Şeker sanayi memleketimizde yapılmadan evvel hepimiz büyük bir heyecan içerisinde idik. Ben hatırlarım, herhangi bir şeker fabrikasının resmi açılışından dönen arkadaşlarımızdan dindar olan birinin yüzünde, Hicaz'dan geldiği zaman zenzem ile sakalını yıkadığı vakit, duyduğu heyecanı görmüştüm.”*³⁰⁷ derken, İsmet Paşa ise bu konu hakkında: *“Cumhuriyet, zirai sanayi olarak hiç bir şey almadı. Şeker sanayi, Cumhuriyetle birlikte doğdu. Şeker sanayi, aslında özel teşebbüsün mahsulü olarak başlatıldı. Biz ilk günden beri, devletçi bir politika takip ettik. Fakat şeker sanayinin özel teşebbüs elinde bulunmasına, hiçbir surette karşı çıkmadık. Bilakis şeker sanayi, devletin himayesiyle ciddi olarak gelişti ve memleketin ihtiyacını karşılar hale geldi.”*³⁰⁸ ifadelerinde bulundu.

³⁰² S. Kızılcılık, *“Atatürk Döneminde Sanayileşme Çabaları”*, s.136.

³⁰³ A. Afetinan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye...*, s.13-15.; Yakup Kepenek, *“Türk Sanayinde Yatırımlar Üzerine Bir Deneme”*, Cumhuriyet'in 50'nci Yılında Türkiye'de Sanayileşme ve Sorunları Semineri, Ankara, 1975, s.23, 24.

³⁰⁴ A. Afetinan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye...*, s.14.

³⁰⁵ Celal Bayar, *“Tasarruf Haftasında Ekonomi Vekili Celal Bayar Bir Radyo Söylevi Yaptı”*, Ayın Tarihi, S.13 (1-31 Ekim 1934), Ankara, 1934, s.53.

³⁰⁶ Celal Bayar, *“Sümerbank'ın Senelik Toplantısında Ekonomi Bakanı Mühim Beyanatta Bulundu”*, Ayın Tarihi, S.17 (1-30 Nisan 1935), Ankara, 1935, s.60.

³⁰⁷ Celal Bayar, *“Celal Beyin Mecliste Beyanatu”*, Ayın Tarihi, S.5 (1-31 Nisan 1934), Ankara, 1934, s.36.

³⁰⁸ İsmet İnönü, *“İnönü'nün Cumhuriyet'in 50.Yılında Tarımımızı Eleştirisi”*, Atatürk ve Tarım, Ankara, 1981, s.32.

Türkiye’de şeker sanayi, esas itibariyle Türkiye’nin kendi öz sanayisi idi³⁰⁹. Şeker sanayinin, ülkenin geleceği ve halkın gereksinimlerini karşılama hususundaki önemini gayet iyi bilen M.Kemal Paşa, bu konu hakkındaki düşüncelerini, gerek 20 Aralık 1930’da Alpullu’daki: “*Memleketin her müsait muntikasında, şeker fabrikalarının çoğalması ve bu suretle memleketin şeker ihtiyacının temini, mühim hedeflerimiz sırasında tanınmalıdır...*”³¹⁰ ve gerekse 1937’de Pertek’teki: “*Şeker fabrikaların sayısı, yirmiyeye çıkmaz ve şekeri, ekmek kadar kolay alınır hale getiremezsek, gürbüz çocuklara hasret kalacağız.*”³¹¹ söylemleriyle şeker ve dolayısıyla da şeker sanayinin önemine bir kez daha değinerek, gelecekte yaşanması muhtemel sıkıntılara karşı alınması gereken önlemler hakkında önerilerde bulundu.

³⁰⁹ B. Tekand, *Türkiye Şeker Sanayinin...*, s.5.

³¹⁰ Utkan Kocatürk, *Atatürk’ün Yazdırdıkları*, Ankara, 1971, s.12, 13.; *Şeker*, (Haz.: Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.), İstanbul, 1936, s.1.; *Erzurum Şeker Fabrikası Açılış Hatırası (1956)*, (Haz.: Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.), Erzurum, 1956, s.1.; M. Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, İstanbul, 1969, s.192.; Recai Ercan-Aziz Ekşi, “*Türkiye’de Gıda Sanayinin Gelişimi ve Başlıca Sorunları*”, Ata’nın Anısına Doğumunun 100.Yılında Tarım Semineri, Ankara, 1981, s.213, 214.

³¹¹ F. Mutluay, *Türkiye Şeker Sanayii*, s.20.; Kamuran Ardıç, “*Atatürk’ün Tarım ve Orman Sevgisi*”, Belleten, LI, S.199 (Nisan 1987), Ankara, 1987, s.398, 399.

II.BÖLÜM

FABRİKALAŞMA SÜRECİ (1925-1934)

A- UŞAK ŞEKER FABRİKASI'NIN KURULUŞ SÜRECİ VE GELİŞİMİ

1- Uşak'ta Şeker Fabrikası Kurulması Fikrinin Ortaya Çıkması

XX.yüzyıl başında, Bursa Vilâyeti sınırları içinde yer alan ve Kütahya'ya bağlı bir yerleşim yeri olan Uşak'ta yetiştirilen başlıca tarım ürünleri; buğday, arpa, afyon, pamuk ve palamuttu³¹². Bu tür tarım ürünlerinin dışında, ekonomik getirisi yüksek olup, ülke sınırları dahilinde yetiştirilmeyen ve tamamı yurt dışından temin edilen şeker pancarının yetiştirilmesi ve bu pancardan şeker üretilmesi için, Uşak'ta bir şeker fabrikası kurulması fikri ilk olarak, Nuri (Şeker) Bey tarafından ortaya atıldı³¹³. Nuri Bey, buğday, arpa, çavdar ve mısır gibi tarım ürünleriyle, bu milletin geçinmesinin imkânı olmadığını ve yeni iş sahalarının açılması gerektiğini söyleyerek: “*Bizim de, Avrupalılar gibi fabrikalarımız olmalı...*” düşüncesini dile getirdi. Kendisi, yabancı devletlere muhtaç olmadan, ülkenin öz kaynakları kullanılarak, hammaddesi ülkede mevcut olan bir fabrikanın kurulması gerektiği kanısındaydı. Kendisi, kurulması düşünülen fabrikanın şeker üretimi üzerine olması gerektiğini ve tesis edilecek olan bu fabrika ile büyük ölçüde zirai üretimle geçinmekte olan Uşak ve çevresinin, yeni bir gelir kaynağına kavuşacağı kanaatindeydi³¹⁴.

Bu fikrin ortaya çıkmasıyla ilgili olarak şu anekdota yer verilmektedir: Uşak kasabasındaki “*Hacı Gedik Kahvesi*” uzun kış gecelerinde bölge eşrafının başlıca toplantı yeri idi. Yine bir kış gecesini söz, savaş yıllarında çekilen şeker sıkıntısına gelip çattı. O günleri yaşamış olanlar, yaşadıkları şeker sıkıntısını; ülkede şeker

³¹² *Uşak İl Yıllığı*, İstanbul, 1968, s.233.

³¹³ Nuri (Şeker) Bey'in, soyağacı tam olarak bilinmemekle birlikte, aslının Germiyanoğulları'ndan geldiği söylenir. (*Nuri Şeker'in Torunu Mehmet Şeker'in Anularından.*); Nuri Bey'in mezar taşındaki hitabede: “*Şekerciliği Türkiye'ye getiren, varlığını bütün bitiren, vatanına etmiştir hizmet, bana ediniz bir Fatıha himmet, şöhretine derler, Molla Ömeroğlu, şâd ola inşallah Nuri'nin ruhu, ihsan ede Allah rahmetini, çekmeye ahrette azap zahmetini.*” yazar ve doğum tarihi: 1856, ölüm tarihi: 9 Temmuz 1958 olarak belirtilir.

³¹⁴ Vasfiye Ötügen, *Türkiye'de Şeker*, İstanbul, 1955, s.39, 40.; *Cumhuriyet'in 80. Yılında...*, s.19.

üretilemediği için hasta sütlerine katacak şeker bulamadıklarını, bir bardak çayı bir avuç kuru üzümle içtiklerini ve milli gıdaları olan tahin helvasını pekmeze yaptıklarını anlatarak, hem bir daha böyle olumsuz bir durum ile karşı karşıya kalınmaması hem de ülke tarımı için gerekli olan kalkınmanın bir an önce gerçekleşmesi için bir şeker fabrikası kurulması gerektiği fikri üzerinde ortak bir karara vardılar³¹⁵. Nuri Bey, 1906-1907 tarihlerinde şeker hakkında yapmış olduğu çeşitli araştırmalar sonucu şekerin, Hindistan’da kamıştan ve Avrupa’da pancardan üretildiği bilgisine kavuştu³¹⁶.

Uşak Şeker Fabrikası’nın ilk şeker pişiricisi olan Latif Sungur Bey, Uşak’ın ilk kez şeker pancarı ile tanışmasının, “*Hacı Badibadioğlu*” adındaki bir halı tüccarı aracılığıyla olduğunu belirterek kendisinin İngiltere’ye gittiği bir dönemde, gezmek için İrlanda’ya da uğradığını ve şeker pancarını ilk kez orada gördüğünü, Uşak’a şeker pancarı tohumunun ilk kez Hacı Badibadioğlu tarafından getirildiğini, orada pancara “*sükündür*” dendiğini ve bundan dolayı da Uşak’ta şeker pancarına “*çükündür*” adı verildiğini belirtti³¹⁷. Bu olaydan yola çıkarak, gerçekten de o dönemde Uşak ekonomisinde halıcılığın önemli bir yer tuttuğunu ve binlerce tezgahta halı dokunarak, İngiltere başta olmak üzere Avrupa’nın birçok ülkesine önemli miktarlarda ihracat yapıldığını görmekteyiz. Halı ticareti nedeniyle Avrupa’dan birçok iş adamı İzmir’e ve Uşak’a geldiği gibi bazı Uşaklı tüccarlar da Avrupa’ya gidiyordu³¹⁸. Bu ticari ilişkiler esnasında, çeşitli konular üzerinde fikir alışverişinde bulunuluyordu. İşte bu konulardan biri de şeker üzerine oldu. Yabancı

³¹⁵ Celal Erektiren, “*Türkiye’de Şekerpancarı’nın Tarihçesi*”, Pancar, S.29 (Şubat 1954), Ankara, 1954, s.15.

³¹⁶ *Cumhuriyet’in 80.Yılında Türk Şeker...*, s.9.; Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., “*70.Yılında Türkşeker*”, Şeker, 70.Yıl Özel Sayısı (26 Kasım 1996), Ankara, 1996, s.3.

³¹⁷ *Türkiye Şeker Sanayii 1927-1977*, (Haz.: Turan V. Velidedeoğlu-vd.), Ankara, 1979, s.22.; “*Çükündür*”, Uşak Bölgesi halkının pancara verdiği mahalli bir deyim olup, öz Türkçe’dir. Bu ürün, pancar gibi beyaz değil, pekmez rengindedir. Bu ürün, şekerin kıt ve pahalı olduğu önceki dönemlerde, kaynatılıp, yumuşatılarak yenirdi. Böylece, şeker tadı ve gıdası alınmış olurdu. Pancar, çükündürün ıslah edilmiş ve beyaz renk verilmiş cinsidir. (Haşim Tümer, “*Uşak Şeker Fabrikası ve Türkiye Şeker Sanayinin Öncüsü Molla Ömer Oğlu Nuri Şeker*”, Pancar, Cumhuriyet’in 50.Yılı Özel Sayısı, Ankara, 1973, s.68.)

³¹⁸ *Uşak İl Yıllığı*, s.288.; XVI.yy’da İzmir’de bulunan İngilizler, İzmir’e gelen Uşak halılarını satın almaya başladılar. Bu dönemin sonuna doğru, İtalya Prenslikleri, Avusturyalılar ve Almanlar, hem sarayları hem de kiliseleri için Uşak’tan halılar aldılar. Uşak’tan develerle İzmir’e gönderilen halılar, ticari hayatta tanınmaya başladı. (Besim Atalay, *Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları*, İstanbul, 1967, s.22.)

uzmanlar ile yapılan görüşmeler neticesinde, Türkiye topraklarında şeker pancarı yetiştirilip şeker fabrikası kurulabileceği sonucuna varıldı³¹⁹.

Halı ticaretiyle uğraşan ve merkezi İzmir’de bulunan, “*Karpet*” veya “*Şark Halı Kumpanyası*” adındaki yabancı bir şirket Uşak’ta dokunan halılarla alakadar olup, şirket elemanları sık sık Uşak’a gelip gitmekteydiler. Yine böyle bir ziyaret esnasında şirket elemanlarından biri, kendi ülkesinde (Orta Avrupa) şekerpancarı tarımının yapıldığını ve pancardan şeker çıkaran fabrikalar bulunduğunu söyledi. Bu kişi, getirdiği bir miktar şekerpancarı tohumunu Uşak yöresindeki çiftçilere vererek denemelerini tavsiye etti³²⁰.

Nuri Bey, yine bu dönemde, Uşaklı bir arkadaşı ile İzmir’de bulunduğu bir esnada, Kordonboyu’ndaki bir açık hava kahvehanesinde sohbet ederken, yan masada oturan bir gencin arkadaşlarıyla pancardan nasıl şeker elde edildiği hakkındaki sohbetine şahit oldu ve onların bulunduğu masaya giderek: “*Şeker tatlıdır, ben de bir arı gibi tatlı sohbetinizden istifade etmeye geldim. Bu pancar ve şeker konusunu, bana da anlatır mısınız?*”³²¹ der. Bu teklifi memnuniyetle karşılayan genç, adının Mustafa Şeref³²² olup, kendisinin Viyana’ya yerleşmiş bir Türk ailenin çocuğu olduğunu ve halen Viyana’daki bir şeker fabrikasının müdürlüğünü yaptığını

³¹⁹ *Uşak İl Yıllığı*, s.288.

³²⁰ C. Erektiren, “*Türkiye’de Şekerpancarı’nın Tarihçesi*”, s.15.; Oysa ki, Türkiye’nin her tarafında; Betamarima, Betavulgaris, Betalomatogona, Betatrigyna, Betamacrorhiza, Betaintermedia gibi yabancı pancarlar bulunuyordu. Bu pancarların tohumlarını, Amerikalılar ve Almanlar ülkelerinde yetiştirdiler. Avrupalılar bu kadar bilinçliyen, Türk halkı henüz şeker pancarının ne olduğunu tam manasıyla bilmiyordu. (B. Tekand, *Türkiye Şeker Sanayinin...*, s.5.); Bu bilgisizlik, 1926’ya kadar devam etti. (H. Derin, *Türkiye’de Devletçilik*, s.87.); Ömer Yazıcı Bey, bu hususta: “... Çünkü bilmiyordu millet, pancar nedir, şeker neyden hasıl olur. Rusya’dan kelle şekeri gelirdi o zamanlar. Derlerdi ki, şekerin mayası kemikmiş. değildi tabii, insan kemiği, hayvan kemiği yani. Rivayetmiş mağersem... Macar çekti çizmeleri, geldi köylere kadar. Gösterdi elindekini, dedi: ‘Efendiler! Bu pancardır.’ Öğrendik hepimiz. Nasıl dikilir, nasıl sulanır, ne zaman sökülür filan...” dedi. (Aydın Engin, “*Bir Şeker Hikayesi: Alpullu Şeker Fabrikası*”, 75 Yılda Çarklardan Chip’lere, İstanbul, 1999, s.40.); Pancar tohumu türleri içerisinde yer alan Beta vulgaris, “*hayvan pancarı*” olarak da ifade edilmekteydi. İspanakgillerden (chenopodiaceae) olan Pancar’ın, hayvan pancarı olarak yetiştirilmesi, çok eski dönemlere kadar uzanır. Öyle ki XVII.yüzyılın başlarında köylüler, hayvan pancarını kaynatarak onun tatlı sırasını elde etmeyi başardılar. (M. Sadık Gençkan, *Yembitkileri Tarımı*, İzmir, 1983, s.455.)

³²¹ Ömer Alp, “*Türkiye Şeker Sanayi 70. Yılı Tamamlarken*”, Şeker, 70.Yıl Özel Sayısı (26 Kasım 1996), Ankara, 1996, s.27, 28.

³²² V. Ötügen, *Türkiye’de Şeker*, s.92.; Turan Veldet, bu şahsın, “*Mehmet Eşref*” olduğunu söyler.

söyledi. Bunun üzerine Nuri Bey: “*İyi bir tesadüf! Biz de, sizin gibi bir şahsı arıyorduk. Allah sizi, bize hızır gibi göndermiş olmalı. Sizden bir ricamız var. Sizde bizim gibi bir Türk ve İslâm olduğunuza göre, herhalde bize yardım etmekten çekinmezsiniz. Eğer Viyana’ya gittiğinizde, şeker pancarı tohumundan bir miktar gönderme lütfunda bulunursanız, size çok minnettar kalacağım.*” ricasında bulununca Mustafa Şeref Bey, Nuri Bey’in adresini aldı. Bir süre sonra, bir mektup ile birkaç zarf içinde beklenen tohumlar geldi. Mektupta, pancar tarımı hakkında detaylı bilgiler yazılıydı. Nuri Bey, Kalfa Köyü’ndeki bahçesine, mektupta yazılan talimatlar doğrultusunda tohumları ekti. Yine mektupta ki bilgiler ışığında, üçüncü yılın sonbaharında, pancar tarımı için elverişli olan killi-kalkerli ve killi-kumlu tarlaları derince sürerek çiftlik gübrelerini gömdü. Gübreler bütün kış toprak içinde eridikten sonra, ilkbahar başında tarlayı hafifçe bir daha sürdü. Son olarak, Mart veya Nisan aylarında tohumları tarlaya saçtı. Ürün, yaz sonlarında kendini gösterdi³²³. Daha sonra, yetiştirdiği şeker pancarlarını rendeleyip kaynatarak şeker elde etti. Bundan köpük helvası yaparak pazarlarda, çökündür (pancar) “*köpük helva*” adıyla sattı. Nuri Bey böylece, pancardan şeker elde edebileceğini kanıtladı³²⁴. Çok geçmeden, çarşı ve pazarlarda okkayla satılan pekmez çükündürünün yerini, şeker çükündürü aldı. Bu ürünü, köylüsü şehirlisi kaynatıp kabuklarını soyduktan sonra yediler. Nuri Bey bu durum karşısında: “*Şu Uşak’a bir şeker fabrikası yaptırayım da, herkes bol bol şeker yesin...*” diyerek bu konudaki istek ve kararlılığını bir kez daha gösterdi. Nuri Bey’in oğlu Muhsin Şeker, bu söylemin halk arasında büyük bir alay konusu meydana getirdiğini ve çevreden kendisine: “*Şeker fabrikası müdürünün oğlu*”³²⁵ denildiğini belirtti.

Uşak’ta, Nuri Bey’in dışında da pancar ve pancardan şeker çıkarma işiyle ilgilenen müteşebbisler mevcuttu. Bunlar arasında halı ve çiftlik işleriyle uğraşan Hacı Gedikzade Ahmet Efendi ile onun babası olan Celepzade Abdullah Efendi de yer almaktaydı. Bu şahıslar, Londra ile halı ticaretinde buldukları vakit³²⁶ orada

³²³ V. Ötüken, *Türkiye’de Şeker*, s.92, 93.

³²⁴ Mehmet Şeker, “*Şeker Sektörüne Hizmet Edenler-Nuri Şeker*”, Toprağın Tadı, S.13, İstanbul, 2009, s.82.

³²⁵ *Türkiye Şeker Sanayii 1926-1976*, (Haz.: Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.), Ankara, 1979, s.62.

³²⁶ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.157.

halı komisyonculuğu yapan³²⁷ “*Gülbenkyan*”³²⁸ adındaki bir şahsın tavsiyeleri üzerine, 1906 yılında Avrupa’dan şeker pancarı tohumları getirerek arkadaşlarına dağıttılar. Kendileri de bizzat pancar yetiştirme işi ile uğraştılar³²⁹. Uşak’ta, gerek bu yoldan ve gerekse Nuri Bey’in Viyana’dan gönderildiğini söylediği tohumlar ile pancar ekiminin yaygınlaştığı anlaşılmaktadır.

Hacı Gedikzade Ahmet ve Celepzade Abdullah Efendiler, 1906-1907 yılları itibariyle ülkede bir şeker fabrikası kurmanın 25.000 ile 30.000 altın lira arasında değişen bir sermaye gerektirdiğini ve bu işin pek de kolay olmadığını, Gülbenkyan Efendi’nin bu iş ile ilgilenen uzmanlara danışmak suretiyle yazdığı mektuplarından öğrendikten sonra, şeker fabrikası tesisi işinden vazgeçtiler. Fakat Nuri Bey, pancar ziraatının sattığı helva kadar tatlı olduğunu ve hayırlı kârlar getireceğini, propagandalar yoluyla halka yaymaya devam etti³³⁰.

I.Dünya Savaşı’nın çıkmasıyla birlikte, ülkede şeker sıkıntısı baş gösterdi. Savaşa rağmen Uşak’ta halkın şeker ihtiyacını karşılayabilmek için şeker üretimine ara verilmeden devam edildi. Bu iş için, bir kazan ve bir cendereye sahip olup, haşhaş tohumlarından yağ çıkarmaya yarayan basit yağhaneler kullanıldı. Üretilen pancarlar, bu yağhanelerden birine gönderiliyor, doğranıp kaynatıldıktan sonra sıkılıp süzülüyordu. Elde edilen şuruptan; pekmez, ağda ve helva üretiliyordu³³¹. Pancardan şurup elde edebilmek için kullanılan bu gibi basit yöntemlerin dışında, daha ilkel olan; rende, mengene, kazan, süzgeç gibi aletler de kullanılıyordu. Nuri Bey, bu gibi ilkel alet ve yöntemlerle halkın ihtiyacını karşılayacak ölçüde şeker üretiminin çok zor olduğunu ve bundan dolayı bilimsel yöntemlerle küçük bir şeker fabrikası kurulması gerektiğini düşünüyordu³³². Fakat tam bu esnada, 30 Ekim

³²⁷ *Uşak İl Yıllığı*, s.288.

³²⁸ Üsküdarlı Ermeni bir ailenin çocuğu olan “*Kalust Sarkis Gülbekyan*”, 1869’da doğdu. Kadıköy’deki bir Ermeni okulunda ve Saint Joseph Lisesi’nde okuduktan sonra, Avrupa’ya gitti ve Londra’nın King’s College’inden jeoloji diploması aldı. Henüz yirmili yaşlarındayken, Bakü petrollerini inceledi. Petrolün, geleceğin enerji kaynağı olduğunu fark etti ve hayatının sonuna kadar bu iş ile uğraştı. I. Dünya Savaşı’ndan sonra, Irak petrolleri üzerinde hak sahibi şirketler arasındaki münasebetleri düzenleyen Gülbekyan, Musul petrollerinden ömür boyu aldığı hisse sayesinde, “*Bay Yüzde Beş*” diye tanındı. Büyük bir servete sahip olduktan sonra, sanat eserleri koleksiyonculuğuna başladı ve birkaç sene içinde, altı bin civarında eser topladı. [Murat Bardakçı, “*Bay Yüzde 5’in feryadı: Ermeni meselesine hiç karışmadım ama mallarıma el koydular*”, Haber Türk Tarih, S.48 (24 Nisan 2011), İstanbul, 2011, s.11.]

³²⁹ *Uşak İl Yıllığı*, s.288.

³³⁰ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.157, 158.

³³¹ C. Erektiren, “*Türkiye’de Şekerpancarı’nın Tarihçesi*”, s.15.

³³² T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.158.

1918’de imzalanan Mondros Bırakışması Sözleşmesi’nin yedinci maddesi gereği³³³, yurdun pek çok yeri gibi Uşak da düşman işgaline uğradı. İşgal kuvvetleri tarafından, Uşak’taki köylülerin paraları, koyunları, kuzuları, tavukları ve tarımda kullandıkları araç ve gereçleri yağma edildi. Nuri Bey, köylünün böylesine sıkıntılar içinde olduğu bir dönemde, bu faciayı önlemek için Yunanlı askerlerin ihtiyaçları olan ulaşım araçlarını temin ederek halkın sıkıntısını giderdi. Bu yardımlar, Nuri Bey’i halkın gözünde önemli bir şahsiyet haline getirdi³³⁴. Nuri Bey, şeker üretimi için yaptığı girişimleri, Uşak ve çevresi düşman işgalinden kurtarıncaya kadar erteledi.

2- Uşak Terakki-i Ziraat Türk Anonim Şirketi’nin Kurulması

Milli Mücadele’nin askeri safhası zaferle sonuçlandıktan sonra sıra, ülkeyi ekonomik açıdan kalkındıracak ve ülke insanının öncelikli ihtiyaçlarını karşılayacak sanayi atılımlarının yapılmasına geldi. Bu amaç doğrultusunda düzenlenen İzmir İktisat Kongresi, Cumhuriyet’in İlanı’ndan yaklaşık sekiz ay önce ve Lozan Konferansı’na ara verildiği 17 Şubat-4 Mart 1923’te, 1135 delegeyle³³⁵ misak-ı iktisadi hedefler doğrultusunda toplandı. Kongrede, şeker sanayiye yakından ilgilendiren: “*Türkiye halkı, sarf ettiği eşyayı mümkün mertebe kendi yetiştirir; çok çalışır; vakitte, servette ve ithalatta israftan kaçar; milli üretimi temin için icabında geceli gündüzlü çalışmak şîârıdır. (Madde 4)*”³³⁶ ve “*Memleketimizde pancar yetiştirilerek, şeker fabrikaları tesis ve ziraatta, münavebe usulünün tevsi’i ve bu suretle hayvanatımızın ve hububatımızın ıslah ve çoğaltılması. (Madde 16)*”³³⁷ kararları alındı.

İzmir İktisat Kongresi’nde alınan bu kararlar, Nuri Bey’i cesaretlendirdi ve Uşak’ta bir şeker fabrikası kurma ümidini iyice artırdı. Fakat kendisi, böylesi zor ve kapsamlı bir işin altından kalkabilmek için, büyük bir halk kitlesinin maddi ve manevi desteğinin alınması gerektiğinin de farkındaydı³³⁸. Bu yüzden, ilk olarak

³³³ Seha L. Meray-Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara, 1977, s.1, 2.; Mondros Bırakışması Sözleşmesi’nin yedinci maddesi gereği: “*Müttefiklerin, kendi güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir durum ortaya çıkar ise, herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkının bulunması*” ön görülüyordu. (S.L. Meray-O. Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş...*, s.2.)

³³⁴ Nazım Taygun, *Türkşeker’in Öyküsü*, Ankara, 1993, s.78, 79.

³³⁵ A. İnan, *İzmir İktisat Kongresi...*, s.12.

³³⁶ A. İnan, *İzmir İktisat Kongresi...*, s.19.; A.G. Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi...*, s.324.

³³⁷ A. İnan, *İzmir İktisat Kongresi...*, s.30.; A.G. Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi...*, s.336.

³³⁸ N. Taygun, *Türkşeker’in Öyküsü*, s.79.

halkın kendisine olan güvenini ölçmek ve kendi yanında olup olmadığını öğrenmek üzere belediye seçimlerinde Uşak Kazası Belediye Reisliği'ne adaylığını koydu. Halk, bu adaylığa: “*Seçime ne gerek, Molla Ömerzade Nuri Bey gitsin, belediyeye otursun...*” diyerek Nuri Bey’i Belediye Reisi seçti. Halkın desteğini alarak büyük bir moral ve güven kazanan Nuri Bey, şeker fabrikasını kurma hayalini gerçekleştirmek için Belediye Reisliği görevini, Belediye Meclisi Birinci Üyesi Şaverzade Hacı Mustafa Bey’e devretti³³⁹ ve İstiklal Savaşı yıllarında tanıştığı M.Kemal Paşa ile şeker fabrikası kurulması hususunu görüşmek üzere Ankara’ya gitti. Yapılan görüşmelerde Nuri Bey: “*Paşam! Allah size uzun ömürler versin, başımızda daim etsin. Bizleri esaretten, ülkemizi düşman istilasından kurtardınız, bizlere hürriyetimizi kazandırdınız. Şimdi sıra, bizlere geldi. Müsaade eder, emir buyurursanız, ben de bir şeker fabrikası kurarak, ülkeme hizmet etmek istiyorum.*” der. M.Kemal Paşa ise: “*Beybaba! Sen ne dediğinin farkında mısın? Ben, Avrupa ülkelerine savaş açtım. Ülkemizin şu durumuna bak, sen ise bana dünya iktisadiyatına cihat açıyorum diyorsun. Bu nasıl olacak söyle bakalım.*” dediği zaman Nuri Bey: “*Paşam! Siz başımızda olduğunuz sürece, bizlerin başaramayacağı bir iş olamaz.*” dedi. Bunun üzerine M.Kemal Paşa: “*Ben bütçeyi nasıl yapacağım da ülkenin yaralarını saracağım diye düşünürken, sen bana, Paşam! Bütçeden bana para ver de fabrika kurayım diyorsun. Böyle bir şey olamaz. Ben sana, bütçeden tırtırlı kuruş bile vermem.*” cevabını verince Nuri Bey: “*Paşam! Ben sizden para istemeye gelmedim, sizden icazet almaya, desteğinizi almaya geldim. Sizin desteğiniz, benim arkamda olduğu sürece, benim için paradan daha değerlidir. Siz şirketin kurulması için gerekli emir ve müsaadeyi verin, ben zatıalilerinize ülkemizin ilk Türk şekerini, Uşak’tan getireyim.*” yanıtını verince M.Kemal Paşa: “*Nuri Bey! Avrupa damping yaparak ucuz şeker verirse zarar etmez misiniz?*” sorusunu sorar. Nuri Bey ise: “*Paşam! Amaç, ülkenin şeker döviz olarak az para harcamasıdır. Onlar, ucuz şeker verirlerse biz de fabrikayı durdururuz, fiyatı artırırlarsa da kumanda bizde değil mi? Hemen fabrikayı çalıştırırız.*” der. Cevabı çok beğenen M.Kemal Paşa, Nuri Bey’in o yaşına rağmen göstermiş olduğu bu kararlı ve samimi tutum karşısında: “*Peki Nuri Bey! Allah yardımcın olsun, bir sorun olursa gel yardımcı olalım. Korkma! Senin arkanda olacağım, işi fazla geciktirme.*” diyerek desteğini

³³⁹ Sultan Baysan-A. Adnan Öztürk, “*Uşak Şeker Fabrikası: Tarihi ve Coğrafi Yönden Bir İnceleme*”, İstanbul, 2001, s.848.

dile getirir ve Başvekil İsmet Paşa'ya: *"Bu adamın elinden tutalım. Bu adamda, bir yaratma gücü var. Türkiye'mizde şeker sanayi kurulsun."*³⁴⁰ emrini verir.

Uşak Şeker Fabrikası'nın kurulması yolunda ilk adım, İktisat Vekâleti'nin 7 Nisan 1923 tarih ve Ticaret Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 900/6161 numaralı tezkeresi ve İcra Vekilleri Heyeti'nin 19 Nisan 1923 tarihli toplantısı ile alınan, Merkezi Uşak'ta olmak üzere bir şeker fabrikası tesis etmek ve şeker imal ve ticaretine ait her türlü zirai, sınai ve ticari faaliyetlerde bulunmak üzere 300.000 TL sermaye ve elli yıl süreyle³⁴¹ *"Aybey Mahallesi Şirketi Hayriyesi"* olarak adlandırılan bir cemiyetin yerine, *"Uşak Terakki-i Ziraat Türk Anonim Şirketi"* adıyla bir şirketin kurulması kararıyla atılır³⁴². Uşak'ta şeker fabrikası kurulmasına muhalif olan bir kesim, yaşanan gelişmelerden rahatsız olup fabrikanın kurulmasını engellemek için işgal döneminde Nuri Bey ile Yunan işgal kuvvetleri arasında yaşanan ilişkileri, Nuri Bey'in aleyhinde kullanarak M.Kemal Paşa'ya: *"Nuri Bey, Yunancı ve İtilafçı olup, Cumhuriyet'e karşıdır..."* diyerek fabrika kurma girişimini engellemeye çalışırlar. Bu tür suçlamalar ile karşı karşıya kalacağını önceden tahmin eden Nuri Bey, M.Kemal Paşa'ya: *"Paşam! Bundan sonra size farklı yerlerden, benim İtilafçı olduğum konusunda dedikodular gelebilir. Altmış beş yaş civarında olan benim çevrem çöğü, İtilafçı kimliğini koruyor. Benim yaşım altmış altı. Bu yaşta İttihatçiyim dersem, bana gülerler ve fabrikayı kuramam. Onları ikna edip, kuracağım bu fabrikaya iştiraklerini sağlamam ve fabrikayı kurmam için gerekli olan parayı temin etmem için, onlardanmışım gibi hareket ederek, İtilafçı kimliğimi kullanmak zorundaydım. Ama şunu kesin ve net söylüyorum ki, sonuna kadar arkanızdayım ve İttihatçiyim. Bu konuyu, size arz ederim."* der. Bunun üzerine M.Kemal Paşa: *"Nuri Bey, durum anlaşılmıştır. Kim ne derse desin, biz bu durumları iyi biliriz. Sen işine devam et. Allah sana kolaylık versin."*³⁴³ yanıtını verir.

M.Kemal Paşa'dan gerekli desteği alan Nuri Bey, çalışmalarına devam ederek kurulan şirkete kurucu ortak yazma işine başladı. Bu iş, yaklaşık olarak bir buçuk yıl devam etti³⁴⁴. Bu süre zarfında, şirkete elli kişi ortak oldu. Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş.'nin kurulmasına maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen bu elli kurucu

³⁴⁰ *Nuri Şeker'in Torunu Mehmet Şeker ile Yapılan Röportaj Kaydından.*

³⁴¹ *BCA*, 30.18.1.1/7.16.16.

³⁴² S. Baysan-A.A. Öztürk, *"Uşak Şeker Fabrikası: Tarihi ve Coğrafi Yönden Bir İnceleme"*, s.848.

³⁴³ *Nuri Şeker'in Torunu Mehmet Şeker'in Anılarından.*

³⁴⁴ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.158.

isim: “Molla Ömer Oğlu Nuri, Dombay Oğlu H. Osman, H. Sarıoğlu Nuri, H. İmam Oğlu Mehmet, Göcekci Oğlu Mustafa, Piştavcı Oğlu Mehmet, Mütevellî Oğlu Ahmet, Mütevellî Oğlu Mehmet, Kabalak Oğlu Hasan, Kıyye Oğlu Ahmet, Tahmis Oğlu Şerif, Muharrem Oğlu Halil, Tarakçı Oğlu İbrahim, Çakal Oğlu Arif, Kocabıyık Oğlu Ahmet, Selvi Oğlu Rasih, Simavlı Oğlu Halil İbrahim, Hemşeri Oğlu Mehmet, H.Bekir Oğlu Osman Zeki, Kavas Oğlu Mehmet, Kaşıkçı Oğlu Ahmet, Demirci Oğlu Mehmet, Aşık Oğlu Habip, Sofu Oğlu Faik, Sunullah Oğlu Mehmet, Karataşlı Oğlu H.Hüseyin, Yusuf Hoca Oğlu Musa Kazım, Eyüp Oğlu Lütfi, Leblebici Oğlu Şerif, H.Veli Oğlu Şerif, H.Sarı Oğlu Hüseyin, Hacı Şerif Oğlu Sadık, Cinci Oğlu Yusuf, Hoca Oğlu Süleyman, M.Hüseyin Oğlu Mehmet, Bacak Oğlu İsmail, Molla Ömer Oğlu Muhsin, H.Hüseyin Oğlu Bekir, Serdar Oğlu Ali, Akçe Oğlu Hüseyin, Buğdaylı Oğlu Hüsamettin, D.Kerim Oğlu H.Ali, Adanalı Oğlu Rüştü, H.Musa Oğlu Mehmet, Bayraktar Oğlu Ali, Saki Oğlu H.Süleyman, Topaç Oğlu H.İbrahim, Hikmet Oğlu Bekir, Eyüp Oğlu Damadı Ahmet, Hoca Oğlu Yusuf Ziya.”³⁴⁵ Beylerden oluşuyordu. Şirketin ilk yıllarda, 300.000 TL olması düşünülen sermayesinin 30.000 TL’lik kısmı, bir yıl içinde tahsil edilecekti. Böylece sermayenin %10’luk bir kısmı temin edilmiş olacaktı³⁴⁶.

3- Uşak Şeker Fabrikası’nın Kurulması Doğrultusunda Yapılan Çalışmalar

Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş.’nin kurulmasının ardından sıra, Uşak Şeker Fabrikası’nın kurulacağı yerin belirlenmesi için yapılacak ortam araştırmasına geldi. Fabrikanın kurulacağı yerin zemin etüdü ve bölgenin iklim ve toprak yapısı bakımından pancar yetiştirmeye uygun olup olmadığı gibi teknik incelemelerde bulunmak üzere, Uşak Ziraat Eğitmeni Hilmi Bey ve İzmir Bölgesi Ziraat Baş Müdürü Yaşar Bey, Uşak’a geldiler. Yaşar Bey, Nuri Bey ile karşılaşınca ona: “*Sen mi Türkiye’de şeker fabrikası kuracaksın? Burnuma şimdiden şeker kokusu gelmeye başladı. İnşallah, fabrika kurmakta muvaffak olursun.*”³⁴⁷ dedi. Daha sonra Uşak Ziraat Eğitmeni Hilmi, Sanayi Müdürü Şerif ve Marmara ve Adalar Denizi Bölgesi

³⁴⁵ C. Erektiren, “*Türkiye’de Şekerpancarı’nın Tarihçesi*”, s.15, 16.

³⁴⁶ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.158.

³⁴⁷ V. Ötügen, *Türkiye’de Şeker*, s.40.

Ziraat Baş Müdürü Mehmet Yaşar Beylerden oluşan teknik bir heyet³⁴⁸, Uşak'ın "Mahzenaltı" veya "Musanaltı" denilen bölgesine giderek çalışmalara başladılar. Yaşar Bey, yüksek kalitedeki pancarın alüvyonlu topraklarda yetiştiğini belirterek eline bir kürek aldı ve belirlediği bir yere batırdı. Aynı şekilde, bölgede bulunan diğer yerleri de gözden geçirdi. Yapılan incelemeler sonucu, "Bu topraklar, pancarı en iyi ve en mükemmel olarak yetiştirecek bir vaziyettedir." kanaatine varıldı³⁴⁹ ve Ziraat Genel Müdürü Zihni Bey'in katkılarıyla Yaşar Bey'e bir rapor hazırlatıldı. Bu rapor, hem İktisat Vekâleti'ne hem de notere tasdik ettirildi³⁵⁰.

Rapor, altı ana başlıkta toplandı. Bunlar: *Arazi meselesi*: Şimendifer hattının iki tarafında bulunan arazi üzerinde, pancar tarımı yapılabileceği belirtildi. Bu bölge, İzmir yönünde, Uşak'ın Ulubey ilçesine kadar uzanırken, Afyon yönünde ise Afyon'dan başlayarak Dumlupınar ve Banaz ilçelerini içine almaktaydı. Bu hat, kuzeyde Elmadağ ve Murat Dağı eteklerine, güneyde ise Ahır Dağı ile Burgaz Dağı'na kadar uzanarak Sivaslı ilçesiyle birleşiyordu. Arazi, pancar tarımı için gerekli olan kirece sahipti. Toprak, zirai açıdan zorluk çıkaracak derecede killi olmayıp genellikle kumlu ve killi yapıdaydı. Ayrıca, toprağın humus miktarı yeterli seviyede olup kireç oranı %5'ten fazlaydı³⁵¹.

Uşak'ta şeker pancarının yetişip yetişmeyeceği ve eğer yetişirse, pancardan elde edilecek şeker miktarının ne oranda olacağı hakkında on iki yıldan beri yapılan araştırmaların ardından nihayet, üretilen şeker pancarları, 1923 sonbaharında, Prof. Nurettin Bey tarafından, "Halkalı Ziraat Mektebi Âlisi Kimya Darül'istihzarı"nda incelendi. Yapılan incelemeler neticesinde, şeker pancarının 100 gram öz suyundaki şeker miktarının 18,2 gram olduğu belirlendi³⁵². Ayrıca arazinin, değil bir fabrikaya birkaç fabrikaya pancar sağlayacak bir verime sahip olduğu, hektardan asgari 23.000 kilo azami ise 40.000 kilo şeker pancar temin edileceği, bundan da ortalama olarak 4.500 kilo şeker üretileceği, bunun için de 15.000 dönümlük bir arazinin yeterli olacağı sonucuna varıldı³⁵³. *Sermaye meselesi*: Büyük bir işletme sermayesi

³⁴⁸ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.158.

³⁴⁹ *Uşak İl Yılığ*, s.125.

³⁵⁰ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.159.

³⁵¹ *Uşak'da Tesisi Mukarrer Şeker Fabrikasının Projesidir*, İstanbul, 1341, s.3-5.

³⁵² *Uşak'da Tesisi Mukarrer Şeker...*, s.9.; Şeker pancarındaki şeker miktarı, Bursa'da 16,17 gr.; Çanakkale'de 15,20 gr.; Kastamonu'da 18,37 gr.; Sivas'ta 19,65 gr.; Elazığ'da 16,18 gr.; Ankara'da 18,82 gr.olarak ölçüldü. (*TBMMZC*, II/XVII, s.39.)

³⁵³ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.91, 92.

gerektiren şeker sanayi, yurt dışı desteği olamadan ancak, hükümet ve Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş.'nin sağlayacağı mali desteklerle ayakta durabilirdi³⁵⁴. *İklim meselesi*: Uşak'ta, pancar ekilen arazi 716-1190 m rakım olup, hasat mevsiminde dona rastlanmayan, ilkbaharları bol yağışlı, yazları ise güneşli olan bir iklim hakimdi. Toprak, nem açısından yeterli bir durumdaydı. Bu rutubet, yağmurun yağmadığı dönemlerde, pancarın iyi bir şekilde yetişmesi için önemli bir etkendi. *İşçi meselesi*: Afyon ve Konya çevresinin işçi ücretleri diğer bölgelere göre daha düşük seviyede olduğundan, her yıl İzmir ve Aydın çevresinden birçok işçi, iş bulmak için bu bölgeye gelirdi. Bu durum, yoğun bir el emeği isteyen pancar tarımı için önemli bir avantaj sağlamaktaydı³⁵⁵. Ayrıca, şirketin ana sermayesi olan 300.000 TL, 150.000 hisseye bölünüp, bu hisselerin en az 100.000 adedi çiftçilerin elinde olacağından, yaklaşık 60.000 ile 80.000 arasında değişen bir çiftçi nüfus pancar işiyle uğraşacaktı. Bu nedenle, işçi meselesinde katıyen bir zorluk çekilmeyecekti³⁵⁶. *Fen adamları meselesi*: Şeker pancarı tarımı için Avrupa'dan uzmanların ve ustaların getirilmesi zorunlu olduğu kadar, Türkiye'den de on veya en az beş kişinin yurt dışına gönderilmesi gerekiyordu. *Kuvvetli çift hayvanı ve makine meselesi*: Pancar tarımı için pulluk, merdane, tırmık, mibzer, çapa ve hasat makinelerinin yanı sıra traktörlere de ihtiyaç vardı³⁵⁷.

Raporda, kurulması düşünülen 500 tonluk şeker fabrikasının, makine ve tesislerinin maliyeti: Makinelerin fiyatı yaklaşık 600.000 TL, bina inşaatı 200.000 TL, nakliye ve montaj masrafı 50.000 TL ve işletme sermayesi 350.000 TL olmak üzere toplam 1.200.000 TL olarak hesaplandı³⁵⁸.

³⁵⁴ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.93.

³⁵⁵ *Uşak'da Tesisi Mukarrer Şeker...*, s.7.

³⁵⁶ *Uşak'da Tesisi Mukarrer Şeker...*, s.8.

³⁵⁷ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.93, 94.; 1927 sayımına göre, tarım makinelerinin sayısı 15.000 kadardı. 1926 yılında, 600 kadar traktör olduğu kabul edilir. Bu sayı 1929'da 2000 kadar çıkarken, 1930'lu yılların sonlarına doğru 1000'nin altına düşmüştür. (Çelik Aruoba, "*Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarında Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar*", Ankara, 1982, s.83.)

³⁵⁸ *Uşak'da Tesisi Mukarrer Şeker...*, s.11.

4- Uşak Şeker Fabrikası'nın Kurulması Doğrultusunda Hükümet ile Yapılan Görüşmeler

Uşak'ta şeker fabrikası kurulabilmesi için yapılan ortam araştırmasından olumlu sonuçlar alınması üzerine Nuri Bey, 1923 yılında şirket kurucusu elli ortaktan, taahhütleri gereği 10.000 TL alarak Ankara'ya gitti³⁵⁹. Ankara'da, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf (Orbay) Bey³⁶⁰, Ziraat Vekili Mehmet Sabri (Toprak) Bey³⁶¹ ve hükümetten bazı yetkililer ile şeker fabrikası kurulması konusunda bir görüşme yaptı³⁶². Görüşmeler esnasında Rauf Bey, Nuri Bey'e: "*Beybaba! Sen bu fabrikayı ne ile kuracaksın? Fabrika kurmak, senin zannettiğin gibi kolay bir şey değildir.*" diyerek bu kadar kapsamlı ve zor bir işin, savaştan yeni çıkmış ve maddi imkânsızlıklar içinde olan bir ülke için pek kolay olamayacağı kanaatini dile getirdi. Nuri Bey ise fabrikanın kurulması için gerekli olan sermayenin karşılanması hususunda şu matematiksel hesabı yaparak hükümet yetkililerini ikna etmeye çalıştı: "*Uşak, çevresi ile beraber 25.000 hanedir. Bunun 5.000'nini iskarta etsek bile, geriye 20.000 hane kalır. Bu 20.000 haneden, her gün birer yumurta alsam, 20.000 yumurta eder. Yumurtanın tanesi 2,5 kuruş olduğuna göre, günde 50.000 kuruş yani 500 lira eder ki, bu da senede 182.500 lira gibi oldukça büyük bir meblağı bize temin edebilir...*". Bu hesap üzerine Rauf Bey, Nuri Bey'e: "*Köylü seninle hem fikir midir? Seninle beraber midir?*" sorusunu yöneltti. Bunun üzerine Nuri Bey, şirketin nizamnamesini göstererek: "*İşte burada görüldüğü üzere şehirli, köylü bütün Uşaklı vatandaşlar, benimle beraberdir.*" yanıtını verdi³⁶³. Ardından Mehmet Sabri Bey, Nuri Bey'e ilk olarak: "*Kaç yüz bin dönüm tarlan var da, bu fabrikanın pancar gereksinimini sağlayabileceksin?*" sorusunu yöneltti. Bunun üzerine Nuri Bey: "*Hammaddesi toprağa dayanan herhangi bir fabrikanın kurulması için zannettiğiniz*

³⁵⁹ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.139.

³⁶⁰ Hüseyin Rauf (Orbay) Paşa, 1879'da İstanbul'da doğdu. Hamidiye Gemisi Komutanlığı, Bahriye Nazırlığı, Erzurum ve Sivas Kongreleri Kurucu Üyeliği, Hey'et-i Temsiliye ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Kurucu Üyeliği, Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân IV.Dönem Sivas Mebusluğu, I.Dönem Sivas ve II.Dönem İstanbul Milletvekilliği, Büyük Millet Meclisi İkinci Reisliği, III.İcra Vekilleri Heyeti Nâfia Vekilliği, IV.İcra Vekilleri Heyeti Reisliği görevlerinde bulundu. Hüseyin Rauf (Orbay) Bey, 16 Temmuz 1964'te öldü. (*TBMM Albümü 1920-2010*, Ankara, 2010, s.100.)

³⁶¹ Mehmet Sabri (Toprak), 1878'de Bosna'da doğdu. Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân II.ve III.Dönem Saruhan Mebusluğu, Posta ve Telgraf Umûm Müdürlüğü, II.Dönem Saruhan Milletvekilliği, TBMM I.Reis Vekilliği görevlerinde bulundu. (*TBMM Albümü 1920-2010*, s.116.) Mehmet Sabri (Toprak) Bey, 4 Mart 1925 ile 1 Kasım 1927 yılları arasında Ziraat Vekilliği yaptı. (K. Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi (1923-1927)*, s.681.)

³⁶² T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.139.

³⁶³ V. Ötügen, *Türkiye'de Şeker*, s.45, 46.; *Cumhuriyet'in 80. Yılında...*, s.20, 21.

*gibi büyük arazi parçasına ihtiyaç yoktur. Eğer böyle bir şeye ihtiyaç olsaydı, Fransa'dan memleketimize gelip, tütün inhisarını alan Fransız şirketinin, tütün yetiştirecek binlerce dönüm arazisinin olması lazım gelirdi. Hâlbuki ben Türküm! Bastığım toprak, bu güzel yurt benimdir. Bu aziz vatanın her karış toprağı benim tarlam, benim arazimdir. Hatta icap ederse, yalnız Uşak değil, bütün Türk köylüsü de benimle beraber olabilir.”*³⁶⁴ cevabını verdi. Mehmet Sabri Bey, ikinci sorusunda: “Ayrıca sen hiç pancar yetiştirdin mi? Bir dönüm yerden ne kadar pancar çıkar?” dedi. Nuri Bey, bu soruya karşılık: “Pancar yetiştirme hususuna gelince, bir dönümden 7-8 ton pancar alınabilir.” deyince Mehmet Sabri Bey, bu rakamın çok yüksek olduğunu ve Avrupa’da dönüm başına ortalama olarak üç ton pancar alınabildiğini söyledi. Nuri Bey ise: “Deneyimlerim bana, 1 m² yerde en az altı ton pancar yetiştirdiğini gösterdi. 1 dekar, 1000 m² olduğuna göre, bu tarladan 6.000 kg pancar yani altı çarpı yediden 42.000 kg pancar alınacak demektir.” Bu hesap üzerine İktisat Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) Bey: “Görüyorsunuz ki beybaba, bu işleri tamamen anlamış bulunuyor. Rakamı kendisine biz verdiğimiz halde, hesaplarını kağıtsız kalemsiz, zihninden ne kadar güzel yaptı. Nuri Bey, işi esaslı ve ciddi bir şekilde ele almış, ona yardım etmekten içtinap etmemeliyiz.” diyerek Nuri Bey’in şeker fabrikasını kurabileceğine tam manasıyla kanaat getirdi³⁶⁵.

Hükümetin üst düzey yetkilileriyle yapılan bu görüşmeler sonucu, TBMM’nin 21 Nisan 1924 tarihli tezkeresi ve Umûr-ı İktisadiye Vekili adına M.Zihni ve Ticaret Müdürü Umumisi Vekili Cemal Hüsnü Beylerin imzalarıyla şeker fabrikasının kurulmasına karar verildi³⁶⁶.

Yaklaşık bir yıl sonra kabul edilen 5 Nisan 1925 tarihli 601 No’lu “Şeker Fabrikalarına Bahş Olunan İmtiyazat ve Muafiyat Hakkında Kanun” ile de şeker sanayiye kurma girişimleri için hukuki bir zemin hazırlandı. Bu kanunla birlikte; şeker fabrikası inşa etmek amacıyla kurulacak olan şirketlerin hisse senetlerinden damga vergisi alınmamasına, fabrikaların kurulacağı bir hektardan beş hektara kadar olan devlet arazilerinin ücretsiz olarak verilmesine, şayet bu araziler şahsa ait ise istimlak kanununa göre kamulaştırılmasına, şeker fabrikası kurulup faaliyete geçtiği

³⁶⁴ S. Tutsak, *Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.129, 130.; *Cumhuriyet’in 80.Yılında...*, s.21.; H. Tümer, “Uşak Şeker Fabrikası ve Türkiye Şeker Sanayinin Öncüsü Molla Ömer Oğlu Nuri Şeker”, s.69.

³⁶⁵ N. Taygun, *Türkşeker’in Öyküsü*, s.87, 88.

³⁶⁶ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.142, 143.

andan itibaren pancar tarımı ve üretiminin şeker fabrikasında yapılması şartıyla fabrikalardan on yıl boyunca toprak mahsulleri vergisinin alınmamasına, işçilerden alınan kazanç vergisinin sanayide çalışan işçilerden alınmamasına, kurulacak olan şeker fabrikasının dış rekabete karşı korunması için yurt içinde üretilecek olan şekerden sekiz yıl boyunca tüketim vergisi alınmamasına, işletme malzemesi olarak kullanılan maden kömürü, linyit ve kireç taşının üretimi için açılacak olan maden ocaklarının vergiden muaf tutulmasına, fabrikanın hammaddesi ve ürününün devlet tarafından işletilen araçlarla taşınması durumunda nakliye ücretinde belirli oranlarda indirim yapılmasına karar verildi³⁶⁷.

1925'te, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne tayin edilen Recep (Peker) Bey³⁶⁸, Riyâset'in mali yönden askeri levazıma borçlu olduğunu öğrendi ve devlet bütçesinden Uşak Şeker Fabrikası'na aktarılması düşünülen 300.000 TL'nin³⁶⁹ askeri amaçlar için harcanması konusunda, Ticaret Vekili Ali Cenani Bey'e ricada bulundu³⁷⁰ ve Sanayi ve Maadin Bankası'na gerekli emrin verdirilmesini sağladı. Bunun üzerine Nuri Bey, samimiyetine güvendiği Ali Bey'e, fabrika taksitlerinin ödenmesi için Sanayi ve Maadin Bankası'nın kefil olması yönünde bir ricada bulundu ve Ali Bey'den olumlu yanıt aldı. Bu olumlu yanıt karşısında büyük bir memnuniyet duyan Nuri Bey: *"O anda, dünyada benden başka bahtiyar bir kimse yokmuş gibi bir hisse kapılmışım. Neredeyse, fesimi havaya atacak, Ali Bey'in ellerini öpecektim. Peşinde bir çılgın gibi koştüğüm, Uşak'ta bir şeker fabrikası kurmaktan ibaret olan bu gayem, artık tahakkuk etmişti."* Bir süre sonra, Ali Bey'in verdiği direktiflerle şeker fabrikasının tesisi aşamalarında kullanılmak üzere fabrikaya 1925 yılı bütçesinden 300.000 TL tahsis edildi³⁷¹.

Yine Uşak Şeker Fabrikası'na mali destek sağlama hususunda, Maliye Vekili görevinde bulunan Abdülhalik (Renda) Bey, Nuri Bey'e: *"Beybaba! Eğer faizle para alacak olursan, fabrika sana pek pahalıya mal olur. İzmir'de, terk edilmiş mallardan kalan 600.000 lira kadar bir para var. Bunu sana havale edeyim, fabrika taksitini"*

³⁶⁷ *TBMMKM*, II/III, s.129, 130.; *Düstur*, III/VI, s.193, 194.

³⁶⁸ Mehmet Recep (Peker) Bey, 1887'de İstanbul'da doğdu. II.Dönem Kütahya Milletvekilliği, Hâkimiyet-i Milliye Başyazarlığı, II.Hükümet Dönemi Maliye Vekilliği, III.Hükümet Dönemi Dâhiliye Vekilliği ve Mübâdele, İmar ve İskân Vekâleti Vekilliği, IV.Hükümet Dönemi Müdâfaa-i Milliye Vekilliği görevlerinde bulundu. Mehmet Recep (Peker) Bey, 2 Nisan 1950'de öldü. (*TBMM Albümü 1920-2010*, s.110.)

³⁶⁹ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.143.

³⁷⁰ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.143, 144.

³⁷¹ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.143, 144.

ödemek için kullanırsın...” diyerek kaynak temini konusunda önemli bir teklifte bulundu. Ancak, Maliye Komisyon Reisi olan Şakir (Kesebir) Bey, İzmir’de terk edilmiş halde bulunan mallardan kalan bu 600.000 TL’nin, kendi memleketi olan Alpullu’da kurulması düşünülen şeker fabrikasına devri hususunda fikir beyan ederek Abdülhalik Bey’i bir emri vaki karşısında bıraktı. Böylece, yardım teklifi konusu kapanmış oldu³⁷².

Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş., başlangıçta 300.000 TL sermayeye sahipken³⁷³ bu miktar, 30 Nisan 1925’te toplanan Uşak Şeker Fabrikası genel heyetinin aldığı kararla her biri iki lira olan 600.000 adet hisse senedi karşılığında 1.200.000 TL’ye çıkarıldı³⁷⁴. Karar, hükümet tarafından 11 Kasım 1925’te onaylandı³⁷⁵. 1.200.000 TL değerindeki sermayenin, kamu ve özel kesime göre dağılımını ise; kuruculardan 30.000 TL, maliyeden 50.000 TL, Ziraat Bankası’ndan 10.000 TL, satılacak hisse senetlerden 300.000 TL, kazalardan 5.000 TL, sancaklardan 10.000 TL ve vilayetlerden ise 15.000 TL ile birlikte toplam 300.000 TL, 1924 yılı bütçesinden verilmek üzere 300.000 TL ve hisse bedeli olarak Skoda Şirketi’nin taahhüt ettiği 210.000 TL olarak belirlendi. Hükümetin idari ve mali kurumları ile yapılan birçok görüşmeler neticesinde, yukarıda belirtilen dağılım esas alınarak kabul edildi³⁷⁶.

Sıra, bu parayı toplamak için yapılacak çalışmalara geldi. Ancak Uşak halkı, I.Dünya ve İstiklâl Savaşı’nda, gerek canını gerekse de malını ülkenin bağımsızlığı için feda etmişlerdi. Geride kalanlar ise yorgunluk ve sefalet içindeydiler. Peki bu durumda maddi kaynak, nereden ve nasıl sağlanacaktı? Nuri Bey, bu olumsuz koşullar altında bile şeker fabrikası kurma ümidini kaybetmedi ve ailesine: *“Siz de bilirsiniz ki ben, başladığım bir işten asla dönmem, eğer ben ölseydim, siz ne yapacak? Ne ile geçinecektiniz? Herhalde, eskisi gibi tarlaları ekip biçecek, onun geliri ile geçiminizi temin etmeyecek miydiniz? İşte bundan sonra, öyle hareket edeceksiniz. Artık beni ölmüş bilin!.. Bugünden itibaren, şeker fabrikasını kuruncaya kadar benim, size hiçbir faydam dokunmayacaktır...”*³⁷⁷ ifadelerini kullanarak bu işi başarma konusundaki yüksek azim ve kararlılığını dile getirdi.

³⁷² V. Ötügen, *Türkiye’de Şeker*, s.62.

³⁷³ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.77.

³⁷⁴ Erol Zeytinoğlu, *Türkiye’de Şeker Endüstrisi*, İstanbul, 1964, s.45.

³⁷⁵ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.77.

³⁷⁶ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.159.

³⁷⁷ *Uşak İl Yıllığı*, s.125.; *Cumhuriyet’in 80. Yılında...*, s.19.

Bu kararlı tutum karşısında, aile fertlerinden bilhassa eşi Atike (Şeker) ve kızı Sakine (Şeker) Hanımefendiler ile büyük oğlu Muhsin (Şeker), diğer oğullarından Necati ve Celal (Şeker) Beyler, şeker fabrikası kurulması konusunda O'nu yalnız bırakmayarak maddi ve manevi desteklerini esirgemediler³⁷⁸. Nuri Bey, altmış yaşının üzerinde olmasına rağmen, ailesinin yanında olmasının verdiği kuvvetle 1923'ten 1926'ya kadar, şeker fabrikasının kurulması için büyük bir çaba harcadı³⁷⁹.

Şirket tarafından, 1923 yılında Ankara'daki Yenigün Matbaası'nda bastırılan ve her biri iki lira değerindeki 135.000 hisse senedi, para karşılığı halka satılarak ortakların paylarına işlenecekti³⁸⁰. Fakat yukarıda da bahsedildiği gibi halkın büyük bir bölümünün elinde nakit para olmadığından o an için ellerinde bulunan; tütün, palamut, kilim, halı³⁸¹, buğday, arpa, afyon, tütün, koyun, kuzu hatta tavuk yumurtası³⁸² gibi metalar alınarak Uşak merkezde bulunan Hacı Gedik Hanı'nda kiralanen ardiyelerde depolandı. Daha sonra bunlar, şirket tarafından değer fiyatları karşılığında satılarak ortakların paylarına işlendi³⁸³.

Hisse senedi satışlarına, özellikle köylü kadınların ilgisi büyük oldu. Sandıkta ve bohçada sakladıkları gelinlik çeyizlerini, hatta boyunlarına astıkları yegâne ziynet eşyaları olan altınlarını vermekte bile tereddüt etmediler. Köylü kadınlardan biri, verecek bir şey bulamayınca: *“Kocam, bunu evlendiğimiz yıl almıştı. O zamanlar, hayırlı bir iş için kullanmaya karar vermiştim. Allah'a şükürler olsun ki, bu dileğim de gerçekleşti.”* diyerek boynundaki beşibirliği çıkarıp verdi³⁸⁴.

Hisse senedi almak için gönüllü olanların yanı sıra, parasını inanmadığı bir iş için vermekten çekinen birçok kişi de bulunuyordu. Nuri Bey, bu gibi kararsız ve gönülsüz kişileri ikna ederek hisse senedi satışını arttırmak için köy köy dolaşarak: *“Komşularım!.. Kardeşlerim!.. İnşallah bu fabrikayı yaptığımız zaman, sizlerin ayağındaki çarıkları çıkartıp, mest lastik giydireceğim!.. Sizleri, merkeplerden kurtarıp, otomobillerle şehre götürüp, getireceğim!.. Yakalık ve kravat taktırıp*

³⁷⁸ V. Ötüken, *Türkiye'de Şeker*, s.42, 43.; *Cumhuriyet'in 80.Yılında...*, s.19.

³⁷⁹ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.86.

³⁸⁰ *Nuri Şeker'in Torunu Mehmet Şeker'in Anılarından.*; Bu hisse senetleri, Prof.Dr.Kenan Mortan'ın yapmış olduğu araştırmalara göre Türkiye'nin ilk hisse senetleridir. (N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.39.)

³⁸¹ V. Ötüken, *Türkiye'de Şeker*, s.160.

³⁸² *Cumhuriyet'in 80.Yılında...*, s.10.

³⁸³ C. Erektiren, *“Türkiye'de Şekerpancarı'nın Tarihçesi”*, s.16.

³⁸⁴ V. Ötüken, *Türkiye'de Şeker*, s.50.

sizleri, efendi yapacağım!..” propagandalarında bulundu. Bu söylemler, halk üzerinde etkili oldu ve kısa bir sürede, önemli ölçüde hisse senedi satıldı³⁸⁵.

Fransız ve Alman ziraatçıların Uşak ve çevresinde yapmış oldukları araştırmalarda, bölgede yetiştirilen pancarların %18,2’lik şeker ihtiva ettiği, bu oranın ise Avrupa’da %10 ile %12,5 arasında seyrettiği bilgisine ulaşmaları, yabancı sermayedarların ilgisini Uşak’a çekti. Bunlar, hisse senetleri alarak kurulan şirkete ortak olmak istediler. Nuri Bey, şirketin maddi sıkıntı içinde olduğu bir dönemde dahi, kendi ülkesinin öz varlığı ve gücüyle hareket etmeyi düşündüğünden, yabancı sermayedarlara hisse senedi satışına izin vermedi³⁸⁶.

Hisse senedi satışları devam ederken, 29 Ağustos 1924’te Büyük Zafer’in ikinci yıldönümü nedeniyle Dumlupınar’da düzenlenecek olan törene katılmak için, başta M. Kemal Paşa ve eşi Latife Hanım olmak üzere hükümetin üst kademesinden bir heyet, 30 Ağustos 1924’te Dumlupınar’a geldiler³⁸⁷. Nuri Bey, bu tarihi fırsatı kaçırmayarak törenden sonra M.Kemal Paşa’nın yanına gitti ve kendisine, bir bono satın alarak Uşak’ta kurulacak olan şeker fabrikası için hissedar olmasını arzu ettiğini söyledi. M.Kemal Paşa, yanında bulunan Başvekili İsmet Paşa’ya dönerek: “*Bir miktar hisse senedi alınız!*” dedi. İsmet Paşa, on lira vererek beş tane hisse senedi satın aldı. Daha sonra Nuri Bey, trende bulunan M.Kemal Paşa’nın eşi ve aynı zamanda Uşaklı olan Latife Hanım’ın yanına giderek O’na, bir Uşaklı olarak bir miktar hisse senedi alması ricasında bulundu. Bunun üzerine Latife Hanım: “*Yanımda para bulundurmuyorum...*” diyerek yataklı vagonun aşçısından aldığı elli

³⁸⁵ *Türkiye Şeker Sanayii...*, s.63.

³⁸⁶ *Nuri Şeker’in Torunu Mehmet Şeker İle Yapılan Röportaj Kaydından.*

³⁸⁷ Mehmet Önder, *Atatürk’ün Yurt Gezileri*, Ankara, 1975, s.33; Dumlupınar Meydan Muharebesi, Sakarya Meydan Muharebesi’nden sonra, büyük bir düşman ordusuyla Nurettin Paşa komutasındaki I.Ordu ve Yakup Şevki Paşa komutasındaki II. Ordu arasında, 26 Ağustos 1922 günü başlayan ve düşman ordusunun, 30 Ağustos’ta Asılhanlar yakınlarında imha edilerek, Yunan Başkumandanı Trikopolis ile Erkan-ı Harbiye’sinin esir alındığı, Türk Milleti ve Devleti için büyük bir öneme sahip olan bir muharebedir. (Mehmet Cemil Bilsen, *Lozan*, I, İstanbul, 1933, s.427, 428.); Mustafa Kemal Paşa, bu zaferin ikinci yıl dönümünde Dumlupınar’daki, “*Şehit Asker Abidesi*”nin açılış merasimi münasebetiyle yapmış olduğu konuşmada: “... *Efendiler! Afyonkarahisar-Dumlupınar Meydan Muharebesi ve onun son safhası olan bu 30 Ağustos Muharebesi, Türk tarihinin, en mühim bir dönüm noktasını teşkil eder. Tarihi millimiz, çok mühim ve çok parlak zaferlerle doludur... Fakat, Türk Milleti’nin burada ihraz ettiği zafer kadar neticeyi katiyeli ve bütün tarihe -yalnız bizim tarihimize değil cihan tarihine de- yeni cereyan vermekte kat’i tesirli bir meydan muharebesi hatırlamıyorum... Yeni Türk Devleti’nin, genç Türk Cumhuriyeti’nin temeli burada tarsın olundu...*” dedi. (Namık Edip, *30 Ağustos 1922 Dumlupınar Başkumandan Meydan Muharebesi ve İnkılâplarımız*, Ankara, 1932, s.5-10.)

lira ile yirmi beş adet bono satın aldı³⁸⁸. Hisse senedi satışları, 1925 yılına kadar devam etti³⁸⁹.

5- Uşak Şeker Fabrikası'nın İhalesi ve İnşası ile İlgili Çalışmalar

Uşak Şeker Fabrikası'nın kurulmasında kullanılacak mali kaynağın temin edilmesinin ardından, ucuz ve sağlam bir şeker fabrikası inşa edecek seviyede teknik özelliklere sahip olup, günde 500 ton şeker pancarı işleyerek beyaz kristalize şeker üretecek³⁹⁰ bir şeker fabrikasının tesisi için şeker sanayi alanında uzmanlaşmış on dört Avrupalı şirketle iletişime geçildi ve bu şirketlere, on dört adet mektup gönderildi. Nuri Bey, bu mektuplarında: “*Bendeniz, Türkiye'nin Uşak şehrinde, günde beş yüz ton pancar kesecek kabiliyette bir fabrika kurmak istiyorum. Yalnız bu hususta, sizinle mektuplaşıp anlaşmak için, önce aşağıda zikredeceğim pek basit bir şartın tarafınızca kabul edilmesi lazımdır. Mektuplarım, müessesenize vasıl olduğu vakit vereceğiniz cevabı, Türkçeye tercüme ettirerek, aynı mahalle göndereceksiniz. Eğer bu şartımı kabul ederseniz, badema sizinle bu hususta mektuplaşmak ve arzu edilen noktalarda anlaşmaya varmak imkânlarını elde etmiş olacağız.*”³⁹¹ talebinde bulundu. Bağlantı kurulan on dört şirketten sadece; Fransa, Almanya, İngiltere ve Çekoslovakya'dan olumlu cevap alınabildi³⁹².

Şirket temsilcileri, Nuri Bey'in İstanbul'a yalnız gelmesini ve yanına bir komisyoncu almamasını talep ettiler. Nuri Bey, bu talebin altında yatan maksadı sezerek: “*Ben, İstanbul'u bilmem, yanıma bir rehber alacağım...*” yanıtını verdi. Bunun üzerine Nuri Bey'in altı dil bilen Milaslı Emin Zeki adlı arkadaşıyla birlikte İstanbul'da yapılacak olan toplantıya katılmasına karar verildi³⁹³. Tokatlıyan Oteli'nde yapılan toplantıda³⁹⁴, Nuri Bey'in tercümanlığını Milaslı Emin Zeki Bey yaptı³⁹⁵. Bir süre sonra ilk üç şirketin temsilcileri, toplantıdan çekilme kararı aldı.

³⁸⁸ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.144, 145.

³⁸⁹ *Cumhuriyet'in 80. Yılında...*, s.10.

³⁹⁰ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.109.

³⁹¹ V. Ötüken, *Türkiye'de Şeker*, s.55.

³⁹² S. Tutsak, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.132.

³⁹³ *Türkiye Şeker...*, s.64.

³⁹⁴ V. Ötüken, *Türkiye'de Şeker*, s.56, 57.; İstanbul'da bulunan Tokatlıyan Oteli, Fransız kökenli Osmanlı Mimarı Alexandre Vallauray (1850-1921) tarafından inşa edildi. (Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul, 2007, s.611, 612.)

³⁹⁵ V. Ötüken, *Türkiye'de Şeker*, s.56, 57.

Görüşmelere, Çekoslovakya'nın Skoda Şirketiyle devam edildi. Sanayi ve Maadin Bankası'nın girişimleri sonucu Skoda Şirketiyle bir sözleşme imzalandı³⁹⁶.

Uşak Terakk-i Ziraat T.A.Ş.ile Skoda Firması arasında yapılan bu sözleşme gereği Skoda Şirketi; günde 500 ton donmamış, çürümemiş ve sağlam halde bulunan şeker pancarlarını, yirmi dört saatlik bir zaman dilimi içinde işleyecek niteliklere sahip olup %97-98 oranında sakkaroz içeren beyaz kristalize şeker üretecek teknik donanım ve kapasite de bulunan bir şeker fabrikası inşa etmeyi tahahhüt etti. Şirket, kurulacak fabrikanın bedelini, ilk başta 404.424 dolar olarak belirledi. Sanayi ve Maadin Bankası'nın teklifi üzerine bu fiyattan 20.424 dolarlık bir kesinti yapılarak şirket ile 384.000 New York Doları üzerinde anlaşma sağlandı³⁹⁷.

Uşak Şeker Fabrikası'nın tesisi hususunda Skoda Şirketi ile Uşak Terakk-i Ziraat T.A.Ş. arasında sağlanan mutabakatın ardından, fabrika inşaatı ile ilgili olarak iki şirketin görev dağılımı üzerine şu kararlar alındı: Çekoslovakya'dan İzmir'e getirilecek fabrika parçalarının nakli ve sigortası, sipariş verene ait olacaktı. Eğer İzmir'e kadar nakliye ücreti daha ucuz olur ise fiyat farkı, sipariş verenin hesabına kaydolunacaktı. Fabrika bedelinin %20'si peşin olmak üzere, geriye kalan %30'u tüm malzemeler Uşak'a ulaştığında, %17'si fabrika işletmeye açılıp ilk şeker üretildiğinde (ister şeker olarak ister nakten olarak), geriye kalan %33'lük kısım ise o günkü dolar piyasasına göre 1 Ekim 1926'dan başlayıp 1 Ekim 1932'ye kadar ki altı yıl boyunca, aynı fiyat üzerinden ödenmek üzere taksitlendirilecekti³⁹⁸.

Fiyata; pancar arabaları, kayışlar, süzgeç bezleri, yalıtım araçları, ateş tuğlaları ve kazanların ocaklarına ait inşaat malzemeleri gibi fabrikanın inşaatına, montajına ve işletilmesine ait olan malzemeler dahil değildi. Fabrika malzemeleri, 1 Ekim 1926 tarihine kadar temin edilemezse bu süre, 14 Ekim 1926 tarihine kadar uzatılacaktı. Bu süre zarfında çıkabilecek yangın, harp ve hırsızlık gibi olumsuz şartların fabrikaya vereceği zarar, Skoda Şirketi tarafından karşılanacaktı. Şirket, eğer 14 Ekim 1926'ya kadar fabrikayı teslim edemezse Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş.'ne her gün ödenmek üzere; 15 Ekim 1926'dan 22 Ekim 1926'ya kadar 300 dolar, 23 Ekim 1926'dan 30 Ekim 1926'ya kadar 500 dolar, 31 Ekim 1926'dan 7 Kasım 1926'ya kadar 700 dolar ve 8 Kasım 1926'dan sonra ise 1.000 dolar tazminat

³⁹⁶ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.90.

³⁹⁷ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.109-111.

³⁹⁸ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.111, 112.

ödeyecekti. Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş., gecikmenin tekrarlaması halinde, bundan daha fazla tazminat talep etmeyecekti. Ancak, fabrika yine faaliyete geçmez ise faaliyete geçene kadar ki dönem boyunca Skoda Şirketi'ne ödenecek olan %33'lük kısmın taksit oranına faiz verilmeyeceği gibi gerekirse %17'lik kısmın ödenmesi ertelenecekti. Fabrika binasının inşası, makine ve aletlerin temelleri ve ek binaların yapımıyla, çeşitli inşaat ve inşaat malzemesinin temini, Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş.'ne ait olacaktı. Skoda Şirketi, fabrika inşaatının planı ve resimleri hakkında açıklamalarda bulunmak ve teknik bilgiler vermek üzere, bu işte uzman ve tecrübeli olan bir mühendis gönderecekti. Fabrika inşası esnasında, kullanılacak olan dahili boruların ağırlık ve miktarlarında herhangi bir eksilme olduğu takdirde, bu zararı Skoda Şirketi, ücretsiz olarak karşılayacaktı. Fabrika inşaatına ait demir aksamlar, 1925 yılı Aralık ayının son iki haftası içinde ve diğer kısımları ise 1926 yılı Şubat, Mart ve Nisan ayları içinde, Skoda Fabrikası tarafından üretilip nakledilecekti³⁹⁹.

Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş. tarafından 10 Mart 1926'da fabrika yapılarının montajı, 15 Nisan 1926'da ise fabrikanın makine temelleri hazır hale getirilecekti. Ayrıca, çalışma ortamının aydınlatılması, ısıtılması ve makinelerin konulacağı yerlerin düzeltilmesi gibi faaliyetler yine Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş.'ne aitti. İnşa ve montaj esnasında meydana gelebilecek olan yangın, hırsızlık vb. olumsuz olaylar neticesinde oluşabilecek kayıplardan Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş. sorumlu olacaktı. Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş.; kazancılara ve bakır lehimcilerine yardım edecek işçilerin temininden ve kömür, kok, odun, ip, su, makine temizleme yağı, palanga, vinç, petrol gibi montaj esnasında kullanılacak ufak çaptaki malzemelerin sağlanmasından sorumlu olacaktı. Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş., Skoda Şirketi'nin göndereceği; memur, montör, kazancı ve lehimcilerin, fabrika yakınında kurulan konutlarda, ücretsiz olarak barınmaları, aydınlanmaları ve ısınmaları sağlayacak ve çalışanların, akşamları ve tatil günlerinde, el aletleri vb. eşyalarını koyabilmeleri için bir yer tahsis edilecekti⁴⁰⁰.

Skoda Şirketi, 1926 yılı birinci kampanyası için iki uzman mühendis ile altı montörü, fabrikada çalışması için görevlendirecekti. Fabrikanın şeker üretim kapasitesi, sekiz gün içinde ispat edilecekti. Bu süreç, Sanayi ve Maadin Bankası, Skoda Şirketi ve Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş. tarafından oluşan bir komisyon

³⁹⁹ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.110-113.

⁴⁰⁰ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.110-113.

tarafından kontrol edilecekti. Eğer birinci kampanyadaki şeker üretiminde bir sorunla karşılaşılır ve bunun sebebinin Skoda Şirketi olduğu ispat edilirse üretim, ikinci kampanyaya ertelenecekti. Skoda Şirketi, bu iki kampanya zarfında şeker üretimi yapmak zorundaydı. Buna rağmen şeker üretimi gerçekleşmez ise sözleşme şartları ihlal edilmiş sayılacaktı. Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş.idari heyetine Skoda Şirketi adına iki yer tahsis edecekti. Bu durum, hisse seneti Skoda Şirketi'nde olduğu sürece devam edecekti. Sözleşmenin uygulanması esnasında yaşanacak problemler, tarafların belirleyeceği birer hakem tarafından çözülmeye çalışılacaktı. Buna rağmen ortak bir karara varılamaz ise Türk mahkemelerine müracaat edilecekti. Sözleşme, Türkçe olarak ve iki nüsha halinde hazırlanacaktı⁴⁰¹. Skoda Şirketi, herhangi bir sorun yaşanmaması için Bahr-ı Sefid Bankası'nı, Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş. ise Sanayi ve Maadin Bankası'nı kefil olarak gösterdi⁴⁰².

Nuri Bey'in isteğiyle sözleşmeye: “*Fabrikanın, büyük ve küçük bilcümle aletlerini gösteren listede, her aletin hizasına mukavemet garantisinin yazılmasına ve bu müddetten evvel vazife yapamaz hale gelen parçaların bila ücret değiştirilerek yerine yenilerinin takılmasından Skoda Şirketi mesuldür.*” ibaresi eklendi. Bu talep karşısında Skoda Şirketi'nin temsilcisi: “*Ben, fabrika kurulmasını şimdi öğrendim. Koydurduğum tek madde, benimkilerin hepsini hükümsüz bıraktı.*”⁴⁰³ diyerek Nuri Bey'e olan hayranlığını dile getirdi.

Sözleşme şartları üzerinde mutabakat sağlanmasının ardından, 11 Ekim 1925'te⁴⁰⁴ İstanbul Sirkeci'de bulunan Mesadet Hanı'ndaki bir büroda, Skoda Şirketi'ni temsilen; Skoda Şirketi Müşaviri Bay Magliç, mesai arkadaşı Jozef Porkoni, Mihail ve Enosis ile Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş.'ni temsilen; Şirket Heyeti İdare Reisi Nuri Bey, tüccar Nurullah Sami Bey, Celal ve Osman Beylerden oluşan bir heyet, Türkçe ve iki nüsha halinde hazırlanan resmi sözleşmeyi imzalandılar. Bu sözleşme, İstanbul dördüncü noteri Ali Mürteza tarafından 11 Ekim 1925 tarih ve 11678/453 numara ile tescil ve tasdik edilerek onaylandı⁴⁰⁵.

⁴⁰¹ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.111-113.

⁴⁰² T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.77.

⁴⁰³ *Türkiye Şeker...*, s.64, 65.

⁴⁰⁴ *Yeniğün*, 16 Teşrin-i evvel 1341/16 Ekim 1925.; S. Tutsak, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.133.

⁴⁰⁵ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.114, 115.

İmzalanan bu sözleşmeyle şeker fabrikası kurulması yolunda önemli bir adım daha atılmış oldu. Ancak, Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş.'nin mevcut sermayesiyle hem farika inşası için Skoda Şirketi'ne ödenecek olan 384.000 doların karşılaması hem de makine ve tesisatların konulacağı binaların inşa edilmesi pek mümkün gözükmediğinden şirket sermayesi, 300.000 TL'lik hisse senedi daha çıkarılarak 600.000 TL'ye yükseltildi⁴⁰⁶. Ancak bu miktar dahi, bu kadar kapsamlı ve zor bir işi tamamlamak için yetersiz kalıyordu. Bu yüzden şirket sermayesi, Sanayi ve Maadin Bankası'ndan 180.000 TL, çeşitli şahıslardan 51.562 TL ve Skoda Fabrikası'ndan 250.000 TL sermaye taahhüdüyle 791.608 TL'ye çıkarıldı⁴⁰⁷.

Sözleşme gereği, fabrika kurulum bedelinin %20'si Skoda Şirketi'ne peşin olarak ödenecekti. Bu ise yaklaşık olarak 80.800 dolar demektir. Nuri Bey, Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş.'ndeki %5'lik hissesini bu peşinata tahsis etti. Kalan 20.000 dolar için İş Bankası Genel Müdürü Celal (Bayar) Bey'den kaynak talebinde bulundu. Bunun üzerine Celal Bey: *“Yirmibin doları vermektten aciz olan bir şirkete, sen olsan para verir misin? Ama istersen bu parayı, senin şahsına vereyim...”* dedi. Nuri Bey'in, doksan birer gün vadeli üç bono karşılığı İş Bankası'ndan aldığı 20.000 dolar ile Skoda Şirketi'ne ilk taksit ödendi⁴⁰⁸.

Resmi prosedürler tamamlandı, Skoda Şirketi'ne 384.000 doların %20'si ödendikten sonra, sıra fabrikanın inşa ve montaj işlerine geldi⁴⁰⁹. Sözleşmede de belirtildiği üzere, İnşa ve montaj çalışmalarını içine alan; fabrika binasının inşası, makine ve aletlerin konulacağı yerin temelleri, fabrika binasına ait bütün inşaat malzemesinin temini Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş. tarafından yapılacaktı. Skoda Şirketi, inşaat plan ve resimleri hakkında teknik incelemelerde bulunacak uzman ve tecrübeli bir mühendis gönderecekti⁴¹⁰.

Ayrıca, Çekoslovakya'dan İzmir'e gelecek olan fabrika parçalarının nakli ve sigortası, sipariş verene ait olup İzmir'e kadar nakliye ücreti daha ucuz tutarsa fiyat farkı, sipariş verenin hesabına kaydolunacaktı⁴¹¹. Fakat o yıllarda, İzmir hattının Afyon'a kadar uzanan kısmı, Fransızlar'ın idaresindeydi. Fabrika malzemelerini

⁴⁰⁶ C. Erektiren, *“Türkiye’de Şekerpancari’nin Tarihçesi”*, s.16.

⁴⁰⁷ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.76.

⁴⁰⁸ V. Ötüken, *Türkiye’de Şeker*, s.59.

⁴⁰⁹ S. Tutsak, *Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.134.

⁴¹⁰ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.110.

⁴¹¹ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.116.

hasarsız bir şekilde istenilen yere ulaştırabilmek için İzmir Ziraat Müdürü aracılığıyla Fransız Demiryolu Şirketiyle görüşüldü ve anlaşma sağlandı. Fransız Demiryolu Şirketi bir süre sonra, taşıma maliyetini karşılamak istemediğini, bu yüzden geçen her gün için ardiye parası alınacağını, ayrıca boş vagon olmadığı durumlarda inşaat malzemelerinin kısım kısım Uşak'a nakledileceğini belirtti⁴¹². İşlerin aksayacağından endişe duyan Nuri Bey, Fransız Demiryolu Şirketi'ne: “Görüşmemizde, karşısında bir fabrika kuracak kişiyi görmediğinizi ifade etmiştiniz. Şimdi o kişi, fabrika kuruyor ama siz, fabrika malzemelerini göndermek iktidarından yoksunsunuz... İngiliz vagonlarını kiralayarak, fabrika malzemelerini taşıttıracağım. Sözleşme gereğince de, depo ücretlerini ve diğer tazminatları sizden alacağım...” telgrafını çekerek tavrını ortaya koydu. Bu kararlı tutum karşısında, şirketin Fransız yöneticisi: “Uşak Şeker Fabrikası kuruluncaya kadar, İzmir'e inen parçalardan depo ücreti alınmayıp, acele sevki temin edilecek ve şeker üretilinceye kadar da ücret alınmaktan kaçınılacaktır.” taahhütlerinde bulundu. Böylece nakliye sorunu çözülmüş oldu⁴¹³.

İnşaat malzemelerin Uşak'a ulaşmasıyla birlikte, fabrikanın inşa ve montaj çalışmaları için harekete geçildi. Uşak Şeker Fabrikası'nın temeli, 6 Kasım 1925'te atıldı⁴¹⁴. İnşaat sahası, şehre üç kilometre uzaklıktaki, on bin hektarlık sulu ve verimli⁴¹⁵ olan Kılcan, Akse ve Gücer köylerine ait meraların geniş düzlüklerini kapsıyordu⁴¹⁶. Çalışmalara, iklim koşullarının elverişsizliği nedeniyle ara verildi. Bahar gelince tekrar inşaata başlandı⁴¹⁷.

İnşa ve montaj çalışmaları devam ederken Uşak Şeker Fabrikası'nın pancar ihtiyacını karşılamak için 1926 yılı ilkbaharında, Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş.'nin kurucu elli ortağı ile beşer dönümlük araziler üzerinde şeker pancarı tarımına başlandı. Fabrikanın su ihtiyacı, ilk aşamada civardaki ırmakların yatakları değiştirilerek ve ovadaki bazı noktalarda birikinti halinde bulunan yüzey sularının kanallar vasıtasıyla bir araya toplanmasıyla elde edilecekti⁴¹⁸.

⁴¹² *Türkiye Şeker...*, s.65.

⁴¹³ V. Ötüken, *Türkiye'de Şeker*, s.63, 64.

⁴¹⁴ S.İ. Tekeli, *Şeker Sanayinin Millet...*, s.6.; *Türkiye Şeker Sanayii...*, s.5.; E. Zeytinoglu, *Türkiye'de Şeker...*, s.46.; *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, X, İstanbul, 1954, s.108.

⁴¹⁵ *Uşak'da Tesisi Mukarrer Şeker...*, s.2.

⁴¹⁶ V. Ötüken, *Türkiye'de Şeker*, s.90.

⁴¹⁷ Ö. Alp, *Ortak Pazar Ülkeleri...*, s.234.

⁴¹⁸ *Uşak'da Tesisi Mukarrer Şeker...*, s.11, 12.

Fabrikanın enerji ihtiyacı, dört adet buhar kazanı tarafından üretilen buhar ile karşılanacaktı. Fabrikanın işletilmesinde kullanılacak elektrikse yine bir buhar makinesi tarafından, 350 kilovatlık ve 550 voltluk bir alternatör ile sağlanacaktı⁴¹⁹. Fabrikaya bu enerjinin sağlanması için yıllık, 7.800 kalorisi olan ve %10'dan fazla kül içermeyen 5.000 ton kömür gerekiyordu. Önceki yıllarda, Uşak Şeker Fabrikası'na 35 km mesafede ve 4.500 kaloriye sahip bir linyit kömürü madeni tespit edildi⁴²⁰. Ticaret Bakanlığı Jeologu Bay Lucius tarafından yapılan incelemeler sonucu madenin, bir milyon ton kömür cevherine sahip olduğu anlaşıldı. Ancak, yolların nakliyat için elverişsiz olması nedeniyle fabrikada, bir süreliğine Zonguldak kömürü kullanılacaktı. Şeker üretiminde kullanılan kireç, fabrikaya 5 km mesafede yapılan bir dekovil hattı ile temin edildi⁴²¹.

Uşak Şeker Fabrikası'nın inşa ve montaj işleri, 12 Ekim 1926'da tamamlandı⁴²². Ancak, fabrikanın ihtiyacı olan suyun yeterli seviyede olmamasından dolayı⁴²³ fabrika, 10 Aralık 1926'da deneme üretimine başlayabildi⁴²⁴. Uşak Şeker Fabrikası'nın birinci kampanya süresi, yaklaşık olarak on gün sürdü. İşletme mühendisliğine, Çek asıllı Kaşe bakıyordu. Her istasyonda, iki Çek ustası çalışıyordu. Fabrikanın önemli bölümlerinde ise yirmi kadar Çek teknisyen görev yapıyordu. Fabrikanın ilk şeker pişiricisi olan Latif Sungur Bey, Çek ustalardan eğitim alan Türk işçilerinden sadece biri olup Çeklerin, Alpulu Şeker Fabrikası'nda görev yapan Macar ustalar gibi bildiklerini öğretmemek hususunda aşırılık göstermediklerini, ancak Uşak Şeker Fabrikası'nda uzun süre çalışmak istemeyip ülkelerine geri dönmek isteyenlerin de olduğunu dile getirdi⁴²⁵.

⁴¹⁹ *Cumhuriyet*, 17 Kanun-ı evvel 1342/17 Aralık 1926.

⁴²⁰ *Uşak'da Tesisi Mukarrer Şeker...*, s.12,13.; Kömür (Linyit) cevheri, Merkez İlyaslı Köyü ile Banaz-Hamamboğazı mevkiinden çıkarılmaktaydı. (*Uşak İl Yıllığı*, s.344.)

⁴²¹ *Uşak'da Tesisi Mukarrer Şeker...*, s.12,13.; Afyon-Basmane (İzmir) demiryolu, Uşak il merkezinden geçer. Bu yol, 1898 yılında işletmeye açıldı ve önemli bir nakil vasıtası hizmetini ifa etti. (*Uşak İl Yıllığı*, s.355.)

⁴²² Ö. Alp, *Ortak Pazar Ülkeleri...*, s.234.; E. Zeytinoğlu, *Türkiye'de Şeker...*, s.46.

⁴²³ Kâzım Karabekir Paşa, 25 Kasım 1926'daki bir seyahati esnasında, Uşak Şeker Fabrikası'nı da ziyaret etti. Fabrikanın yaşadığı su sıkıntısı hakkında: "Uşak'a birkaç kilometre mesafede güzel bir şeker fabrikası, insana ferahlık veriyor. Gerekli olan suyu çıkarmaya çalışıyorlarmış. İki yüz metre burgu vurulmuş, hâlâ yokmuş! Bu aptallığa hayret. Evvela su bulunmadan, milyon sarf olunur mu?.." dedi. (*Kâzım Karabekir Günlükler (1906-1948)*, II, (Çeviriyazı: Budak Kayabek; Haz.: Yücel Demirel.), İstanbul, 2009, s.1002.)

⁴²⁴ Ö. Alp, *Ortak Pazar Ülkeleri...*, s.234.; E. Zeytinoğlu, *Türkiye'de Şeker...*, s.46.

⁴²⁵ *Türkiye Şeker Sanayii...*, s.67, 68.; *İktisat ve Ticaret...*, s.108.

1926 yılında, 42'si daimi memur ve 253'ü ise daimi işçi olmak üzere toplam 295 personel ile faaliyete geçen⁴²⁶ Uşak Şeker Fabrikası'nın müdürlüğüne atanacak kişinin de liyakatli olması gerekiyordu. Müdür atamasında yaşanan şu olay önemli bir etken oldu: Ankara'daki resmi makamlar Nuri Bey'den, bölgede yetiştirilen şeker pancarının rekoltesi ve şeker oranı hakkında bilgi ister ve bunun için kendisine, Elmadağ Barut Fabrikası'ndaki Mühendis ve Kimyager olan Azmi Bey önerilir. Nuri Bey Azmi Bey'e, bu bilgileri temin etmesi durumunda Uşak Şeker Fabrikası Müdürü olarak atanacağını söyler. Bilgileri, sağlıklı ve eksiksiz bir biçimde temin eden Mustafa Azmi Bey, 1926'da Uşak Şeker Fabrikası'nın ilk müdürü olarak atanır⁴²⁷.

Uşak Şeker Fabrikası'ndan ilk şeker, 17 Aralık 1926 yılında çıkartıldı⁴²⁸. Nuri Bey, kendisi için büyük bir anlam ifade eden bu anı: “*Bu gece saat yirmi de, Uşak Şeker Fabrikamızdan kemal-i muvaffakiyetle ilk şekerin istihsal olunduğunu tebşir ederim.*”⁴²⁹ ifadeleriyle duyurdu. Nuri Bey'in, Uşak'ta bir şeker fabrikası kuracağım fikrine: “*Bir okka şeker verir misin Nuri Bey?*” diye alayvari söylemlerle karşılık verenler, fabrikanın faaliyete geçmesiyle mahcup duruma düştüler⁴³⁰.

6- Uşak Şeker Fabrikası'nın Açılışı

Uşak Şeker Fabrikası'nın kurulması çalışmalarının tamamlanmasıyla birlikte sıra, fabrikanın resmi açılış töreninin yapılmasına geldi. Nuri Bey: “*Bu fabrika, sadece Uşak ve Uşak'lı için değil, aynı zamanda bütün Türk Milleti'nin dünya karşısında, haklı olarak övünebileceği bir eserdir.*” diyerek Uşak Şeker Fabrikası'nın açılış törenine büyük bir önem veriyordu⁴³¹. Nuri Bey, açılış törenini düzenlemek için Avrupa'dan gelen şekerlerin satış ve pazarlamasından sorumlu Fabrika Genel Müdürü Hakkı Bey'den daha sonra ürettiği şekerlerden ödemek kaydıyla elli liralıklardan on-on beş tane alarak kaynak temin etti⁴³².

⁴²⁶ S. Baysan-A.A. Öztürk, “*Uşak Şeker Fabrikası: Tarihi ve Coğrafi Yönden Bir İnceleme*”, s.853.

⁴²⁷ *Türkiye Şeker Sanayii 1927...*, s.67, 68.

⁴²⁸ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.90.; H. Tümer, “*Uşak Şeker Fabrikası ve Türkiye Şeker Sanayinin Öncüsü Molla Ömer Oğlu Nuri Şeker*”, s.75.; O yıl, Uşak Şeker Fabrikası'nda 1.231 ton pancar işlenip, 113,5 ton şeker elde edildi. (V. Ötüken, *Türkiye'de Şeker*, s.32.)

⁴²⁹ *Cumhuriyet*, 15 Kanun-ı evvel 1342/15 Aralık 1926.

⁴³⁰ V. Ötüken, *Türkiye'de Şeker*, s.42.

⁴³¹ V. Ötüken, *Türkiye'de Şeker*, s.70.

⁴³² T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.149, 150.

Uşak Şeker Fabrikası'nın resmi açılış töreni, bir haftalık gecikmeyle 17 Aralık 1926'da gerçekleşti⁴³³. Açılış töreninde; Ticaret Vekili Ali Cenani Bey, İktisat Vekili Rahmi (Kök) Bey, Mebuslar, İzmir Valisi Kazım (Dirik) Bey, Manisa Valisi, İzmir İş Bankası Müdürü başta olmak üzere İstanbul, Ankara, İzmir, Konya gibi Türkiye'nin her köşesinden davetliler hazır bulundu⁴³⁴. M.Kemal Paşa, açılış törenine güvenlik sorunları gerekçesiyle katılmadı⁴³⁵. İktisat Vekili Rahmi Bey, Nuri Bey'in en küçük oğlu Celal (Şeker)'in tuttuğu bir tepsi içinden altın makası alarak, fabrikanın ülkeye ve Türk Milleti'ne hayırlı olması dilekleriyle kurdeleyi kesti⁴³⁶. İktisat Vekili Rahmi Bey, açılış konuşmasında: “*Bugün, ikinci şeker fabrikamızın resmi küşadını yapmak saadetine erdik... Daha beş gün evvel Alpulu'da böyle muazzam bir eseri sını muvacehesinde, göğüslerimiz kabarmış ve derin bir fahri milli duymuştuk. Bugün de, onun benzeri bir müesseseyi görmekle bahtiyar oluyoruz. Efendiler! Bu eserler çok büyük neticelerdir. Milletimizin iktisadi kudretine, sını kabiliyetine beliş misallerdir... Arazisinin kuvve-i namiyesi bilhassa pancara çok müsait olduğunu gören Uşaklılar için, Avrupa şekeri yemek bir elem idi... Paraları belki yetişmeyecekti. Fakat yılmadılar, alın teri döktüler. Zengin, fakir, çiftçi, tüccar ve esnaf, hep el birliğiyle yaptılar ve nihayet efendiler işte bu milyonluk müesseseyi vücuda getirdiler... Bu hadise, iktisadiyatımızdaki inkılabın çok nurlu bir ışığıdır. Bu ışığı, her Türk gördü. Onun aydınlığı içinde ve refah ve selamet yolundadır. Cumhuriyet Hükümeti, her yerde olduğu gibi bu mesai karşısında da elbette kayıtsız kalamazdı. O'da vazifesini tamamen yaptı. Maddi ve manevi her türlü yardımlarda bulundu...*”⁴³⁷ değerlendirmesinde bulundu.

Açılış konuşmasının ardından Rahmi Bey'e, Uşak Bir Numaralı Kız Mektebi'ni temsilen küçük bir hanımefendi tarafından, fabrika adına bir demet buket takdim edildi. Buketin üzerindeki kartta: “*Türk kadını, sanatkar yurdunda mesai ocaklarının azlığından çok defalar, erkeklerinin geçim buhranına uğramış olduğu aile yuvalarında yıkımlar görmüştür. Bugün resmi küşadı icra buyrulan fabrikamız,*

⁴³³ *Türkiye Şeker Sanayii Kuruluşu-Gelişmesi-Olgunlaşması, 1926'dan 1950'ye*, Ankara, 1950, s.5.; *Türkiye Şeker Sanayii*, Ankara, 1959, s.1.; Orhan Üçok, *Cumhuriyetin 50.Yılında Şeker Sanayimiz*, Ankara, 1973, s.22.; Alpay Kabacalı, *Bilinmeyen Yönleriyle Cumhuriyet Tarihi*, İstanbul, 2004, s.91.; *İktisat ve Ticaret...*, s.108.

⁴³⁴ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.150, 151.

⁴³⁵ *Nuri Şeker'in Torunu Mehmet Şeker İle Yapılan Röportaj Kaydından*.

⁴³⁶ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.150, 151.

⁴³⁷ *Ulus*, 19 Kanun-ı evvel 1342/19 Aralık 1926.

çalışkan halkın aile yuvalarına, refah ve saadet verecektir. Uşak Kız Mektebi Heyeti talimiye ve talebesi, Mübeccel Hükümet-i Cumhuriye'ye bu vesile ile de arz-ı şükran ve minnet eyler."⁴³⁸ yazıyordu.

Uşak Şeker Fabrikası'nın açılışı münasebetiyle Falih Rıfkı (Atay) Bey, 21 Aralık 1926 tarihli Ulus Gazetesi'ndeki "*Fabrikalarımız*" başlıklı yazısında: "*Cuma günü, Uşak'ta ikinci Türk fabrikasının resmi küşadı yapıldı. Bu fabrika, milli uyanışın bir eseridir ve asıl büyük kıymeti de bundandır... Türk topraklarında, kısa bir zamanda içerisinde iki sanayi ocağı vücuda geldi... İktisat ve sanayi, en yabancı olduğu işlerdir. Bu ağır şeraite rağmen, Trakya'da, Uşak'ta, Ankara'da, Yahşihan'da, Kayseri'de ve Anadolu'nun daha uzak köşelerinde birçok Türk fabrikalarının bacaları tütüyor. Bu tüten bacalar, yalnız sessiz Anadolu'nun manzarasında değil, lâkin kendi içimizde bir şeylerin değiştiğini haber vermektedir. Başkalarının giydirdiği, başkalarının yedirip içirdiği eski esir müstehliklerle, gelişmiş güzel israf olunup giden eski, şuursuz hazine yerine, en ehemmiyetlilerinden itibaren kendi ihtiyaçlarını bizzat temin etmeğe uğraşan müstahsiller ve milli uyanışın ana hatları üzerinde yürüyen fikir ve his sahibi bir bütçe kaim olmuştur... Maliye mücadelesini, Anadolu'nun tüten bacaları ve yürüyen rayları halledecektir...*"⁴³⁹ ifadelerinde bulundu.

Nuri Bey, Sanayi ve Maadin Bankası aracılığıyla İstanbul'da hazırlattığı⁴⁴⁰, dört yüz gramlık şeker keselerini⁴⁴¹, açılış törenine iştirak edemeyen devlet erkanına takdim etmek üzere, Uşak Mebusu Hakkı (Gediz) Bey ile birlikte Ankara'ya gitti⁴⁴². Başvekil İsmet Paşa, Millet Meclisi Reisi Kazım (Özalp)⁴⁴³, Millet Meclisi üyeleri, askeri erkan ve memurların hazır bulunduğu bir ortamda M.Kemal Paşa'ya⁴⁴⁴, bu şeker keselerinden birini takdim etti. M.Kemal Paşa, keseden avucuna döktüğü bir miktar şekeri, kum saati gibi bir elinden diğerine aktararak Nuri Bey'e: "*Her sahada madalyamız vardı. Sen, ilk iktisat madalyasını bize kazandırdın... Ben, Yunanı denize döktüm, sen dünyaya iktisadi harp ilan ediyorsun... Bu şeref, hangi*

⁴³⁸ *Cumhuriyet*, 19 Kanun-ı evvel 1342/19 Aralık 1926.

⁴³⁹ *Ulus*, 21 Kanun-ı evvel 1342/21 Aralık 1926.

⁴⁴⁰ Erhan Aktaş, *Atatürk ve Uşak*, İstanbul, 1981, s.109.

⁴⁴¹ V. Ötüken, *Türkiye'de Şeker*, s.73.

⁴⁴² N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.94.

⁴⁴³ E. Aktaş, *Atatürk ve Uşak*, s.109.

⁴⁴⁴ V. Ötüken, *Türkiye'de Şeker*, s.73.

*aileye nasip olur?*⁴⁴⁵ *Toplum, öyle bir ölçüyle insanları tartar ki bu kantar, istiklal kazandıranları tartışmaya açar, karın doyuranları da baş tacı yapar. Onun için, senin yaptığın hizmet, seni toplum içinde baş tacı yapacaktır.*⁴⁴⁶ dedi. Bu iltifatlar karşısında Nuri Bey: *“Paşam! Siz bize bu imkânı sağlamsaydınız, ben bu işi başaramazdım.”* yanıtını vererek fabrikanın kuruluş aşamasında vermiş olduğu maddi ve manevi desteklerinden dolayı kendilerine olan şükranlarını dile getirdi⁴⁴⁷.

Kazım Bey, kendisine takdim edilen şeker kesesini görünce duygularını: *“Beybaba! Şu an, iki ayrı sebepten dolayı ağlıyorum. Biri sevinç gözyaşları, diğeriye şimdiye kadar senin işlerini hep menfi şekilde müteala ederek, daima müşkülât çıkarmam*⁴⁴⁸. *Ben, memleket servetinin bir kuruluşunun bile heder olmasına tahammül edemeyen ve milletimi mesut görmekten başka şahsi arzusu bulunmayan bir adamım. Senin bu işte muvaffak olacağına inanmadığım için, vatandaş parasının ve milli servetin israfına mani olmak istedim. Sana alaka gösterip, yardım elini uzatanlara, menfi mütalaa beyan ederek müşkülât çıkarmalarına ve işlerin sürüncemede kalmasına sebep oldum. Senin gibi vatansever ve memleket aşığı bir şahsa karşı, böyle feci bir gadir ve zulüm yaptığımdan dolayı, şimdi vicdanen büyük bir azap duymaktayım. Nuri Bey, sana daha açık bir surette ifade edeyim ki, bugüne kadar senin, fabrika kurabileceğine inanmamış, etrafındaki devlet büyüklerine de aynı hükmü aşlamıştım. Senin bu muvaffakiyetin, benim ne derece yanlış düşündüğümü meydana çıkardı... Sen, hakikaten büyük bir adamsın. Çünkü olmaz olur yaptın. Türk Milleti, seninle ne kadar iftihar etse azdır... Vicdanımın müsterih olması için şunu rica edeceğim. Bir arzun varsa söyle! Ben de sana bir hizmette bulunayım, ancak böyle teselli olacağım...”*⁴⁴⁹ şeklinde ifade etti.. Bu talep üzerine Nuri Bey, Kazım Bey’e, fabrikaya tahsis edilen bazı traktörlerin, amortisman bedelleri karşılığı hükümet tarafından el konulduğunu, ellerinde kalan yirmi beş traktörle tarla sürüm işlerine devam ettiklerini, gaz ve benzine ihtiyaç duyduklarını, bu ihtiyacın ise şirket tarafından karşılanamadığını belirtti. Kazım Bey bunun üzerine, Ziraat Bankası’nın Türkiye’deki tüm şubelerinden, şirket hesabına beşyüzer

⁴⁴⁵ *Türkiye Şeker...*, s.66.

⁴⁴⁶ *Nuri Şeker’in Torunu Mehmet Şeker’in Anılarından.*

⁴⁴⁷ *Nuri Şeker’in Torunu Mehmet Şeker’in Anılarından.*

⁴⁴⁸ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.152, 153.

⁴⁴⁹ V. Ötügen, *Türkiye’de Şeker*, s.74, 75.

lira borç para aktarılmasını Ziraat Bankası Müdürü'ne iletti⁴⁵⁰. Kazım Bey'in bu talebi, Ziraat Bankası'nca derhal değerlendirmeye alındı ve bankanın altı yüz on beş şubesi ve sandığından gelen 307.000 TL'lik kredi, Uşak Şeker Fabrikası'nın hizmetine tahsis edildi⁴⁵¹.

Uşak Şeker Fabrikası, ülkenin şeker ihtiyacını karşılamak gibi önemli bir görevi üstlenmekle birlikte farklı konulardaki duyarlılığı ve sorumluluğuyla da ön plana çıkmaktaydı. Sabiha Gökçen'in 1992 yılında katıldığı bir televizyon programında, Uşak Şeker Fabrikasıyla ilgili anlattığı bir anısında; 1925-1926 yıllarında Türk Tayyare Cemiyeti yönetimi tarafından kuruma uçak alınması için sponsor aranır. Bunun için Türkiye'nin ilk şeker fabrikaları olan Uşak ve Alpullu Şeker Fabrikaları yönetimine birer mektup yazılır. Mektuplarda, şube sayıları kadar birer okka şeker talep edilir ve bu şekerlerin açık arttırmada satılmasıyla elde edilecek gelirlerin, uçak alınması için kullanılacağı belirtilir⁴⁵². Türk Tayyare Cemiyeti'nin bu talebine, Alpullu Şeker Fabrikası'ndan Şakir (Kesebir) Bey: *“Alpullu Şeker Fabrikası, henüz çekirdek halinde olduğundan, herhangi bir masraf yapmaya tahammülü yoktur. İleri de, buna benzer bir arzunuz belki yerine getirilecektir.”* cevabını verir. Uşak Şeker Fabrikası'ndan Nuri Bey ise: *“İlk Türk şekerinin şube ve ajanslarınızda satılarak, cemiyetinize yardım etmek hususundaki talebiniz, müessesemizce uygun karşılanmıştır. Biz, bunu bir görev ve ulusal şeref saydık. Size ne kadar şeker göndermemiz gerektiğini anlayabilmemiz için, halen mevcut şubelerinizin isimlerini, acele olarak bize bildirmenizi ve şekerin bedel tutarının müessesemize ödenmesini rica ederiz.”*⁴⁵³ der ve ipek kese içerisinde, birer kilogramlık altmış dört keseyi, Türk Tayyare Cemiyeti Ankara Şubesi'ne gönderir. Ankara'ya ulaşan altmış dört kese şeker, tanesi bin liradan 64.000 liraya satılır. O dönem, avcı uçaklarının tanesi 32.000 lira olup elde edilen bu parayla, iki adet uçak alınır ve bu uçaklara, *“Uşak-1”* ve *“Uşak-2”* adları verilir⁴⁵⁴.

Uşak Şeker Fabrikası ilk yıllarında şeker, kristal halinde üretiyordu. 1926'da M.Kemal Paşa, şeker üretimi hakkında fikir beyan etmek için Nuri Bey'i Çankaya

⁴⁵⁰ V. Ötüken, *Türkiye'de Şeker*, s.74, 75.

⁴⁵¹ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.154.

⁴⁵² N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.41.; Sabiha Gökçen bu anısını, T.R.T.'nin 17 Şubat 1992 tarihli *“Çizgi Ötesi”* adlı televizyon programında anlatmıştır.

⁴⁵³ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.41.

⁴⁵⁴ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.41.

Köşkü'ne davet etti. Kendisinden, toz şekerin yanı sıra kesme şeker de üretmesi talebinde bulundu. Nuri Bey bu talebe: “*Metelik, yüzsekiz lirayı geçiyor Paşam! İkiyüzellibin lira olursa ancak kesme şeker üretimine geçebilirim.*” dedi. M.Kemal Paşa, bu cevaba gülererek karşılık verdi⁴⁵⁵. 1926 tarihi itibariyle bu istek hayata geçmemiş olsa da M.Kemal Paşa'nın bu talebi 1933'te yerine getirildi. Böylece, Uşak Şeker Fabrikası'nda kristal şekerin yanı sıra kesme şeker üretimi de yapılmaya başlandı⁴⁵⁶. İmal edilen şekerler; Uşak, Kütahya, Eskişehir, Konya, Ankara ve Akşehir'de satılmakla birlikte sonradan İzmir'de de satışa çıktı⁴⁵⁷.

7- Uşak Şeker Fabrikası'nın Karşılaştığı Sorunlar

Şeker şirketlerinin karşılaşılabileceği güçlükler, bu şirketlerin kuruluşundan önce hazırlanan, 601 No'lu “*Şeker Fabrikalarına Bahş Olunan İmtiyaz ve Muaftiyet Hakkında Kanun*” ile tespit edilemedi. Bu nedenle Uşak Şeker Fabrikası ilk yıllarında teknik, mali ve zirai açıdan çeşitli olumsuzluklarla karşı karşıya kaldı. Bu sorunları şöyle sıralayabiliriz: Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş.'nin kurulmasının üzerinden iki yıl gibi önemli bir süre geçmesine rağmen, şirketin çalışmaları çok ağır bir şekilde yürüdü. Bu süre zarfında mali açıdan sıkıntı yaşandı. Büyük ve uzun bir mücadele ve kriz döneminden henüz kurtulan ülkenin, o zamanki imkânlarıyla ve bu bölgedeki tüccar, çiftçi ve esnaftan oluşan bir hissedar grubuyla bu denli büyük bir davayla başa çıkması kolay değildi. Şirket, her biri ikişer liralık hisse senedi satışıyla temin ettiği 600.000 liralık sermayeyle ayakta durmakta zorlanırken, bu sermayeyi dahi iki yıla yakın bir zaman diliminde temin edilebildi⁴⁵⁸.

Kurulacak fabrikanın hammadresi şeker pancarı idi. Fakat o dönemlerde, şeker pancarı tarımı Türkiye'de henüz bilinmiyordu. Halbuki, bu ürünün yetiştirilebilmesi için üstün tarım bilgisine ve modern tarım araçlarına ihtiyaç vardı⁴⁵⁹. Fakat çiftçilere, şeker pancarı tarımı hakkında yeterli düzeyde teknik bilgi ve destek sağlanamadı. Bunun sonucu olarak, ilk üç yıldaki pancar üretimi esnasında tarımsal ilaçlamanın yapılmaması pancar tarlalarını, kelebeklerden meydana gelen kurtların istilasına

⁴⁵⁵ E. Aktaş, *Atatürk ve Uşak*, s.108, 109.

⁴⁵⁶ Veysi Akın, “*Uşak Şeker Fabrikası Kuruluşu ve Sosyo Ekonomik Yönü (Atatürk Dönemi) 1926-1938*”, 21.Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu Kitabı, II, İstanbul, 2001, s.837.

⁴⁵⁷ S. Tutsak, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.150.

⁴⁵⁸ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.77.

⁴⁵⁹ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.12.

bıraktı. O dönem şeker üretimi, %5-%10 seviyelerinde kaldı⁴⁶⁰. Bunda, Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş.Yönetim Kurulu'nun, pancar ekimini tanıtmaya hususunda çalışma yapacak yetkili birini görevlendirmeyip önceliği fabrikanın kurulmasına vermiş olmasının da etkisi büyüktü. Şeker şirketi, yalnız başına, binlerce küçük ölçekli pancar çiftçisine modern tarım aletlerini temin edemiyor ve çiftçilere, bu aletlerin tamiri ve nasıl kullanılması gerektiği hususlarını açıklamakta yetersiz kalıyordu. Şirket ayrıca, hasat ve nakliye işlerinin yürütülmesi ve şeker pancarı tarımının yapılabilmesi için üreticilere verilmesi gereken tarım kredileri temininde büyük zorluklar yaşıyordu⁴⁶¹.

Uşak Şeker Fabrikası'nda işlenen şeker pancarı genellikle; Kalpaklar, Banaz, Oturak, Dumlupınar, Yıldırım Kemal, Bal Mahmut, Afyon, Çay, Alaşehir, Ilgın, Kütahya, Tavşanlı, Eskişehir, İnönü, Bozüyük ve Pazarcık gibi yerlerden, o zamanki ulaşım araçları olan; at, deve ve eşek sırtlarında getiriliyordu⁴⁶². Bu kadar geniş bir bölgeden pancar takviyesi yapılmasına rağmen fabrika, 1931 yılına kadar yeterli miktarda şeker pancarı bulup işleyemedi⁴⁶³. Böyle bir sorunla karşı karşıya kalınacağını İzmir Ziraat Ticaret Odası: *“Yegâne düşüneceğimiz cihet, fabrikalara lazım olan pancarın temin edilebilmesidir. Bulgaristan'da pancar ziraatı mecburi tutulduğu halde, muvaffakiyet yoktur.”* sözleriyle vakti zamanında dile getirmiş, Nuri Bey ise: *“Efendim! Bizim teşkilat, ne Avrupa ne de Amerikan teşkilatına benzer. Fabrika bizim değil, pancarı yetiştirecek köylülerimizindir. İşe başladık ve bila şüphe zafer daima bizimle beraber olacaktır.”* demesine rağmen, şeker pancarı ihtiyacı tam manasıyla karşılanamadı⁴⁶⁴. Pancar sıkıntısı, sadece teknik sorunlardan kaynaklanmıyordu. Uşaklı bazı mebusların ve kasaba eşrafından bir kısmının: *“Nuri Bey hükümete müracaat ederek, pancar ekilen tarlalardan on sene müddetle arazi vergisi alınmaması hususunda on üç maddelik bir kanun istihsal etmeğe muvaffak olmuştur. Bu suretle, on sene müddetle arazi vergisinden muaf tutulan pancar tarlaları elinizden alınacak ve Uşak Şeker Fabrikası'nın mülkiyetine kaydedilecektir.*

⁴⁶⁰ V. Ötügen, *Türkiye'de Şeker*, s.87.

⁴⁶¹ İsmail Türk, *“Türkiye'de Şeker Sanayii ve Pancar Ziraatı”*, Ankara Üniversitesi S.B.F.D., XII, S.4, Ankara, 1957, s.26.

⁴⁶² S. Tutsak, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.140.

⁴⁶³ *Uşak İl Yıllığı*, s.298.

⁴⁶⁴ S. Tutsak, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.138.

*Onun için sakın pancar ekmeyiniz!*⁴⁶⁵ ve *“Uşak merkezi ve Banaz kazası pancar ekmeyecek, Alaşehir ve yöresine uzanılacak. Fabrika, bir yıl tatile bile girecektir. Nuri Bey tarlalarınızı elinizden alacak ve fabrikaya mal edecek, siz de pamuk çapasına gideceksiniz!”*⁴⁶⁶ propagandaları, çiftçinin kafasının karıştırıyor ve pancar üretimini sekteye uğrattıyordu. Nuri Bey, bu propagandalar karşısında köy köy dolaşarak çiftçilere: *“Siz, gene de pancar ekin. Fakat taahhüt vermeyin...”* diyerek onları ikna etmeye çalıştı⁴⁶⁷. Buna rağmen, yeterli miktarda şeker pancarı temin edilemedi ve fabrika, sekiz-dokuz bin tondan fazla pancar işleyemedi. Elde edilen şeker ise 1.300 tonu geçemedi⁴⁶⁸.

Bu olumsuz durum fiyatlara yansdı. Pancarın kilo fiyatı, Banaz ve Uşak'ta 1,95 kuruş iken, diğer yerlerde iki kuruşa kadar çıkmaktaydı. Bu fiyata; yükleme, nakliye, tahliye ve ölçüm gibi diğer masraflar da eklenince maliyet daha da yükseldi⁴⁶⁹. Maliyeti artıran diğer sebepler ise: Pancarın tonu Avrupa'da 15-16 lirayken Uşak'ta 20 lirayı buluyordu. Yılda ortalama 50.000 ton pancar işleneceği göz önüne alınırsa, pancara verilecek para 1.000.000 TL civarındaydı⁴⁷⁰. Bu masrafa; kömür ve kireç tüketimi, işçi masrafı, amortisman, faizler ve diğer masrafların yekünü olan 1.379.000 TL de eklenince pancarın kilo fiyatının artması kaçınılmaz oluyordu⁴⁷¹.

Tüm bunların dışında, Uşak Şeker Fabrikası, Soma linyit kömürlerinden yararlanamıyor ve ihtiyacı olan suyu yeteri kadar temin edemiyordu⁴⁷². Su konusunda Nuri Şeker Bey'e birçok kez: *“Yahu! Nuri Bey! Sen o kadar akıllı bir adamsın! Fabrikayı hiç olmazsa, Banaz Çayı'nın yanına yaptırmış olsaydın, hem su sıkıntısı çekilmez hem de fabrika, Uşak kasabasından dışarı çıkmazdı!..”* denilmesine rağmen Nuri Bey: *“Filvaki, Skoda'nın adamları suyun lüzumundan bahsettiler, bunun saniyede bilmem kaç litre olduğunu ifade ettiler. Ben bu miktarı, bir çeşme kadar*

⁴⁶⁵ V. Ötügen, *Türkiye'de Şeker*, s.84, 85.

⁴⁶⁶ *Türkiye Şeker...*, s.65.

⁴⁶⁷ V. Ötügen, *Türkiye'de Şeker*, s.85.

⁴⁶⁸ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.94.

⁴⁶⁹ S. Tutsak, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.150, 151.

⁴⁷⁰ *Uşak'da Tesisi Mukarrer Şeker...*, s.25-27.

⁴⁷¹ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.106, 107.

⁴⁷² İ. Türk, *“Türkiye'de Şeker Sanayii ve Pancar Ziraatı”*,vs.24.

zannettim ve siz fabrikayı kurun, suyu kolay! Dedim. Meğer onlar, Gediz veya Menderes gibi bir ırmak isterlermiş!..”⁴⁷³ cevabını verdi.

Büyük sorun teşkil eden su problemini çözmek için birçok çalışma yapıldı. Akla gelen ilk yöntem, artezyen tekniği olup⁴⁷⁴ bunun için, 1927’de Sanayi ve Maadin Bankası Müdürü Belçikalı Kafyas aracılığıyla yurt dışından artezyen uzmanları getirildi. Fabrika yakınlarında açılan kuyu vasıtasıyla, 230 m derinliğe kadar inildi. Fakat yeteri kadar su bulunamadı. Uzmanlar, ancak deniz seviyesine inildiği zaman yeterli miktarda su çıkabileceğini belirttiler. Sanayi ve Maadin Bankası, bu masrafı karşılayamayacağını belirtince çalışmalara sona verildi⁴⁷⁵.

Artezyen tekniğinden sonuç alınamayınca toprak altı sularını toplamak suretiyle su temini yoluna gidildi. Bu yöntemden de yeteri kadar verim alınmadığından 1927-1928 yıllarında drenaj tekniğini uygulamaya karar verildi ve fabrikadan Uşak İstasyonu’na giden demiryolunun iki tarafındaki arazi üzerine⁴⁷⁶ 350.000 TL harcanarak⁴⁷⁷ “Nuri Bey Drenajı” ve “Remzi Bey Drenajı” adı altında birçok kuyu açılarak geniş havuzlar inşa edildi. Böylece, fabrika için gerekli olan su temin edilmeye çalışıldı⁴⁷⁸.

Uşak Şeker Fabrikası’nın su sorununu kesin bir şekilde çözecek olan Çokrağan Suyu’nun kaza merkezine getirilmesi yönündeki çalışmalar, gerek teknik koşullar gerekse mali imkânsızlıklar nedeniyle gerçekleştirilemedi. Çokrağan suyu meselesi, Cumhuriyet’in ilanından sonra da gündeme geldi. 1926 yılının ilk aylarında, Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş.’nin İdare Heyeti’nce, İzmir Nafia Komiseri aracılığıyla Çokrağan Suyu’nu fabrikaya getirmek için çeşitli keşifler yapıldı. Yapılan bu keşiflerden çıkan sonuç neticesinde su, 30.000 TL harcanarak yapılan demir borular aracılığıyla fabrikaya ulaştırılacaktı. Ancak bu plan, hayata geçemedi. Bu konu hakkında Nuri Bey’in oğlu Ömer Şeker Bey, Uşaklı Mebusların: “*Bu su gelirse, Nuri Bey daha fazla nam kazanacak...*” diyerek bu projeyi engellediklerini belirtmektedir. Eğer, Çokrağan Suyu fabrikaya ulaştırılmış olsaydı. Hem fabrikanın

⁴⁷³ N. Taygun, *Türkşeker’in Öyküsü*, s. 92, 93.

⁴⁷⁴ C. Erektiren, “*Türkiye’de Şekerpancarı’nın Tarihçesi*”, s.17.

⁴⁷⁵ *Türkiye Şeker Sanayii...*, s.68, 69.

⁴⁷⁶ C. Erektiren, “*Türkiye’de Şekerpancarı’nın Tarihçesi*”, s.17.

⁴⁷⁷ S. Tutsak, *Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.139.

⁴⁷⁸ C. Erektiren, “*Türkiye’de Şekerpancarı’nın Tarihçesi*”, s.17.

elektrik meselesi hem de su sorunu halledilmiş olacaktı⁴⁷⁹. Nuri Bey, ilerleyen yaşlarında dahi bu amacını gerçekleştirememenin üzüntüsü içinde: “Çokrağan suyunu getiremedim. Eğer getirebilseydim, hayır dua içinde, gözüm arkada kalmadan Allah’ın rahmetine kavuşacaktım... Getiremedim Çokrağan suyunu...”⁴⁸⁰ demişti. Su sıkıntısına, geçici önlemlerin dışında bir çare bulunamadığından dolayı, son çare olarak 1929 yılında Uşak Şeker Fabrikası’nın başka bir yere taşınması fikri ortaya atıldı. Ancak, fabrika içindeki makinelerin nakliye sırasında zarar görebileceği gerekçesiyle bu girişimden bir süre sonra vazgeçildi⁴⁸¹.

8- Uşak Şeker Fabrikası’nın Tasfiye Edilmesi ve Devletleştirilmesi

Uşak Şeker Fabrikası, işletmeye açıldığı 1926’dan 1930’a kadar Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş.’nin bir işletmesi olarak çalıştı. Günlük 500 ton pancar işleme kapasitesine sahip olan Uşak Şeker Fabrikası’nın, yüz günlük kampanya süresi içinde 50.000 ton pancar işleme gerekiyordu. Ancak fabrika 1926’da 1.231 ton, 1927’de 7.946 ton, 1928’de 9.293 ton, 1929’da 23.173 ton ve 1930’da ise 31.180 ton pancar işleyebildi⁴⁸².

Uşak Şeker Fabrikası, yeterli miktarda pancar işleyemediğinden dolayı, her kampanya dönemini zararlarla kapatıyordu. Öyle ki fabrika, 1925’te 7.000 TL, 1926’da 137.000 TL, 1927’de 529.000 TL, 1928’de 93.000 TL, 1929’da 1.060.000 TL⁴⁸³, 1930 yılında 1.137.000 TL ve tasfiye edildiği 6 Ağustos 1931 yılında ise yaklaşık olarak 1.283.000 TL zarar etti⁴⁸⁴. Fabrikanın bu zararı kapatabilecek miktarda sermayesi bulunmamakla birlikte bu sermayenin 322.000 TL’si özel şahıslara, 640.000 TL’si ise devlet kurumlarına aitti⁴⁸⁵. Sanayi ve Maadin Bankası’nın, Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş.’den alacağı miktar ise sahip olduğu hisse senetlerinden ayrı olarak 895.000 TL idi⁴⁸⁶. Fakat fabrika, ortaklarına olan bu borçlarını, her kampanya dönemini zararlarla kapattığından dolayı zamanında ödeyemedi ve sık sık hükümete başvurarak mali destek almaya çalıştı. Uşak Şeker Fabrikası’nın bu duruma

⁴⁷⁹ S. Tutsak, *Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.139.

⁴⁸⁰ İlhan Tarus, *Uzun Atlama*, Ankara, 1957, s.120.

⁴⁸¹ S. Tutsak, *Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.141.

⁴⁸² N. Taygun, *Türkşeker’in Öyküsü*, s.92.

⁴⁸³ S.İ. Tekeli, *Şeker Sanayinin Millet...*, s.6, 7.

⁴⁸⁴ *Hali Tasfiyede Bulunan Uşak Terakkii Ziraat Türk Anonim Şirketinin Tasfiye Plançosu (6 Ağustos 1931)*, Afyon, 1931, s.6, 7.

⁴⁸⁵ S. Tutsak, *Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.139.

⁴⁸⁶ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.78.

düşmesini Celal Erektiren Bey şöyle anlatır: “... *Uşak Şeker Fabrikası, kuruluşundan itibaren; susuzluk, pancarsızlık ve parasızlık gibi zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Şurası muhakkaktır ki, Anadolu’da şeker fabrikası kurmak için en gayri müsait yer orasıydı. O zaman, bugünkü bilgi ve deneyimlerin yüzde biri mevcut olsaydı, fabrika Uşak’ta kurulmazdı. Nitekim, pancar sahasının ortasında bulunması, bol suyun mevcut olması, kömür, kireç taşı ve diğer işletme malzemelerinin ucuz ve kolay getirilebilmesi için demiryolu ve şose güzergahında bulunması vs.gibi faktörler bir şeker fabrikasının kurulacağı yerde, en evvel aranması gereken şartlardır. O zamanki şirket kurucuları ve onlara önderlik eden Sayın Nuri Şeker, bunları bilmediği gibi kendilerine rehberlik edecek, bir kuruluşta mevcut değildi...*”⁴⁸⁷

İcra Vekilleri Heyeti 16 Ocak 1929’da, Uşak Şeker Fabrikası’nın bir taraftan mali diğer taraftan işletmeyle alakalı olan asli ve idari birtakım faaliyetlerinde her dönemi zararlar kapatmasından dolayı, ülkedeki şeker sanayinin ve ona bağlı diğer iktisadi teşekküllerin menfaati için devreye girdi⁴⁸⁸.

Bunun için, Sanayi ve Maadin Bankası’nı temsilen bir üye, Uşak Şeker Fabrikası’nı mali yönden denetlemek için 1929 yılının Nisan ayında Uşak’a geldi. 4 Haziran 1929’da İktisat Bakanlığı adına, İzmir Bölgesi Ticaret Müdürü’nün de katıldığı bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda şu kararlar alındı: “*Ruzname mucibinde, meclisi idare intihbatı yapılmıştır. Eski idare hey’eti, kamilen çekilmiştir. Yeni idare meclisine, fabrika Umum Müdürü Aziz Bey’de dahil olmuştur. Bu suretle, eski Meclis-i İdare’ye nazaran daha kuvvetli Meclis-i İdare meydana gelmiş demektir. Yeni Umum Müdür Aziz Bey’in, ihtisas ve metin seciyesiyle memlekete ait olan bu tesisatı, memleketin âli iktisadi menfaatleri dahilinde muvaffak olacağına tamamıyla itimat edilebilir kanaatindeyim. Şimdiye kadar, tesisatındaki noksan, fenni şeriatın adem-i tahakkuku ve gerek tutulan, idare sisteminin icabatına mutabık olmaması yüzünden vücut bulan aksaklıkları, engelleri mumeileyhin şahsi gayretiyle ortadan kaldıracığını ümit edebiliriz.*”⁴⁸⁹

Uşak Şeker Fabrikası’nın mali sıkıntılarından haberdar olan M.Kemal Paşa, 1930 yılında Kubilay hadisesini müteakip Menemen’e giderken, Uşak Şeker Fabrikası’nı da ziyaret ederek, fabrikanın son dönemlerde yaşadığı sıkıntılar

⁴⁸⁷ N. Taygun, *Türkşeker’in Öyküsü*, s.92.

⁴⁸⁸ *BCA*, 14.11.11.02.1.13.21.

⁴⁸⁹ S. Tutsak, *Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.141.

hakkında bilgi almak istedi. Fabrikanın idare binasında, M.Kemal Paşa, Recep (Peker) ve Nuri Bey fabrikanın son durumu hakkında görüşme yaptılar. Bu görüşmede M.Kemal Paşa, Nuri Bey'e ilk olarak: "*Fabrikayı ne yaptın?*" sorusunu yöneltti. Nuri Bey: "*Fabrika yerinde duruyor, Paşa Hazretleri.*" yanıtını verdi. Bunun üzerine M.Kemal Paşa: "*Ben sana onu sormuyorum. Fabrika, dört-beş milyon borçlanmış. Bu vaziyet böyle ne olacak?*"⁴⁹⁰ deyince Nuri Bey: "*Bu yanlıştır Paşam! Hesap iyi işlenmemiştir. Paşam! Karşılıklarını mahsup ettikten sonra ancak yüzellibin lira açığımız vardır. Çünkü onlar, fabrikanın bilimum malzemesinin amortismanını tenzil etmeğe başladılar. Halbuki, bütün fabrikalarda işlenen pancarın tonundan beş kuruş amortisman tenzil edilmektedir. Bu hususu isterseniz sorabilirsiniz. Bohçada esbab eskimez. Üç seneden beri arız olan kurtlar, pancar istihsaline mani oluyor. Bu senede kırk altı ton pancar işliyebildik. Hasıl olan şekerin satışından alınan parayı borca mahsup etmediler. Bundan dolayı açık kapatılmadı. Teslim konmadığından, amortisman birikti kaldı. Amortide para olduğu halde, açıkları kapatmak kimsenin hatırına gelmedi. Fabrikanın ikinci kampanyasında, dört yüzellibin lira miktarında şeker istihsal edilmişti. Bu parayı da alat-ı ziraiye ve gene fabrika parçalarının amortismanına tahsis ederek kâra, beş para bile koymadılar. İşte bu suretle, fabrikanın güya açıkları günden güne çoğalmaya başladı. Elbette çoğalacaktır. Zira her sene, birmilyonsekiz yüzellibin lira üzerinden, yüzde sekiz veya yüzde on dört arasında amortisman düşüyorlar. Orta yerde para kalmayınca da fabrika iflas ediyor yaygarasını basıyorlar...*"⁴⁹¹ Nuri Bey'in bu detaylı açıklamaları karşısında M.Kemal Paşa Recep Bey'e dönerek: "*Bunu not et. Fabrikanın hesaplarını, tekrar gözden geçirelim.*"⁴⁹² dedi.

Görüşme sonunda M.Kemal Paşa Nuri Bey'e: "*İnşallah hakikat, senin söylediğin şekilde tecelli eder. Sana eskiden beri büyük bir itimat ve güven besliyorum. Bu defa da aynı düşünce ve ümitle meseleyi ele aldıracağım. Islahı icap ettiren sebebler olursa, tevessül edilecek. Yeni tedbirler için elbette sizin iştirakiniz temin edilecektir.*"⁴⁹³ Bu ifadeler biraz da olsa Nuri Bey'i rahatlattı.

⁴⁹⁰ E. Aktaş, *Atatürk ve Uşak*, s.110.

⁴⁹¹ V. Ötüken, *Türkiye'de Şeker*, s.89, 90.

⁴⁹² E. Aktaş, *Atatürk ve Uşak*, s.110.

⁴⁹³ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.156.

Uşak Şeker Fabrikası'nın karşılaştığı sorunlar ve yapmış olduğu zararlar sonucu kapatılıp kapatılmaması gerektiği üzerine tartışmalar devam ederken 1930 yılının Mart ayında, fabrikanın tasfiyesine karar verildi⁴⁹⁴. Ardından 21 Mayıs 1930'da 6.500.000 TL sermayeli bir şirketin kurulmasına ve kurulacak bu şirkete maliyeden 1.500.000 TL avans verilmesine karar verildi⁴⁹⁵. 1930 yılının Ekim ayında, şirketin İdare Meclisi Başkanlığı'nda görev almak üzere Haşim Tekin ve Sanayi ve Maadin Bankası İdare Meclisi'nden Abdullah Bey atandı⁴⁹⁶. 1931'de Nuri Bey'e, Uşak Şeker Fabrikası Yönetim Kurulu Başkanlığı ve 500 TL aylık teklif edildi. Nuri Bey: "*Bizim inek iyi süt vermeye başladı galiba. Ne sağarım ne de sağdırırım...*" diyerek bu teklifi reddetti⁴⁹⁷.

Uşak Şeker Fabrikası, zarar ettiği gerekçesiyle 5 Ağustos 1931'de devletleştirildi⁴⁹⁸. Fabrikanın devletleştirilmesi karşısında, şeker sanayinin özel sektör bazında ele alınmasının ülke için daha faydalı olacağını belirten İktisat Vekili Celal (Bayar) Bey'in bu düşüncesine, kabineden büyük oranda destek gelmiyordu. Bunun nedenini Celal Bey: "*Ben de aynı merak içindeydim, Kabine Reisine ve Kabine arkadaşlarıma: 'Fena bir iş yapıyorsam fenalık sebeplerini, iyi bir iş yapıyorsam da niçin muhalif olduklarını sordum.' Maalesef, zihniyet şu imiş, 'Eğer şeker fabrikaları kurarsak, dışarıdan ithal ettiğimiz şeker miktarı azalacak. Bunun sonucu olarak da gümrük gelirlerimizde büyük düşüşler yaşanacaktır.'*"⁴⁹⁹ diyerek açıkladı.

Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş., Ticaret Kanunu'nun 226 ve 455'inci maddeleri gereği⁵⁰⁰; Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Genel Müdürü Sadettin, Ziraat Bankası Muhasebe Yardımcısı A.Zühtü ile Uşak Belediye Başkanı Tiritioğlu Alaattin Beylerden oluşan bir heyet tarafından 6.023.543 TL karşılığında⁵⁰¹, 6 Ağustos

⁴⁹⁴ S. Tutsak, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.144.

⁴⁹⁵ BCA, 030.18.01.02.11.33.18.

⁴⁹⁶ S. Tutsak, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.144.

⁴⁹⁷ *Nuri Şeker'in Torunu Mehmet Şeker İle Yapılan Röportaj Kaydından.*

⁴⁹⁸ *Nuri Şeker'in Torunu Mehmet Şeker İle Yapılan Röportaj Kaydından.*

⁴⁹⁹ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.94.

⁵⁰⁰ *Hali Tasfiyede Bulunan Uşak Terakkii Ziraat...*, s.2.

⁵⁰¹ *Hali Tasfiyede Bulunan Uşak Terakkii Ziraat...*, s.4.

1931’de tasfiye edildi⁵⁰². 6.023.543 TL’nin 1.200.000 TL’lik kısmı şirkete tahsis edilirken geri kalan 3.388.442 TL Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası’na, 1.042.994 TL alacaklılara, 378.729 TL amortisman bedeline ve kalan 13.376 TL ise emanete ayrıldı⁵⁰³.

Uşak Şeker Fabrikası müdürlüğünü yapan Remzi Bey, şirketin tasfiye edilme sebebini: “*Fabrikanın bugünkü vaziyetinin ıslah edilmiş bulunması kafi değildir. Bundan evvelki senelerde hükümran olan hesapsızlık, şirketi büyük borçlarla giriftar etmiştir. Fabrika, daha birçok sene bunun sıkıntısını çekecektir.*”⁵⁰⁴ olarak açıkladı.

Tasfiye kararına itiraz eden Uşak halkından yüz seksen şirket ortağı, şirketin buna bağlı olarak da fabrikanın zarar etmesinde; tenis ve park yeri inşa etmek, gece gündüz eğlence programları düzenlemek, fabrikanın her türlü işini daha önce 300 liraya Türk uzman ve işçisine yaptırırken 1930 yılı itibariyle 800 ile 1.000 lira arasında maaş ödenerek yabancı memurlara yaptırmak, 1.300 ton pancar tohumunu sebepsiz yere imha ettirmek, şirket için gerekli görülmeyen birçok eşya ve levazımın Mihran Keseryan adlı bir Ermeni vasıtasıyla alınıp şirket ambarlarında bekletmek, tarlaya sahip olmayan ve şeker pancarı tarımı yapmayan kişilere avanslar vermek, gerekli olmadığı halde yüksek maaşlı mutemetler ve ziraat memurları kullanmak, üretilen şekerleri vaktinde satmayarak depolarda günlerce bekletmek gibi daha birçok gereksiz uygulamanın neden olduğunu belirttiler⁵⁰⁵.

Uşak Şeker Fabrikası’nın işletme hakkı, ilk olarak Sanayi ve Maadin Bankası’na devredildi⁵⁰⁶. Devir esnasında, herhangi bir teslim işlemi yapılmadı. Fabrikanın kayıtlı olan hesapları, olduğu gibi kabul edildi. Fabrikanın tüm ortaklarına, ortaklık oranı üzerinden paraları iade edildi. Uşak Şeker Fabrikası’nın tasfiyesinin ardından fabrika müdürlüğüne İlhami Bey atandı⁵⁰⁷.

⁵⁰² *Türkiye Şeker Sanayii...*, s.5.; *Türkiye Şeker Sanayii Kuruluşu-Gelişmesi...*, s.5.; Tasfiye sonucu, şirketin eski borçları ödenerek, halk hissedarlarının tatmin edilemeyeceği için bu işten, halkın yüzde yüz zararlı çıkmasında uygun olmayacağı göz önüne alınarak, hisselerin 1933 kampanyası satışlarından başlamak üzere, üç yılda fabrika kazançlarından ödenmesine karar verilerek, eski şirketin borçları ödendikten sonra, kalan miktarın ödeme külfetini üzerine alan müesseseye geçmesi uygun görüldü. (BCA, 030.10.181.248.5.)

⁵⁰³ *Hali Tasfiyede Bulunan Uşak Terakkii Ziraat...*, s.5.

⁵⁰⁴ *Hali Tasfiyede Bulunan Uşak Terakkii Ziraat...*, s.5.

⁵⁰⁵ S. Tutsak, *Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.144-148.

⁵⁰⁶ O. Üçok, *Cumhuriyetin 50. Yılında...*, s.22.

⁵⁰⁷ V. Ötügen, *Türkiye’de Şeker*, s.91, 92.

9- Uşak Şeker Fabrikası'nda Devletleştirildikten Sonra Yapılan Çalışmalar

Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş.'nin tasviye edilip devlet kontrolü altına girmesinin ardından, fabrikayı tekrar ayağa kaldıracak olan mali ve idari çalışmaların yapılması için harekete geçildi. Bu doğrultuda, 7 Ağustos 1931'de toplanan Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş. Heyet-i Umumiyesi, Uşak Şeker Fabrikası'nın 1.200.000 TL olan sermayesini, Milli Bankalar aracılığı ve Maliye Vekâleti'nin resmi izniyle alınacak krediyle 4.000.000 TL'ye çıkarma kararı aldı⁵⁰⁸. Sanayi ve Maadin Bankası'na devredildikten sonra, açılan 4.000.000 TL'lik krediyle sermayesini artıran şirket, şeker üretimi yükseltmek ve bünyesine yeni tesisler kazandırmak için çalışmalarına hız verdi. İlk olarak, şeker üretiminin ardından kalan melası işleyecek bir ispiroto fabrikası tesisi için, fabrika bütçesinden 100.000 TL ayrıldı ve 8 Ağustos 1931'de yapılan açılış töreniyle fabrika üretime başladı⁵⁰⁹.

Şeker fiyatlarının yükselişi, Uşak Şeker Fabrikası'nın özel sektörden kamu sektörüne geçişinin ardından da devam etti. İzmir Ticaret Müdüriyeti tarafından 1932 yılında yapılan incelemeler neticesinde: *“Daha önceden dört kuruşa satılan şekerin kilosunun, Alpullu Şeker Fabrikası'nın ve on sekiz Hıristiyan kökenli şeker tüccarının şeker stoku yaparak elli bir kuruşa satmasının”* bu artışın nedenlerinden biri olduğu belirlendi. Bunun üzerine İzmir Ticaret Vekili ve Şirketler Komiseri Naci Bey, Uşak Şeker Fabrikası'na iletmek üzere bir mektup yazdı. Mektubunda: *“Şeker fiyatının, otuz dört ile kırk kuruş arasında olduğunu, çuval başına elli kuruş kâr kalacağını, bu fiyat dışında satış yapan bayi ile mukaveleyi feshedeceğini, İstanbul ve İzmir'e ihtiyaç nispetinde şeker satılacağını ve piyasaya ihtiyaç nispetinde üç bin çuval şeker verileceğini.”* belirtti. Ticaret Müdürü Ziya Bey ise bütün tüccarlara beyan ettiği tebligat ile şekerin toptan fiyatının otuz dört kuruş olduğunu belirtti. Bu tür tedbirler ile şekerdeki fiyat artışı düşürülmeye çalışıldı⁵¹⁰.

Büyük bir nüfus kitlesinin şeker ihtiyacını, tek bir şeker fabrikası ile karşılamak mümkün değildi. Bu eksikliği yurt dışından getirilen şekerle kapatmak, geçici bir çözüm gibi gözükse de şekerin iç piyasada fahiş fiyatlarla satılmasının

⁵⁰⁸ S. Tutsak, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.151.

⁵⁰⁹ S. Tutsak, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.153-155.; İspiroto Fabrikası, yedi yıllık üretim faaliyetinin ardından, 1937'de sökülerek Eskişehir'e nakledildi. (*Uşak İl Yıllığı*, s.298.)

⁵¹⁰ S. Tutsak, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.153.

önüne geçilemiyordu. Halkın ucuz şeker tüketmesi için en azından daha fazla miktardaki pancarın daha kısa sürede işlenmesi gerekiyordu. Bu doğrultuda, fabrikanın fiziki koşullarının ve teknik imkânlarının iyileştirilmesi için harekete geçildi. İlk olarak Uşak Şeker Fabrikası'nı çağın gereklerine göre modernize etmek ve fabrika tesisatını genişletmek için 1933 yılında, Çekoslovakya'nın Skoda Fabrikası'ndan 5.362 kilo ağırlığındaki alet ve edevatın getirilmesi, İcra Vekilleri Heyeti'nin kararıyla 13 Mayıs 1933'te kabul edildi⁵¹¹ ve 22 Haziran 1933'te alınan kararla bütçeden 120.000 liralık döviz ayrıldı⁵¹². Daha sonra, 1.400 mark değerinde ve 4.328 kilo ağırlığında olan alet ve edevatın fabrikaya alınması kararı, 4 Haziran 1934'te İcra Vekilleri Heyeti tarafından kabul edildi⁵¹³.

6 Ağustos 1931'de ilk olarak Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilen Uşak Şeker Fabrikası daha sonra 12 Mayıs 1933 tarih ve 2058 Sayılı Kanun gereği sırasıyla; 4 Temmuz 1933'te Devlet Sanayi Ofisi'ne, 11 Temmuz 1933 tarih ve 2262 Sayılı Kanun ile Sümerbank'a⁵¹⁴ ve 3 Temmuz 1935'te ülkede bulunan tüm şeker fabrikalarının (Eskişehir, Alpullu, Turhal) işletme idaresinin tek elden yürütülmesi için kurulan Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi'ne devredildi⁵¹⁵. Bundan sonra, bir yandan mali açıdan Sümerbank'ın işletme kredisine kavuşan ve Soma linyit kömürlerinden sorunsuz bir şekilde yararlanan, diğer yandan da yetiştirilen pancar miktarının artırılabilmesi için gerekli olan fenni ve idari tedbirleri alan Uşak Şeker Fabrikası, normal kapasitesi ile çalışmaya başladı⁵¹⁶.

Cumhuriyet'in ilk sanayi kuruluşlarına öncülük etmesinden dolayı ve Nuri Şeker'in anısını yaşatması amacıyla Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.Yönetim Kurulu'nun 30.12.1998 tarih ve 2337-35 Sayılı Kararıyla Uşak Şeker Fabrikası'na, "Nuri Şeker" ismi eklendi. O günden beri fabrikanın adı "Nuri Şeker Uşak Şeker Fabrikası" olarak anılmaktadır⁵¹⁷.

⁵¹¹ BCA, 030.18.01.02.36.35.11.

⁵¹² BCA, 080.18.01.02.37.48.1.

⁵¹³ BCA, 030.18.01.02.45.39.7.

⁵¹⁴ *Türkiye Şeker Sanayii...*, s.5.; *Türkiye Şeker Sanayii Kuruluşu-Gelişmesi...*, s.5.

⁵¹⁵ *Uşak İI YılığI*, s.298.

⁵¹⁶ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.79.

⁵¹⁷ *Cumhuriyet'in 80.Yılında...*, s.11.

10- Uşak Şeker Fabrikası'nın Bölge ve Türkiye Bünyesine Yapmış Olduğu Katkılar

Uşak Şeker Fabrikası, Türkiye'de kurulan ilk şeker fabrikası olma özelliğinin yanı sıra, Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomi ve sanayi tarihinde başarıya ulaşan ilk özel teşebbüs örneği olarak da karşımızda durmaktadır. Türk Sanayi Tarihi'nde önemli bir yere sahip olan Uşak Şeker Fabrikası, ekonomik sahadaki misyonunu sosyal ve kültürel alanlara da taşıdı.

Uşak Şeker Fabrikası, Milli Mücadele'den sonra fakir düşen Uşak halkının geçim kaynaklarından biri haline geldi. Bir çiftçi ailesinin yaklaşık olarak beş kişilik nüfusa sahip olduğu Uşak'ta, çiftçiye bir dönüm için on yedi lira işçi ücreti veriliyor⁵¹⁸, buna ek olarak da daha önce 1.000 TL dahi kazanamayan bir çiftçi, pancar ziraatı ile yılda 1.000-2.000 TL kazanıyordu. Üstelik fabrika, bu parayı köylüden pancarı alır almaz ödüyordu⁵¹⁹.

Uşak Şeker Fabrikası, bir taraftan bu gibi yüksek ücretlerle çiftçiye pancar tarımına teşvik ederken diğer taraftan da pancar üretimini arttırmak için onları son teknoloji tarım alet ve makineleri ile tanıştırdı ve zirai alanda kullanılan tarım aletleri ve uygulamalarında önemli ölçüde değişiklik yaşandı. 1925'te yapılan bir araştırmaya göre, Uşak çiftçisinin %75'i tarlasını karabasanla %25'i ise pullukla işlemekteydi. Fabrika, elindeki alet ve edevatları çiftçilere kullandırarak onlara en son yenilikleri öğrettiler. Böylece Uşak'ta, şeker pancarı ekim alanlarında ve dönüm başına elde edilen ürün miktarında önemli artışlar sağlandı. Pancar ekiminde uygulanan teknik tarım sistemi ve kullanılan tarım makinaları diğer tarım ürünlerinde de kullanılmaya başladı⁵²⁰.

Uşak Şeker Fabrikası, 1926'dan 1938'e kadar 44.797 hektar arazi üzerinde 114.648 çiftçiyle pancar tarımı yaparak, 508.127 ton pancar işledi⁵²¹. Fabrikada işlenen pancardan elde edilen, "şekerli küspe" hayvan besicileri için iyi bir yemdi⁵²².

⁵¹⁸ V. Akın, "Uşak Şeker Fabrikası Kuruluşu ve Sosyo Ekonomik Yönü (Atatürk Dönemi) 1926-1938", s.842.

⁵¹⁹ S. Tutsak, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.157.

⁵²⁰ V. Akın, "Uşak Şeker Fabrikası Kuruluşu ve Sosyo Ekonomik Yönü (Atatürk Dönemi) 1926-1938", s.840.

⁵²¹ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.235.

⁵²² Celal Yüce, *Eskişehir Çevre İncelemesi*, İstanbul, 1969, s.29.; Şeker küspesi, ilk kez 1830 tarihinde Fransa'da, boynuzlu hayvanlara, koyunlara ve atlara yem olarak verildi. [Alpullu, "Melas Nedir, Nasıl Elde Edilir ve Neye Yarar?", Alpullu, S.5 (Mayıs 1935), Ankara, 1935, s.6.]

Fabrikanın bu yan ürünü, çiftçiye bedelsiz olarak verildi⁵²³. Böylece Uşak Şeker Fabrikası, Uşak ve çevresinde yapılan hayvancılığın gelişmesinde de önemli bir rol oynadı⁵²⁴.

Uşak Şeker Fabrikası'nda işlenen pancarın sonunda arta kalan melas, hayvan yeminin dışında farklı amaçlar için de kullanıldı ve melastan alkol üretmek için alkol sanayi kuruldu⁵²⁵. 1931 yılında ise melastan ispiroto üretmek için Uşak Şeker Fabrikası'nın yanında bir ispiroto fabrikası kuruldu ve Türk sanayine yeni fabrikalar kazandırıldı⁵²⁶.

Kurulan bu yeni fabrikalar aynı zamanda bölge insanı için istihdam kaynağı idi. Şeker pancarı tarımı, buğday tarımına göre yedi kat daha fazla istihdam sağladığı⁵²⁷ için Uşak Şeker Fabrikası'nın kurulması, nüfus artışına neden olmasa da nüfus göçünü önledi⁵²⁸. Bunda gerek fabrika inşasında kullanılan taş, kireç, kereste vb. malzemelerin temini için gerekli olan işçi ile inşaat sonrası açılan ticarethanelerde çalıştırılacak olan memur ve şeker pancarını yetiştirecek olan çiftçinin istihdamı etkili oldu⁵²⁹.

Uşak Şeker Fabrikası, ziraat dışındaki birçok farklı iş sektörünü de harekete geçirdi. Öyle ki, Uşak Şeker Fabrikası'nın inşası esnasında gerekli olan her türlü taş, toprak, kireç ve kereste vb. inşaat malzemeleri Uşak kazasından temin edilerek bölgede iş gücü hareketliliği sağlandı⁵³⁰. Fabrikaya pancar nakletmek için Uşak çevresindeki köylere yapılan yollar, bölgeyi farklı bir yapıya büründürdü. Ayrıca,

⁵²³ Süleyman Yayla, "*Et İçin Sığır Besisi Projesi ve Neden Şeker Şirketi*", Ziraat Mühendisliği Aylık Fikir ve Meslek Dergisi, S.64 (Ekim 1971), Ankara, 1971, s.22.; İlk yıllarda, "*Hayvanlarımız sarhoş oluyor.*" diyerek küspe almayı kabul etmeyen köylüler, bu maddenin hayvancılık için önemli bir besin kaynağı olduğunu fark ettikleri andan itibaren küspe için, "*altın*" ifadesini kullandılar. [Memduh Şevket Orçunsel, "*Şeker Sanayiinin Sanayi Kolu Dışındaki Önemi*", Pancar, S.145 (Ekim 1964), Ankara, 1964, s.21.]

⁵²⁴ C. Yüce, *Eskişehir Çevre İncelemesi*, s.29.

⁵²⁵ *Ticaret ve Sanayi Odaları Altıncı Senelik Kongre ve Dilekleri 1932*, İzmir, 1932, s.26.

⁵²⁶ S. Tutsak, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.158.

⁵²⁷ V. Akın, "*Uşak Şeker Fabrikası Kuruluşu ve Sosyo Ekonomik Yönü (Atatürk Dönemi) 1926-1938*", s. 839.; Şeker pancarı tarımı, ayçiçeği tarımına göre 4,4 kat ve buğday tarımına göre ise 18 kat daha fazla istihdam sağladı. Sağladığı katma değer bakımından ise endüstriyel ürünler arasında türünden sonra ikinci sırada gelmektedir. (A.T. Güler-Z. Güler, *Şeker Savaşları*, s.55.)

⁵²⁸ V. Akın, "*Uşak Şeker Fabrikası Kuruluşu ve Sosyo Ekonomik Yönü (Atatürk Dönemi) 1926-1938*", s.839.; Uşak kazasının nüfusu, 1927'de 16.967, 1935'te ise 17.948 kişi idi. [1935 20 İltişinin Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu: Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibarile Muvakkat Rakkamlar, (Haz.: Başvekâlet İstatistik Genel Direktörlüğü), Ankara, 1935, s.26.]

⁵²⁹ V. Akın, "*Uşak Şeker Fabrikası Kuruluşu ve Sosyo Ekonomik Yönü (Atatürk Dönemi) 1926-1938*", s.839.; Uşak Şeker Fabrikası'nda 1926'dan 1938'e kadar, 1.491 memur, 8.704 işçi çalıştı. (T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.237.)

⁵³⁰ S. Tutsak, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, s.157.

fabrikanın çalışması ve şeker üretmesi için, başta şeker pancarı olmak üzere linyit, taş kömürü, kireç taşı, kereste ve kimyevi maddeler kullanılıyordu. Bu maddeler fabrikaya, çoğunlukla demiryolu ve karayolu aracılığıyla ulaştırılıyordu. Bu ise nakliyecilik sektörünün gelişmesine büyük katkı sağladı⁵³¹.

Uşak Şeker Fabrikası'nın Türk ekonomi hayatına yapmış olduğu bu katkılar, sosyo-kültürel hayata da yansarak toplumun çehresi ve ufkunu değiştirdi. Nuri Bey, Uşak'ta bir şeker fabrikası kurmayı tasarladığı dönemlerde, Uşak çevresindeki köylülerin, tarlaların verimsizliği ve fakirlik nedeniyle başka yerlere göç etmek zorunda kaldıkları görmüş⁵³² ve Uşak Şeker Fabrikası'nı kurarken köylülere hitaben: *"Komşularım!.. Kardeşlerim!.. İnşallah bu fabrikayı yaptığımız zaman, sizlerin ayağından çarıkları çıkarıp, sizleri efendi yapacağım..."*⁵³³ dedi. Latif Sungur Bey: *"Doğru söylemiş Nuri Şeker, köylünün ayağından çarık çıktı. Karabasanın yerini, pulluk, traktör aldı... Köylü, zengin olmadıysa da fakirlikten kurtuldu..."*⁵³⁴ sözleriyle fabrikanın halk üzerinde yaptığı ekonomik ve sosyal değişimi ifade etmiştir.

Gerçekten de fabrikanın kurulmasıyla birlikte, bölge halkının gelir seviyesi yükseldi ve hayat standartlarında büyük bir değişim oldu. Bu değişim ilk olarak, giyim-kuşama yansdı. Kıyafetler yenilendi, eğlence tarzları değişti. Daha sonra, yaşam alanları ve yaşam tarzlarında farklılıklar oldu⁵³⁵. *"Pancarçı köylerde"* yeniden yapılan veya imar edilen evler, mektepler ve camiler, harap köylerin çehresini değiştirdi. Dış mekandaki farklılık iç mekana da yansdı. Fabrika kolonisi artık, çatal bıçak kullanmaya, sandalye, masa ve radyo satın almaya başladı. Tarlasına yabancı ayağı bastırmayan bir köylü zihniyeti, zamanla kolektif çalışmanın, kooperatiflere yazılmanın ve gruplar halinde birleşip pancar tarımına girmenin zevkini, sorumluluğunu ve avantajını yaşamaya başladı⁵³⁶.

Tüm bu değişimlere örnek teşkil eden Uşak Şeker Fabrikası'ndaki yaşam ise ikişer haneli bloklar halinde olan bahçeli konutları, çamaşırhanesi, alaturka hamamı, camisi, stadyumu, çocuk bahçesi, tenis ve voleybol sahaları, sineması, lokantaları,

⁵³¹ V. Akın, *"Uşak Şeker Fabrikası Kuruluşu ve Sosyo Ekonomik Yönü (Atatürk Dönemi) 1926-1938"*, s.842, 843.

⁵³² A. Gediz, *Şeker Pancarı Ziraatının Türkiye...*, s.20.

⁵³³ *Türkiye Şeker Sanayii 1927...*, s.70.

⁵³⁴ *Türkiye Şeker Sanayii 1927...*, s.70.

⁵³⁵ İ. Tarus, *Uzun Atlama*, s.117, 118.

⁵³⁶ A. Gediz, *Şeker Pancarı Ziraatının Türkiye...*, s.20.

işçi yemekhaneleri, süthanesi, kantini, dükkanı, eczanesi, hastanesi, ev ev piyanoları, terzi dükkanı, bayan terzi, her evin önünde ve bahçesinde küçük birer çiçek bahçesi, itfaiye takımı, garajları ve meyve sebze bahçeleri ile kalkınmış bir kasaba kimliğini taşıyan bir ortam içerisinde geçmekteydi⁵³⁷. Zamanla fabrika içinde; gazino, otel, sinema, kahvehane, bakkal ve sebze dükkanları açıldı⁵³⁸.

Uşak Şeker Fabrikası bünyesinde, fabrika idarecileri ve çalışanları tarafından kurulan “*Uşak Şeker Fabrikası Çalışanları Ortaklığı*” kooperatifi, sosyal dayanışmanın ve yardımlaşmanın yaşatılmasında önemli görevler üstlenerek fabrika çalışanlarına maddi ve manevi katkılarda bulundu. 20 Kasım 1927 tarihli kararnameyle fabrika çalışanlarına elbise, yiyecek vb. eşyalar mümkün olduğunca ucuz bir fiyata satıldı⁵³⁹.

Uşak Şeker Fabrikası, Türkiye'nin ilk şeker fabrikalarından birisi olması nedeniyle şeker sanayinin okulu olma vazifesini de üstlendi. Zirai sahada, son teknoloji ile bilimsel çalışmalarda bulunacak araştırma personelinin yetiştirilmesi için Almanya'dan getirilen Ziraat Yüksek Mühendisi Moller ve Dr. Steiner'in yönetiminde, ileride Şeker Enstitüsü'nün temelini oluşturacak olan “*Deneme ve Haşere Laboratuvarları*”nın temeli 1932 yılında Uşak'ta atıldı. Afif Gediz ve diğer Türk personelin katılımıyla, 1935 yılına kadar Uşak'ta faaliyet gösterecek olan bu laboratuvarlar, dört şeker fabrikasının Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. adı altında birleştirilmesi sonucu 1935'te Eskişehir'e nakledildi⁵⁴⁰.

⁵³⁷ İ. Tarus, *Uzun Atlama*, s.117, 118.

⁵³⁸ *B.C.A.*, 030,18,01,02,026,63,04.

⁵³⁹ *B.C.A.*, 030,18,01,02,026,63,04.

⁵⁴⁰ *Cumhuriyet'in 80. Yılında...*, s.93, 94.; Bu laboratuvarlar, 1951'de “*Zirai Araştırma Laboratuvarı*” haline getirildi. Ayrıca, 1953'te Eskişehir'de, “*Teknolojik Araştırma Laboratuvarı*” kuruldu. Bu iki laboratuvar, 1959'da “*Şeker Enstitüsü*” çatısı altında birleştirildi. [*Türkiye Şeker Sanayii 1926-1977*, (Haz.: Turan V. Velidedeoğlu-vd.), T.Ş.F.A.Ş. Yay.No: 210, Ankara, 1979, s.19, 20.]; Kurulan bu enstitü: Sanayimizin pancar ve şeker üretim faaliyetlerinin dünyadaki gelişmelere ve ülke koşullarına göre belirlenmesi için gerekli tarımsal ve teknolojik araştırmalar yapmak; araştırmalardan elde edilen sonuçların uygulanması için gerekli öneri ve girişimlerde bulunmak; uygulamada çıkan sorunları teknik uzmanlar ile işbirliği yapmak suretiyle inceleyip çözümlenmek; sanayinin tarım ve teknik personelinin eğitmek; üniversite ve diğer araştırma kurumlarıyla işbirliği yapılarak yurt içi ve yurt dışındaki ilgili kongrelere katılmak gibi önemli faaliyetlerde bulundu. (*Türkiye Şeker Sanayii 1926-1977*, s.148, 149.)

Gerek Uşak Şeker Fabrikası'nda görev alan haşerat uzmanı Bay Steinner, tecrübe tarlaları uzmanı Bay Moller, süthane uzmanı Kroçek (1933), Alman uyruklu Yahudi Walter Mandl (1939), montör Vlcek Josef (1940) gibi bilim adamları, gerekse Avrupa'ya gönderilen Latif Sungur, Halid Güney ve İzzet Taner Beyler gibi Türk uzmanlar bilgi ve deneyimlerini geleceğin sanayicilerine aktararak Türk sanayisinin kalifiye eleman ihtiyacını önemli ölçüde giderdiler. Öyle ki, Uşaklı olup sanat ve tekniğe yatkın olan gençler bu fabrikada, yukarıda belirtilen şahısların gözetiminde stajlarını tamamlayarak ileri dönemlerde Türkiye'nin çeşitli yerlerinde kurulacak olan şeker fabrikalarında çalışmaya başladılar. Bunlara ilave olarak, fabrikada çalıştırılmak üzere Avrupa'dan gelen teknik elemanlar ile fabrika idarecileri ve çalışanları arasında zamanla dostluk ilişkileri kurularak farklı kültürlerin birbirini tanınması sağlandı⁵⁴¹.

B- ALPULLU ŞEKER FABRİKASI'NIN KURULUŞ SÜRECİ VE GELİŞİMİ

1- Alpullu'da Şeker Fabrikası Kurulması Fikrinin Ortaya Çıkması

Yurt dışına gönderilen ziraat okulu öğrencilerinin aldıkları eğitim sayesinde, pancar ziraatı hakkında önemli bilgiler elde edildi. Nitekim yurt dışına zirai eğitim almak amacıyla gönderilen Nesip (Karaçay) Bey, 1891'de Seine-Et-Oise Vilâyeti'ndeki Grignon Ziraat Okulu'nda eğitimine devam ederken, okul civarında bulunan “*Chavenay*” adlı şeker fabrikasında, çeşitli incelemelerde bulundu. Fransa'da, şekerin kilosu yedi frank olduğu halde, Türkiye'de; Rusya, Avusturya ve Macaristan'dan gelen şekerin iki kuruşa satılması, Nesip Bey'in dikkatini çekti. İlgililere bunun nedenini sorulduğunda ihracat priminden yararlanarak fiyat farkını telafi etmeye çalıştıkları, bunun önüne geçmek için de bir şeker fabrikası kurmak gerektiği bilgisi alındı. Nesip Bey, Ziraat Genel Müdürlüğü'ne atandıktan sonra, şeker fabrikası kurmak için girişimlere başladı ve çekirge istilasına karşı mücadele etmek için kullanılan kimyevi maddeleri almak üzere Almanya'ya gönderildi. O esnada Almanya'da bulunan Vilâyet Nafia Müdürü Osman Vehbi Bey, Nesip Bey'e şirket kurarak bir şeker fabrikası tesis etme niyetinde olduğunu belirterek

⁵⁴¹ V. Akın, “*Uşak Şeker Fabrikası Kuruluşu ve Sosyo Ekonomik Yönü (Atatürk Dönemi) 1926-1938*”, s.844, 845.

kendisinden kurmayı düşündüğü bu şeker fabrikası için hangi bölgenin daha uygun olacağı hususunda gerekli olan araştırmanın yapılması ricasında bulundu⁵⁴².

Bu durumu gayet olumlu karşılayan Nesip Bey, şeker fabrikasının kurulacağı yerin tespit edilmesi için Ziraat Vekâleti Müşaviri Büher Bey ile Ziraat Mühendisi Gerhart Bey'i, Anadolu'ya göndermeye karar verdi. Bu kişilerin yaptıkları araştırmalar neticesinde, şeker pancarı için iklim olarak en uygun bölgenin, Adapazarı olduğu sonucuna varıldı. Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey'e, bu konu hakkında gerekli olan bilgiler verildi. Bunun üzerine, Osmanlı Bankası Komiseri Hamit Bey'in başkanlığında bir komisyon kuruldu. Şakir (Kesebir) Bey ile Rauf Paşa'ya yaverlik etmiş olan Hayri (İpar) Bey'in, Mataracı Ali Bey'in otelinde yaptıkları uzun görüşmeler⁵⁴³ neticesinde; Ergene Nehri'nin Alpullu'dan geçiyor olması, Hayrabolu'dan Tekirdağ'a kadar dekovil hattının kolayca uzatılabiliyor olması⁵⁴⁴, yirmi bin dönümlük Sarımsaklı ve on-on beş dönümlük Türkgeldi çiftliklerinin Alpullu'ya yakın olması ve Alpullu'nun konum itibariyle Trakya'nın tam ortasında bulunuyor olması⁵⁴⁵ gibi nedenlerden dolayı kurulması düşünülen şeker fabrikasının Trakya'nın Kırklareli ilinin Babaeski ilçesine bağlı olan ve İstanbul ile Edirne demiryolu üzerinde bulunan Alpullu İstasyonu yakınında kurulmasına karar verildi⁵⁴⁶.

Şeker fabrikasının, Alpullu'da kurulma kararının ardından, fabrikanın inşa edileceği arazinin belirlenmesi için çalışmalara başlandı. Üç kişilik bir heyet, 1925 yılının Nisan ayında, Trakya'nın Lüleburgaz kasabasına giderek yöre halkına, şeker fabrikasının kurulması için büyük bir arazi parçasına ihtiyaç duyduklarını belirtirler. Ancak bölgedeki büyük arazi parçalarına sahip olanlar, yörede bir fabrika kurulmasına sıcak bakmadıklarından arazi veremeyeceklerini belirttiler. Muhtelif

⁵⁴² T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.274, 275.; Dönemin Edirne Milletvekili Şeref Aykut Bey, 1935 yılında yapmış olduğu bir beyanatta: “Bundan 55 yıl önce, Uzunköprü’de bir şeker işi denemesi yapılmış, pancar ekilerek Avusturya fabrikalarında bunun verimi sınanmış idi. Ben, bunun için yazılmış uzun bir yazıyı, Uzunköprü’lü Halit Efendi’nin çocuklarının elinde görmüş, okumuştum. Kafamda bir ışık parladı. Bu düşünce, Trakya Milletvekili Bay Şakir Kesebir’i de sarstı...” dedi. (Şeref Aykut, “*Alpullu Nasıl Kuruldu?*”, Alpullu, S.5 (Mayıs 1935), Ankara, 1935, s.1.)

⁵⁴³ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.275, 276.

⁵⁴⁴ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.300, 301.; Böylece ekilen şeker pancarı bu şimendifer hattıyla fabrikaya kolayca ulaştırılabilecekti.

⁵⁴⁵ A. Rıza Dursunkaya, *Kırklareli Vilayetini Tarih, Coğrafya, Kültür ve Eski Eserleri Yönünden Tetkik*, I, Kırklareli, 1948, s.109.

⁵⁴⁶ *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1969, s.214.

küçük arazi sahiplerinden, parsel parsel toprak satın almak ise uzun bir zaman gerektiriyordu. Bir hafta sonra, Babaeskili bir şahıs, heyete: “*Buradan yirmi-yirmi beş kilometre ileride geniş arazilerim var. Tıpkı buraları gibi düzlüktür ve tren yolu kenarına düşer. Gelip bir görünüz. Beğenirseniz size istediğiniz kadar yeri bedavadan veririm!..*” dedi. Ertesi gün, arazinin bulunduğu Alpullu’ya gidildi. Yapılan incelemeler neticesinde, arazinin şeker fabrikası kurmak için uygun olduğu sonucuna varıldı. Beş yüz küsür dönümlük arazi, Babaeski Tapu Dairesi’nde yapılan resmi işlemlerle, şeker fabrikası kurmak üzere daha sonra kurulacak olan, İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi’ne devredildi⁵⁴⁷.

Bunun dışında, kurulacak olan şeker fabrikasının pancar ihtiyacını karşılamak için, Alpullu ile Lüleburgaz arasında bulunan, Kırklareli Özel İdaresi’ne ait Sarımsaklı Çiftliği satın alındı⁵⁴⁸. Ayrıca Alpullu’daki şeker fabrikasının işleyeceği pancarların nakliyesi doğrultusunda, Sarımsaklı çiftliği ile Çakmak mevkilerinde yapılması gereken demiryolu makaslarının inşası için, 18 Mayıs 1872’de Şark Demiryolları Şirketi ile yapılan antlaşmanın on altıncı maddesi gereği, demiryolu makaslarının inşasının Nafia Vekâleti tarafından yapılmasına, İcra Vekilleri Heyeti’nin 14 Kasım 1926 tarihli toplantısında karar verildi⁵⁴⁹.

Şeker fabrikasının hammaddesi olan pancarının ekim sahası ise, Edirne’nin; Uzunköprü, Meriç, Havsa, Lalapaşa, Keşan, İpsala; Kırklareli’nin; Babaeski, Lüleburgaz, Pınarhisar, Vize; Tekirdağ’ın; Hayrabolu, Çorlu, Saray, Malkara ve İstanbul’un; Çatalca, Silivri, Bakırköy ilçelerini kapsamaktaydı⁵⁵⁰.

⁵⁴⁷ İ. Tarus, *Uzun Atlama*, s.67, 68.

⁵⁴⁸ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.301.

⁵⁴⁹ *BCA*, 030.18.01.01.021.69.7.

⁵⁵⁰ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.268.

2- İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi'nin Kurulması

1924 yılı sonunda, Türk özel sektörünün önde gelen üç ismi; o yıllarda “*Şeker Kralı*” olarak anılan ithalatçı Hayri (İpar)⁵⁵¹ ile Şakir (Kesebir)⁵⁵² ve Kazım (Taşkent)⁵⁵³ Beylerin öncülüğünde, tıpkı Uşak Şeker Fabrikası'nın kurulması aşamasında önemli bir vazifeyi yerine getiren Uşak Terakki-i Ziraat T.A.Ş. gibi bir şirketin teşkili için çalışmalara başlandı. Kurulması düşünülen bu şirkete, Ankara'nın politik desteğini sağlamak amacıyla, Edirne mebuslarından Faik (Kaltakkıran) ve Hüseyin Rıfki (Arduman) ile Tekirdağ Mebusu Faik (Öztrak) ve Bilecik Mebusu İbrahim (Çolak) Beyler ortak edildiler⁵⁵⁴.

14 Haziran 1925'te⁵⁵⁵; Edirne Mebusuları Faik ve Mühendis Hüseyin Rıfki, Tekirdağ mebusları Cemil ve Faik, Çatalca Mebusu Mehmed Şakir, Bilecik Mebusu İbrahim Beyler ile tütün tüccarlarından Hacı Ahmetzade Salim Nuri, tüccar Ahmet Rüştüzade Mehmet Hayri, kereste tüccarı Ali, tüccar Nurizade, fabrikatör

⁵⁵¹ A. Engin, “*Bir Şeker Hikayesi: Alpullu Şeker Fabrikası*”, s.38.

⁵⁵² Şakir (Kesebir) Bey, 1889 (1305)'da Köprülü'de doğdu. 11 Temmuz 1910'da, Mülkiye Mektebi'ni bitirdi. İpsala, Keşan ve Akçaabat kaymakamlıklarında bulundu. 31 Mart Olayı'ndan sonra, Edirne'ye giderek savunma işleri ile uğraştı. Edirne ve havalisinin, Yunanlı işgal kuvvetleri tarafından işgali üzerine Ankara'ya geldi. TBMM'nin II. Dönemi için yapılan seçim neticesinde, 16 Temmuz 1923'te, 112 oy alarak Çatalca'dan Milletvekili seçildi. (K.Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi (1923-1927)*, s.207, 208.); Mehmet Şakir (Kesebir) Bey ayrıca, III. Dönem Edirne Milletvekilliği, II. Dönem Muvâzene-i Maliye Encümeni Başkanlığı, III. Dönem Bütçe Encümeni Reisliği ve V.Hükümet Dönemi'nde İktisat Vekilliği gibi görevlerde bulundu. Şakir Bey, 6 Nisan 1966'da öldü. (*TBMM Albümü 1920-2010*, s.146.)

⁵⁵³ Kazım (Taşkent) Bey, 1894'de Preveze'de doğdu. 1991'de İstanbul'da öldü. 1918 yazında, bağlantısı kesilen Kafkasya Ordusu ile haberleşmeyi sağlama konusundaki hizmetlerinden ötürü yüksek öğrenimini Avrupa'da tamamlayabilmesi için devlet bursu ile ödüllendirildi. 1925'te Kimya Mühendisi olarak yurda döndü. Zorunlu hizmetini, Ankara'da İktisat Bakanlığı'nda ve İstanbul Bölge Sanayi Müdürlüğü'nde tamamladı. Bu süre zarfında, Alpullu Şeker Fabrikası'nın kurulması ve işletilmesi işleri ile görevlendirildi. Avrupa ülkelerindeki şeker sanayiini inceleyerek, sekiz ay içinde Alpullu Şeker Fabrikası'nı hizmete soktu. Daha sonra, Eskişehir ve Turhal Şeker Fabrikaları'nın kuruluşlarında görev aldı. Başta Atatürk olmak üzere, dönemin bütün ileri gelenlerinin övgülerini kazandı. Kendisi, 3 Ağustos 1973'te, Almanya Cumhurbaşkanı Dr.Heinemann tarafından, “*Almanya Federal Cumhuriyet Liyakat Nişanı*” ile ödüllendirildi. (Şeker Sektörüne Hizmet Edenler, “*Kazım Taşkent*”, Toprağın Tadı, 6/14, Ankara, 2009, s.102.)

⁵⁵⁴ A. Engin, “*Bir Şeker Hikayesi: Alpullu Şeker Fabrikası*”, s.38.

⁵⁵⁵ *Cumhuriyet'in 80.Yılında...*, s.11.; F. Mutluay, *Türkiye Şeker Sanayii*, s.10.; S.İ. Tekeli, *Şeker Sanayinin Millet...*, s.7.; *Türkiye Şeker...*, s.2.; *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1946, s.170.; *Türkiye Ansikopedi*, I, (Haz.: M. Ekrem Üzümeri, Selâmi Dinçer, Sadi Kazancı), Ankara, 1956, s.171.

Burhaneddin ve tüccar Yolageldilizade Kasım⁵⁵⁶ Beylerin katılımlarıyla, 500.000 lira sermayeli “*İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi*” kuruldu⁵⁵⁷.

İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları T.A.Ş.’nin yönetim merkezi, İstanbul Sirkeci’deki Mesadet Hanı’nda idi⁵⁵⁸. Şirket kurulduktan sonra, mali ve resmi izin için Ankara’ya başvuruldu. İş Bankası fırka tebligatını yeterli bulurken, Ziraat Bankası’nın kredilerden sorumlu bir yönetim kurulu üyesi, ortaklık payı dışındaki kredi talebine karşı çıktı. Ancak İsmet (İnönü) Bey’in: “*Verin! Yapsınlar da nasıl yaparlarsa yapsınlar... Fabrika, bir an evvel faaliyete geçsin...*” sözleri üzerine, Ziraat Bankası’nın da desteği sağlandı. Böylece, İş ve Ziraat Bankaları ikna ve ortak edildiler⁵⁵⁹.

Şirket hisseleri, her biri 10 TL değerinde olan 50.000 adet senetten oluşuyordu⁵⁶⁰. Şirketin 500.000 lira olan sermayesinin %68’ini Türkiye İş Bankası A.Ş., %10’unu T.C.Ziraat Bankası ile Trakya İlleri Özel İdareleri ve geriye kalan %22’lik bölümünü ise Trakya köylüsünün de dahil olduğu hususi şahısların katılımları oluşturuyordu⁵⁶¹. Alpullu Şeker Fabrikası’nı tam yetki ile sadece %22’lik paya sahip olan ortakların yönetmesi, kuruluş sözleşmesinde güvence altına alındı⁵⁶². Alpullu Şeker Fabrikası’nı kuran, İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları A.Ş.’nin ortakları arasında, devlet ve özel sektör bankalarının (T.C.Ziraat Bankası, Türkiye İş Bankası A.Ş.) bulunması nedeniyle Alpullu Şeker Fabrikası, devletin dolaylı ve dolaysız desteğini ilk baştan beri alarak hiçbir zaman Uşak Şeker Fabrikası gibi zor bir durum ile karşı karşıya kalmadı⁵⁶³.

⁵⁵⁶ *İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dahilisi*, İstanbul, 1341, s.4.

⁵⁵⁷ *İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk...*, s.5.; *Cumhuriyet’in 50.Yılında Kırklareli 1973 İl Yıllığı*, Kırklareli, 1973, s.153.

⁵⁵⁸ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.310.

⁵⁵⁹ A. Engin, “*Bir Şeker Hikayesi: Alpullu Şeker Fabrikası*”, s.38.

⁵⁶⁰ *İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk...*, s.5.

⁵⁶¹ *Türkiye Şeker Sanayii Kuruluşu-Gelişmesi...*, s.8.; E. Zeytinoğlu, *Türkiye’de Şeker...*, s.46.

⁵⁶² A. Engin, “*Bir Şeker Hikayesi: Alpullu Şeker Fabrikası*”, s.39.

⁵⁶³ Sedat Avcı, “*Türk Şeker Sanayinin Kuruluş ve Gelişmesinde Devletin Etkisi*”, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, S.IV, İstanbul, 1996, s.292.

3- Alpullu Şeker Fabrikası'nın Kurulması Doğrultusunda Yapılan Çalışmalar

İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları T.A.Ş.'nin kurulmasının ardından, Alpullu Şeker Fabrikası'nın tesis edilmesi için hükümet ile temasa geçildi. 21 Haziran 1925 tarih ve 2141 numaralı kararname ile İstanbul, Çatalca, Tekirdağ, Kırklareli ve Edirne Vilâyetleri hudutları dahilinde, şeker fabrikası tesisi ve işletilmesi imtiyazları, 601 Sayılı Kanun'a uygun olarak yirmi beş yıl süreyle "*İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi*"ne verilmesi doğrultusunda Ticaret Vekâleti'nin 24 Haziran 1925 tarih ve 15840/2454 (Sanayi ve Mesai Müdüriyeti) numaralı tezkiresi ve İcra Vekilleri Heyeti'nin 24 Haziran 1925 tarihli toplantısında, Alpullu'da bir şeker fabrikası kurulması kararı alındı⁵⁶⁴.

İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları T.A.Ş.bu karar ile bağlantılı olarak; İstanbul, Çatalca, Tekirdağ, Kırklareli ve Edirne Vilâyetleri'ni içine alan bir bölge dahilinde, yılda en az 20.000 ton pancar işleme kapasitesine sahip olan bir fabrika ile ham şeker üretecek yardımcı fabrikaları ve bunlara ait çeşitli tesisatı kurmak ve işletmek, ispirto üretmek ve pancar küspesinden hayvan yemi temin etmek gibi vazifeleri yerine getirecek ve şirket, elli yıllık bir süre dahilinde bu faaliyetlerine devam edecekti⁵⁶⁵.

Ayrıca bu kararlar şirkete, şu gibi destekler de sağlanıyordu: Üretilen şekerden, on sekiz yıl boyunca tüketim vergisi alınmayacak; fabrikaya, kömür, linyit, kiremit sağlayan ocaklar, normal vergi ve resimlerden muaf tutulacak; fabrika için pancar üretecek arazi sahipleri on yıl süreyle arazi vergisi ödemeyecek; fabrikanın taşıma faaliyetleri sırasında, nakliye vergisinden üçte bir oranında indirim yapılacak; fabrikanın kurulacağı alanın beş hektarı, devlet tarafından bedelsiz olarak sağlanacak; fabrika personeli, on yıl süreyle kazanç vergisi ödemeyecek ve yirmi beş yıl boyunca, İstanbul, Çatalca, Tekirdağ, Kırklareli, Kırklareli, Edirne, Babaeski, Çorlu il ve ilçelerinde (yani tüm Trakya'da) yeni bir şeker fabrikası kurulmayacaktı⁵⁶⁶.

Şirket İdare Meclisi'nin kararı sonrası, Alpullu'da kurulacak şeker fabrikası için dönemin Meclis İdare Başkan Vekili olan Mehmet Hayri Bey'in başkanlığında,

⁵⁶⁴ BCA, 030.18.01.01.014.41.5.

⁵⁶⁵ *İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk...*, s.3-5.

⁵⁶⁶ A. Engin, "*Bir Şeker Hikayesi: Alpullu Şeker Fabrikası*", s.39.

üyelerden Yüksek Mühendis Hüseyin Rıfki, Mustafa Hulki ve Yüksek Kimya Mühendisi Arif Kazım Beylerden oluşan bir heyet, Bulgaristan'dan başlayarak Romanya, Çekoslovakya, İtalya, Belçika, Hollanda ve Fransa'daki şeker fabrikalarında incelemelerde bulunmak üzere Avrupa'ya gitti. Heyet, büyük makine fabrikalarına müracaat ederek, şeker fabrikası kurmak için gelecek tekliflerin kendilerine bildirilmesini istediler ve İstanbul'a geri döndüler. Avrupa firmalarından bir süre sonra gelen teklifler, İdare meclisi yetkilileri tarafından değerlendirildi ve firmalar ile yapılan görüşmeler⁵⁶⁷ sonucu Alpullu Şeker Fabrikası'nın inşaatı, 20 Aralık 1925'te 2.000.000 TL'ye⁵⁶⁸ Almanya Magdeburg'daki Maschinen Fabrik Bukau R.Wolf firmasına verildi⁵⁶⁹. Makinelerin imalatını kontrol etmek üzere, Yüksek Mühendis Arif Kazım Bey Magdeburg'a gönderildi.

Şartname gereği, bina malzemeleri şirkete ait olup bina inşaatı, Bukau Makine Fabrikası tarafından gönderilen bir şeker fabrikasının resim ve planlarına göre Haydar ve Şürekası firması⁵⁷⁰, fabrikanın baca ve kazan işlerini Topf Erfurt firması yapacaktı. Diğer inşa işleri ise Ziya Bey ve ortağı tarafından yapılacaktı⁵⁷¹. Fabrika inşasında gerekli olan malzemeler Maschinen Fabrik Bukau R.Wolf Firması'na sipariş edildi. Bukau Makine Fabrikası'nın mensup olduğu Wolf Şirketi, sipariş ücreti olarak 200.000 TL'ye yakın bir paranın peşin olarak firmaya ödenmesini talep etti. İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları T.A.Ş., bu parayı karşılamak için hükümetten mali yardım istedi. Bunun üzerine Maliye Vekili: "*Size, istediğiniz parayı verebilirim, fakat bu paranın yarısı kadar paranız olduğunu, bir banka mektubu ile bana bildiriniz...*" talimatını verince, Şirket İdare Meclisi zor durumda kaldı. Çünkü İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları T.A.Ş., kuruluşundan beri masraf etmekteydi. Hisse senetlerinden elde edilen paranın yarısının, hissedarlardan istenmesi dahi maksadı temin etmiyordu. İşte böyle bir anda Mehmet Hayri Bey, yardıma yetişti ve kendi imza ve sorumluluğu altında temin ettiği krediye dayanarak, İş Bankası İstanbul Şubesi'nce Maliye Vekâleti'ne yazdığı bir mektupta: "*Bankamızda, şirketin şu kadar parası vardır...*" denmesi üzerine, hükümet yardımı

⁵⁶⁷ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.301.

⁵⁶⁸ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.255, 256.

⁵⁶⁹ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.97.; *Cumhuriyet'in 50.Yılında Kırklareli 1973 İl Yıllığı*, s.153.

⁵⁷⁰ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.301.

⁵⁷¹ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.256.

yapıldı. Böylece, Alpullu Şeker Fabrikası'nın inşası için gerekli olan malzemelerin sipariş bedeli karşılanmış oldu⁵⁷².

Maschinen Fabrik Bukau R.Wolf Firması, inşaata altı ay sonra başlayacak ve Alpullu Şeker Fabrikası, 20.000 ton pancar işleyecek kapasitede olacaktı. İlerleyen zamanlarda bu kapasite genişletilebilecekti⁵⁷³. Fabrikanın demir aksamını ve makinelerinin montajını yapacak olan Alman Buckau Fabrikası'nın teknik elemanları, inşaat bölgesini incelemeye geldiler. İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları T.A.Ş.Genel Vekili ve fabrika muhasebecisi Şefik (Bicioğlu) Bey tarafından, temsilcilerden Rumeli Şark Demiryolları İşletme Başmühendisi Chris'e, kurulacak şeker fabrikası için gerekli olan şeker pancarı ziraatına başlandığının ve Kasım ayının başında mahsulün alınacağına söylenmesi üzerine Chris: *"Bakalım, fabrikanın o zamana kadar inşaatı bitecek mi? Ben, otuz seneden fazla bir zaman oluyor ki Türkiye de bulunuyor ve çalışıyorum, işlerin nasıl yürütüldüğünü bilirim. İnşaatın sona ereceğini tahmin etmiyorum ve bu sebeble de bu sene, ziraat için yapılan masrafı da beyhude ve lüzumsuz buluyorum, zarardan başka bir şey olmayacak..."* dedi. Bunun üzerine Şefik Bey: *"Fabrikanın, o zamana kadar işletmeye mutlaka açılacağını ve inşaatın durması için hiçbir sebep mevcut olmadığı..."*⁵⁷⁴ cevabını verdi.

İstanbul ve Alpullu'dan gelen küçük bir kadro ile derhal çalışmalara başlandı. İnşaat malzemeleri İstanbul'dan alınarak Şark Demiryolları İdaresi aracılığıyla fabrika bölgesine gönderilmeye başlandı. Tuğla ihtiyacı, çoğunlukla Mürefte'den temin edildi. Fabrika çevresinden yalnız kum ve işçi temin ediliyordu⁵⁷⁵. Bir taraftan fabrikanın inşası ve altyapısı için yapılan çalışmalar devam ederken diğer taraftan da Alpullu Şeker Fabrikası yöneticileri, Uşak Şeker Fabrikası'nın yaşamış olduğu su sıkıntısını göz önüne alarak Belçika'da şekerçilik üzerine eğitim almış olan Aziz Meker Bey'i fabrikanın su sorununu çözmesi için görevlendirdi. Aziz Bey, kullanılan suyu arttırarak tekrar kullanıma hazır hale getirdi. Böylece Alpullu Şeker Fabrikası'nda, Uşak Şeker Fabrikası'nda olduğu gibi bir su sıkıntısı çekilmedi⁵⁷⁶.

⁵⁷² T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.304.

⁵⁷³ *Vakit*, 8 Temmuz 1925.

⁵⁷⁴ *Türkiye Şeker Sanayii 1926-1977*, s.72.

⁵⁷⁵ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.301.

⁵⁷⁶ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.276.

Su sorununun çözülmesine karşın Yunanistan'da bulunan bir şeker fabrikasının pancarların böcek istilasına uğraması nedeniyle kapanması, Trakya'da da aynı tehlikenin yaşanacağı korkusunu yarattı⁵⁷⁷. Literatürde, “*Agrotis Pronuba*” bölgede ise “*Ergene kurdu*” denilen bu böcekler için Hayri ve Şakir Beyler ile bilgi seviyesi yüksek idareciler ve tecrübeli yabancı ve yerli teknik personelden oluşan bir grup aracılığıyla modern bir ziraat teşkilatı kuruldu. Bu oluşuma, Avrupa'da eğitim görmüş ve şeker pancarını iyi bilen ziraat mühendisleri alındı. Bu mühendislerinin yaptıkları araştırmalar sonucu, böceklerle mücadele etmek için nöbetleşe tarım sisteminin uygulanması gerektiği sonucuna varıldı⁵⁷⁸.

Yalnız, teknik bilgi isteyen nöbetleşe tarım sisteminin, Alpulu Şeker Fabrikası'na pancar yetiştirecek olan çiftçiye anlatılması, çiftçinin pancar ziraatıyla tanıştırılması ve bu hususta köylü arasında bir propaganda yapılması gerekiyordu. Bu amaçla köylere seyyar sinemalar gönderildi⁵⁷⁹. Ayrıca Alpulu Şeker Fabrikası Ziraat Müdürü Nesip Karaçay Bey'in kurduğu bir ekip, sinema makinası ve şeker pancarı ziraatini gösteren bir film ile köylere dolaşmaya başladı. Bu ekip, her akşam bir köy kahvesinde köylülere şeker pancarı ziraatını anlatarak otuz bir köyde gösteriler yaptılar. Kısa zamanda köylülerin tümü bu ziraati benimsedi⁵⁸⁰.

24 Haziran 1925'te kurulmasına karar verilen Alpulu Şeker Fabrikası'nın temel atma töreni, Uşak Şeker Fabrikası'ndan kırk altı gün sonra 22 Aralık 1925'te, Alpulu İstasyonu'nun yakınında bulunan⁵⁸¹ Papakiridi'nin eski çiftlik binası avlusunda gerçekleştirildi. Açılış töreninde; Edirne Mebusu B.Faik (Kaltakkıran) Bey, Kırklareli Mebusu Şevket (Ödül) Bey, General Mürsel (Bakü) Paşa, Edirne Valisi, Kırklareli Valisi Sait Bey, Süvari Liva Komutanı Ahmet Hamdi Bey, Babaeski ve Lüleburgaz Kaymakamları, Vilâyet ve Kazalar Belediye Başkanları, Cumhuriyet Halk Fırkası, Türk Ocağı ve Himaye-i Etfal Heyetleri'nden temsilciler bulunuyordu. Edirne Mebusu B.Faik Bey, temel atma töreni münasebetiyle: “*Temeli atılan bu fabrikanın, Trakya çiftçilerine sonsuz faydalar vereceğini, toprağımızın şeker pancarı yetiştirmeye çok müsait bulunduğunu, Türkiye'de ilk şeker çıkaracak*

⁵⁷⁷ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.98.

⁵⁷⁸ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.277.

⁵⁷⁹ *Vakit*, 11 Teşrin-i sani 1341/11 Kasım 1925.

⁵⁸⁰ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.276.

⁵⁸¹ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.97.; S.İ. Tekeli, *Şeker Sanayinin Millet...*, s.7.; O. Üçok, *Cumhuriyet'in 50. Yılında...*, s.22.

*fabrikanın bugün resmi tesisini yapmakla bahtiyar olduğunu, Hükümet-i Cumhuriyemiz'in çok kıymetli yardımlarıyla bu milli ve iktisadi teşebbüsü teşvik ettiğini...*⁵⁸² beyanında bulundu.

Temel inşaatından sonra, ilk önce o dönemin yapı tekniğine uygun olarak demir putreller dikildi. İnşaatın ilk bölümünü, Alman Maschinen Fabrik Bukau R.Wolf Firması, geri kalan bölümünü ise İtalyan inşaat firması yaptı. Macar firması ise şeker üretecek olan makinelerin montajını tamamladı. İnşaat devam ederken, Macar başmühendis Guters gözetiminde şeker fabrikasının numune tarlalarına pancar ekimi yapıldı⁵⁸³. Ergene nehrinin kenarında ve İstanbul, Edirne, Babaeski, Kırklareli hatlarının birleştiği Alpullu İstasyonu'nun yanında temeli atılan Alpullu Şeker Fabrikası'nın montajı, on bir ay içinde tamamlandı⁵⁸⁴.

4- Alpullu Şeker Fabrikası'nın Açılışı

Temeline ilk harcı 22 Aralık 1925'te konan⁵⁸⁵ Alpullu Şeker Fabrikası'ndan ilk şeker, 17 Kasım 1926 Salı günü çıkarıldı⁵⁸⁶. Alpullu Şeker Fabrikası, 26 Kasım 1926'da kampanyaya başlayarak *“işletmeye açılan ilk şeker fabrikası”* ünvanına sahip oldu⁵⁸⁷. Çatalca Mebusu Şakir (Kesebir) Bey, Edirne Mebusu B. Faik (Kaltakkıran) Bey ve Tekirdağ Mebusu Faik (Öztrak) Bey, Alpullu Şeker Fabrikası'nın faaliyete geçmesi üzerine birer konuşma yaptılar⁵⁸⁸. Çatalca Mebusu Şakir Bey konuşmasında: *“Trakya topraklarının, şeker sanayine çok müsait olduğunu, fabrikanın iki milyon liraya mal olduğunu ve şeker fabrikası teşebbüsünün Cumhuriyet Hükümeti'nin iktisadi ve sınai sahadaki muazzam eserlerden birini teşkil ettiğini ve mesut güne ermek için bize, büyük rehberliğini ibzal buyuran Gazi Paşa Hazretlerine ve Erkan-ı Hükümetimiz ile ticari müesseselerimize teşekkür ve minnetlerini sunduğunu...”*⁵⁸⁹ belirtti. Faik Bey ise: *“Bütün ömrümce dilediğim ve hayal ettiğim bugünü gösteren Allahıma bin şükürler... Fabrika, memleketimize ve*

⁵⁸² A.R. Dursunkaya, *Kırklareli Vilayetini Tarih...*, s.109, 110.

⁵⁸³ A. Engin, *“Bir Şeker Hikayesi: Alpullu Şeker Fabrikası”*, s.40.

⁵⁸⁴ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.241.

⁵⁸⁵ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.241.; N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.97.; F. Mutluay, *Türkiye Şeker Sanayii*, s.10.; S.İ. Tekeli, *Şeker Sanayinin Millet...*, s.7.; E. Zeytinoglu, *Türkiye'de Şeker...*, s.46.

⁵⁸⁶ A.R. Dursunkaya, *Kırklareli Vilayetini Tarih...*, s.111.

⁵⁸⁷ *Türkiye Şeker Sanayii 1926-1977*, s.22.

⁵⁸⁸ *Türkiye Şeker...*, s.76.

⁵⁸⁹ A.R. Dursunkaya, *Kırklareli Vilayetini Tarih...*, s.112.

hepimize hayırlı olsun...” diyerek ilk demir süngüyü çekti ve pancarlar suya dökülerek fabrikaya gitmeye başladı⁵⁹⁰. Böylece, 26 Kasım 1926 itibariyle “ilk Türk şekeri” Alpullu Şeker Fabrikası tarafından üretilmeye başladı⁵⁹¹.

Çatalca Mebusu Şakir Bey’in başkanlığını yaptığı bir heyet tarafından Alpullu Şeker Fabrikası’nın açılış töreni için düzenlenen açılış programı doğrultusunda Alpullu’ya davet edilen⁵⁹²; Ticaret Vekili Rahmi Bey, Maliye Vekili Abdülhalik Bey, Trakya Mebusları, Sanayi Müdürü Umumisi Recai Bey⁵⁹³, Meclis İkinci Reisi Hasan Bey, İstanbul Valisi ile Trakya Valileri, General Mürsel Paşa dahil olmak üzere askeri erkan, Trakya’nın ileri gelenleri, civar kasaba ve köy ahalisi⁵⁹⁴ ile İstanbul’dan Alpullu’ya gelen üç yüz kişilik davetli topluluğu için karşılama töreni düzenlendi⁵⁹⁵.

Alpullu Şeker Fabrikası’nı inşa eden şirket adına gelen Niyazi Asım; Vali Süleyman Sami, Hariciye Murahhası Nusret, Belediye Başkan Yardımcısı Şükrü, Rüsumat Müdürü Umumisi Seyfi Beyler tarafından karşılandı⁵⁹⁶. İstanbul’dan özel trenle gelen davetliler arasında bulunan Bay Chris, fabrikanın bu kadar kısa bir sürede faaliyete geçmesi karşısında: “İşlerin, bu kadar ciddiyet ve ehemmiyetle tutulacağını ve takip edileceğini hiç düşünmemiştim ve bu Amerikan vari sürate, o zaman inanmak istemediğimden yanılmış olduğumu şu an anladım...”⁵⁹⁷ diyerek şaşkınlığını dile getirdi. Lüleburgaz ilçesinin Alpullu kasabasında kurulan⁵⁹⁸ Alpullu Şeker Fabrikası’nın açılışı, 26 Kasım 1926 Cuma günü saat bir buçukta⁵⁹⁹ Ticaret Vekili Rahmi Bey tarafından gerçekleştirildi⁶⁰⁰.

Kısa bir süre içinde birçok savaşa sahne olan ve düşman istilasına maruz kalan Türk Trakya’sına yapılan bu şeker fabrikası, önemli bir kalkınma hamlesi idi. Trakya köylüsü, fabrika sayesinde büyük bir kazanç temin edecek ve ekonomik ve sosyal açıdan iyi bir konuma ulaşacaktı. Bundan dolayı, törene katılan yöre halkı,

⁵⁹⁰ *Türkiye Şeker...*, s.76.

⁵⁹¹ S.İ. Tekeli, *Şeker Sanayinin Millet...*, s.7.; F. Mutluay, *Türkiye Şeker Sanayii*, s.10.; *Cumhuriyet’in 80.Yılında...*, s.11.;

⁵⁹² *Milliyet*, 24 Teşrin-i sani 1342/24 Kasım 1926.

⁵⁹³ *Ulus*, 25 Teşrin-i sani 1342/25 Kasım 1926.; *70.Yılında...*, s.5.

⁵⁹⁴ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.302.

⁵⁹⁵ *Milliyet*, 24 Teşrin-i sani 1342/24 Kasım 1926.

⁵⁹⁶ *Milliyet*, 26 Teşrin-i sani 1342/26 Kasım 1926.

⁵⁹⁷ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.283.

⁵⁹⁸ *Cumhuriyet’in 50.Yılında Kırklareli 1973 İl Yıllığı*, s.153.

⁵⁹⁹ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.241.; *Türkiye Şeker Sanayii...*, s.8.

⁶⁰⁰ *Ulus*, 28 Teşrin-i sani 1342/28 Kasım 1926.

şirket kurucuları ve memurları sevinç içindeydiler⁶⁰¹. Ticaret Vekili Rahmi (Kök) Bey, üç beyazlar ve üç siyahların iktisat sahasındaki konumunu önemle ele alarak şeker, un ve pamuk ile demir, kömür ve petrolün bir milletin iktisadi hayatında oynayacağı rolün çok önemli olduğunu ve Cumhuriyet Hükümetimizin bunlara verdiği önemin ilk eseri olarak, bu fabrikanın meydana geldiğini⁶⁰² söyleyerek konuşmasına şöyle devam etti: “Efendiler! Bir sene içinde, iki büyük şeker fabrikası vücuda getirmenin ve binlerce dönüm arazi üzerinde pancar ziraatı yapmanın manası pek büyüktür. Memleketimiz sanayi hayatının âli menafimizle, iktisadi inkişafımızdaki mühim mevki artık bedihhiyât sırasına girmiştir. Milletimiz ve Cumhuriyetimiz, muhat bulunduğu bütün müşkilatı ve gayri müsait şerâiti yenmiş ve güzel vatani böyle muvaffak eserlerle bezeyerek selâmet yolunu bulmuştur. Şu ilk şeker fabrikamızın muazzam varlığı, faaliyeti ve kıymetli istihsâlatı öyle yüksek bir belâgate, canlı bir ifadeye haizdir ki, sözle tavsif ve tasvir olunmakta mustağnidir. Yalnız şu noktayı ehemmiyetle kayıt ve işaret edeceğim: Nakit ve ihtisas itibariyle büyük sermaye isteyen, dünyanın en ince ve muaddil sanayinden olan şeker istihsalini ve pancar ziraatını çok az bir müddet zarfında hiç arızaya uğratmadan, birçok mevaki iktiham ederek, bu derece-i muvaffakiyete iysâl eden çok muhtar müstesna mesaiyi tebrik için kelime bulamıyorum...”⁶⁰³.

Açılış töreninin ardından, Alpullu Şeker Fabrikası'nın müdürü Bay Guthertz ile yardımcısı Kimya Mühendisi Kazım Bey tarafından davetlilere, sırası ile fabrikanın kurutma dairesi, tamirhanesi ve laboratuvarları gezdirilip laboratuvarda pancar analizi hakkında bilgilendirme yapıldı. Ardından davetlilere, pancar ziraatını anlatan bir film gösterildi⁶⁰⁴.

Alpullu Şeker Fabrikası'nın açılışının ülke genelinde oluşturduğu yankı, gazetelerde de kendini gösterdi. Milliyet Gazetesi'nin 27 Kasım 1926 tarihli nüshasında: “Dün, Alpullu'da küşat resmi yapılan fabrika Türk azminin, Türk sanayinin ve Türk sermayesinin bir araya gelerek vücuda getirdiği bir eserdir. Bu eserin karşısında duyduğumuz iftihar ve memnuniyet, yalnız memleketimizde şeker imal edebilecek bir müessesenin vücuda getirilmesini görmekten mütevellit bir

⁶⁰¹ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.303.

⁶⁰² A.R. Dursunkaya, *Kırklareli Vilayetini Tarih...*, s.112.

⁶⁰³ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.256, 257.

⁶⁰⁴ *Milliyet*, 24 Teşrin-i sani 1342/24 Kasım 1926.

memnuniyet değildir. Bu maddi ve iktisadi faydanın yanı başında manevi ve ahlaki bir nokta daha vardır ki onu meskut geçemeyiz. Bu canlı nokta da, Türkler'in hayati mesaide diğer muasır milletlerle hem ahenk olarak ilerleyebilmek kabil olduğunu ve Türk azim ve teşebbüsünün daha birçok şeyleri başarabileceği hakikatinin, ağıyara olduğu kadar kendi kendimize karşı da sabit olmasıdır.⁶⁰⁵ ifadelerine yer verilirken siyaset adamı ve yazar Ahmet Ağaoğlu'nun 29 Kasım 1926 tarihli Ulus Gazetesi'ndeki "Alpullu'da" başlıklı makalesinde ise: "Türk'ün rekzetmiş olduğu bu abide, Türk teşebbüsü şahsisinin, Türk sayı ve ilminin bir şaheseridir. Yalnız bir sene evvel, bu abide bir hayal, bir hülya gibi gözüküyordu. Trakya'nın beş altı hamiyet-mend mebusu, bu teşebbüse ibtidar ederken eski zihniyetin enkazı olan şüphe ve tereddütler ile karşılanmışlardı. Fakat nesilden nesle hudut bekçiliği yapan ve asırdide mücadeleler ile irade ve iman kuvvetleri sertleşmiş olan bu öz Türkler! Türk'ün, her müşkili bertaraf edecek kabiliyeti haiz olduğuna ait taşıdıkları kanaatten aldıkları kuvvetle ısrar ettiler. Şüphe ve tereddüde galebe çaldılar ve etraflarına da aynı imanı saçıdılar. Bugün ne görüyoruz? Otuz bin dönümlük vasi bir pancar tarlası arasında, muazzam bir abide, bacalarını ta semaya kadar yükseltmiş ve dün mevt olan bir kıt'aya bugün bir can vermiştir. Abidenin iç tarafı, dışından daha muazzam, daha muhteşem. İlim ve sanat birleşerek, burada baş döndürücü bir faaliyet husule getirmişti. Yüz binlerce kilo demir kitlesi, canlanmış ve beşerin ihtiyacını tatmin için, beşerin iradesine tabi birer şuurlu heykel gibi hareket etmektedir. Kayışlar sürünüyor, çarklar dönüyor, makineler inliyor. Yüzlerce küp, hareket ediyor ve oluklardan akan simsiyah bir mayi, nihayet bir taraftan bembeyaz şeker tozu olarak aşağıya doğru seylap gibi dökülüyor. İşte Türk şeker! İşte Türk toprağından, Türk sayüamelinden husule gelmiş olan Türk şeker! Herkes, oraya koşuyor. Bir çimlemik alıp ağzına koyuyor! Ah ne tatlı şeker! Türk şeker! Herkesin yüzünde bir sevinç, kalbinde bir inşirah. Bu, Türk'ün Rumelisi'nin şeker!. Bir ay sonra da Türk'ün Anadolu şekerini Uşak'ta tadacağız. Tahakkuk için ne güzel, ne tatlı hülyalar. Düşününüz ki, daha üç tane bu gibi fabrika ile memleket senede tam ondörtmilyon lirasını kendi cebinde saklayacak. Buna, bir de un ve mensucat fabrikaları, kömür ve petrol madenleri ilave ediniz. Senede kaç yüz milyon tasarruf etmiş olacağız bilir misiniz? Hülya ve evham deyip geçmeyiniz. Hülyalardır

⁶⁰⁵ *Milliyet*, 27 Teşrin-i sani 1342/27 Kasım 1926.

ki, milletleri ileriye doğru sürükler! Hülyasız milletler cansız kalıplardır. İstiklal mücadelemiz de hülya idi. İnkılabımız da hülya idi. Cumhuriyet de hülya idi. Ankara-Samsun şimendiferi bir hülya idi. Şeker fabrikaları bir hülya idi. Bütün bu hülyalar, hakikat olmuşlardır. Hepsini, bu millet tahakkuk ettirdi. Artık böyle bir millet için, hülya ve vehim denilecek bir şey mutasavver midir? Gazinin dehası ve yüksek iradesi bize rehber iken, teşebbüs, say, tahammül ve mücadele sahalarında, bu millet için iktiham edilemeyecek müşkil, başarılamayacak iş kalmamıştır.”⁶⁰⁶ sözleri yer alıyordu.

M.Kemal Paşa, yurt gezileri doğrultusunda, 19 Aralık 1930’da İstanbul’dan Trakya’ya doğru hareket etti. M.Kemal Paşa, şeker fabrikalarının yurdun her köşesinde açılmasını ve yurt dışından şeker ithalinin durdurulmasını istiyordu. Bu düşüncelerinden de anlaşılacağı üzere, M.Kemal Paşa şekere büyük önem veriyordu. Bu maksatla Trakya gezisinin ilk durağı Alpullu oldu⁶⁰⁷.

M.Kemal Paşa ve beraberindeki bir heyet, 20 Aralık 1930’da Alpullu Şeker Fabrikası’nı ziyaret etmek üzere özel bir tren ile Alpullu’ya geldi. Kendisini, Alman Müdür B.Gudhera karşıladı. M.Kemal Paşa, Alpullu Şeker Fabrikası’nda incelemelerde bulduktan sonra fabrikanın hatıra defterine: “*Alpullu Şeker Fabrikası’nı gezdim! Gördüğüm vaziyetten çok memnun kaldım. Müessesenin tevessü etmesini, şimdiye kadar olduğundan fazla muvaffak olmasını dilerim. Memleketin her müsait muntıkasında, şeker fabrikalarının çoğalması ve bu suretle, memleketin şeker ihtiyacının temini, mühim hedeflerimiz sırasında tanınmalıdır.*”⁶⁰⁸ diye yazarak duyduğu memnuniyeti dile getirdi.

5- Alpullu Şeker Fabrikası’nda Üretim Sürecinde Karşılaşılan Güçlükler ve Çözüm Yolları

Alpullu Şeker Fabrikası, faaliyete geçtikten sonra birtakım sıkıntılar ile karşı karşıya kaldı. Bunlar: Kristal toz şeker üretiminde yabancı şeker üreticileri ile

⁶⁰⁶ *Ulus*, 29 Teşrin-i sani 1342/29 Kasım 1926.

⁶⁰⁷ M. Önder, *Atatürk’ün Yurt Gezileri*, s.231.; M.Kemal Paşa’nın bu seyahati esnasında yanında, kız kardeşi Makbule (Atadan) Hanımefendi, Ali Sait Paşa, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya Bey, milletvekillerinden Recep (Peker), Kılıç Ali, Hasan Cavit, Salih (Bozok), Reşit Galip, Rüsen Eşref (Ünaydın) Beyler ile Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Tevfik (Bıyıklıoğlu) ve Başyaver Ruhusi Beyler de vardı. (M. Önder, *Atatürk’ün Yurt Gezileri*, s.231.)

⁶⁰⁸ Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Genel Müdürlüğü, “*1925’ten 1976’ya Şeker Fabrikaları*” (Video Kaydı); *Ankara Şeker Fabrikası: Açılış Hatırası*, (Haz.: Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.), Ankara, 1962, s.1.

rekabet edilmesi, fabrika bünyesinde yeteri kadar ambar bulunmadığından üretim fazlası şekerin genellikle İstanbul'da kiralanan ambarlarda korunuyor olması, buna mukabil hem kira hem de yüksek faiz verilmesi, şeker fiyatlarının bütün dünyada düşmesi sonucu fabrikada üretilen şekerin yeterli oranda satılamaması ve maliyetin yükselmesi, yerli tüccarların piyasada ve halk arasında; yerli şekerin tadının olmadığı, çayda köpük yaptığı ve yabancı şekerlere göre esmer olduğu gibi propagandalar yaparak halkın yerli toz şekerle olan ilgisini azaltması gibi sıkıntılardı⁶⁰⁹.

Özellikle yerli tüccarların yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı Alpullu Şeker Fabrikası'nda üretilen şekerlere rağbet göstermemesinden dolayı, şirket üyesi Hayri İpar Bey, Trakya ve Anadolu'nun birçok yerine şeker sevk eden ve yabancı firmalardan şeker talebinde bulunan şeker bayilerinin temsilcilerini şirket merkezine davet etti. Kendilerine, Türk şekerinin, yabancı ülkelerin şekerlerinden kalite bakımından bir farkı olmadığını belirterek bayi temsilcilerini üretilen şekerleri yakından görmeleri için fabrikaya davet etti. Fabrika Müdürü Bay Gutherz, şekerin, nasıl üretildiği hakkında kendilerine gerekli açıklamalarda bulundu. Tüccarların niçin Hollanda tipi kristalize şeker üretilmediği sorusuna, Bay Gutherz: "*Hollanda şekerinin tıpkısını yaparız, fakat kilo başına birkaç kuruş fark yapar.*" yanıtını verince tüccarlar: "*Kaç mal olursa olsun, biz bu şekerden isteriz.*" dediler. Fabrika, bir süre sonra tüccarların istediği Hollanda tipi kristalize şekerini, ince, orta ve kalın olmak üzere üreterek İstanbul'a gönderdi. Tüccar da bunları normal toz şekerlerden farklı fiyata alıp Hollanda şeker çuvallarına koyarak Hollanda kristalize şekerini diye sattılar. Şeker bayileri bundan sonra, Türk şekerini buldukça yabancı ülkelerin şekerlerini satmamaya karar verdiler⁶¹⁰.

Alpullu ve Uşak Şeker Fabrikaları'nın şeker üretim kapasitesi, dönem itibariyle ülkenin şeker ihtiyacının yarısını karşılıyordu. Türkiye'nin şeker tüketim miktarı yıllık 8.000 vagon olup, her iki fabrika bir yıl boyunca 4.000 vagon şeker üretecekti⁶¹¹. Günde 500 ton pancar işleme kapasitesi ile kurulan Alpullu Şeker

⁶⁰⁹ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.307.

⁶¹⁰ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.308.

⁶¹¹ *Milliyet*, 11 Teşrin-i sani 1342/11 Kasım 1926.

Fabrikası, bu kapasitesini yapılan teknik ilavelerle 1931 yılında 1.000 tona, 1934 yılında ise 1.400 tona kadar çıkardı⁶¹².

İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları T.A.Ş. kuruluşunda olduğu kadar işletmesinde de geniş mali imkânlar isteyen bu işi, 500.000 TL ile yürütemediğinden 1927 yılında sermayesini, 750.000 TL'ye çıkarma ve 750.000 TL'lik de tahvil yapmak mecburiyetinde kaldı. Buna rağmen, ilk iki yıla ait bilançolarını zararla kapatınca Maliye Vekâleti, şirkete 200.000 TL'lik bir mali destekte bulundu⁶¹³. Ayrıca hükümet tarafından çıkarılan, 724 Sayılı “Şeker İhisarı Hakkında Kanun” ile yeni kurulacak şeker fabrikalarına vergi muafiyeti sağlamak, şeker ithalini inhisara almak, üretikleri şekerlerin tamamını satın almak ve gümrük vergisi oranlarını değiştirmek gibi haklar verilerek yerli şekerin yurt dışından gelen şeker karşısında korunması için gerekli olan önlemler alınmaya çalışıldı. Bir taraftan da ziraat alanında teşkilatlanarak çiftçinin pancar ziraatı hakkındaki tecrübe ve bilgilerinin arttırılması sağlandı. Bu tür tedbirler neticesinde fabrikanın, işlediği pancar miktarlarında artış sağlanarak tam kapasiteyle çalışır hale gelmesi ve kârlı kampanyalarla sezonu kapatması sağlandı⁶¹⁴.

Ayrıca Lüleburgaz'a sekiz kilometre uzaklıkta bulunan ve şeker şirketinin en eski ve en gelişmiş çiftliği özelliklerini elinde bulunduran Sarmısaklı Çiftliği⁶¹⁵ ile Türkgeldi Çiftlikleri kiralandı⁶¹⁶. Çiftliğin müdürü, Raşit (Saraçoğlu) Bey idi. Çiftliklerde, Alman traktörleri ve Avusturya'nın Schok traktörleri ile pancar ziraatı yapıyordu. Çiftliklerde çalıştırılmak üzere, avans karşılığı niteliksiz işçi toplandı. Bulgaristan'dan ve Macaristan'dan ise kalifiye elemanlar getirildi⁶¹⁷.

İklim şartlarının benzerliği nedeniyle Bulgaristan ile temasa geçildi ve Lüleburgaz, Alpullu ve Kırklareli ile Pehlivan köyü, Uzunköprü ve Edirne⁶¹⁸ olarak belirlenen saha içinde çalıştırılmak üzere iki Bulgar uzman ziraatçı, Alpullu'ya getirildi. Bu teknik atamalar sonrası, on altı gün süren 1926 yılı kampanyasında ancak 3.500 ton pancar işlenebildi⁶¹⁹. Bu başarısızlığın sorumlusu olarak

⁶¹² T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.271, 272.

⁶¹³ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.242.

⁶¹⁴ *TBMMZC*, III/XXI, s.248-252.; *TBMMKM*, II/IV, s.92, 93.; *Düster*, III/VII, s.194, 195.

⁶¹⁵ İ. Tarus, *Uzun Atlama*, s.78.

⁶¹⁶ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.98.

⁶¹⁷ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.277.

⁶¹⁸ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.311.

⁶¹⁹ *Türkiye Şeker...*, s.75.

Bulgaristan'dan gelen uzmanlar gösterildi ve görevlerine son verildi. Yerlerine, ilk olarak Macaristan'dan Langer adlı bir Macar uzman, kısa bir süre sonra da Almanya'dan Laupert isimli bir Alman uzman getirildi. 1927'de İdare Meclisi Başkanı Şakir Bey, yönetim kurulu üyesi Ahmet Rüştüzade Mehmet Hayri Bey ve Ziraat Müdürü Nesip Bey'in başkanlığında yapılan ve bütün ziraat teşkilatının katıldığı bir toplantıda, çiftçinin elinde pancar ziraatı için gerekli olan hiçbir tarım aletinin bulunmadığı, bundan dolayı da ziraat teşkilatının çalışmalarından olumlu bir sonuç elde edilemeyeceği dile getirildi. Toplantıda, şirket tarafından çiftçiye bedeli karşılığında pulluk ve tırmık gibi küçük tarım aletlerinin verilmesi ve bu aletlerin kullanımı hakkında çiftçilerin eğitilmesi kararları alındı. Bu kararların uygulamaya geçmesiyle birlikte, Trakya'da bilimsel bir şekilde pancar ziraatı yapılmaya başlandı. İlk yılın aksine, büyük çiftçiler yerine küçük çiftçiler pancar ekimine teşvik edildi. Böylece bol miktarda mahsul alındı⁶²⁰. Nitekim Alpullu Şeker Fabrikası, 1926'da 421 ton toz şeker, 1927'de 4.367 ton toz şeker ve 1,5 ton kesme şeker, 1928'de 3.236 ton toz şeker ve 2.985 ton kesme şeker üretti⁶²¹. Üretilen bu orandaki şekerin sonrasında çıkan melası işleyebilmek amacıyla Alpullu Şeker Fabrikası bünyesinde 28 Aralık 1928'de⁶²², melastan ispiroto üretecek ve günde yetmiş iki hektolitre kapasiteli bir ispiroto fabrikası kuruldu. Bu fabrika, 1938 yılında Eskişehir'e nakledildi⁶²³.

1929 dünya ekonomik krizi nedeniyle, dünya pazarlarında hemen her malın olduğu gibi şekerin de fiyatı aşırı derecede düştü⁶²⁴. Bu durum Alpullu Şeker Fabrikası'nı da olumsuz yönde etkiledi. Fabrika, 1929-1930 yıllarında ekonomik krizinde etkisiyle sadece toz şeker üretti, kesme şeker ise çıkarmadı. Kesme şekerin tamamı yurt dışından geliyordu. Anadolu'nun doğu bölgelerinin tamamına yakını kesme şeker tükettiğinden piyasa, küp şeker de istiyordu. Fabrikanın kesme şeker tesisatı, 1931 yılında tamamlandı. Böylece, 1931 yılından itibaren üretilen şekerin önemli bir kısmını, kesme şeker oluşturmaya başladı⁶²⁵.

Bu şekilde ayakta durmaya çalışan Alpullu Şeker Fabrikası'nın kurucularından olan ve ithalatçılığı sanayiciliğinden önce gelen Şeker Kralı Hayri

⁶²⁰ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.311, 312.

⁶²¹ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.307.

⁶²² N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.99.

⁶²³ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.242.

⁶²⁴ A. Engin, *"Bir Şeker Hikayesi: Alpullu Şeker Fabrikası"*, s.41.

⁶²⁵ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.307.

İpar Bey için, şekeri üretip satmaktansa ithal edip satmak daha kârlıydı. Hayri Bey'in bu düşüncesinin yanı sıra şirketin diğer kurucuları arasında yer alan Kazım Bey, bankacılığa hazırlanıyor, Şakir Bey ise siyaset ile ilgileniyordu. Nitekim bir süre sonra Şakir Bey, İktisat Vekili olacaktı⁶²⁶.

Gerek yaşanan bu gelişmeler gerekse Alpullu Şeker Şirketi'nin kuruluş ve işletme sermayesinin böyle bir tesisi ayakta tutacak kadar yeterli seviyede olmaması nedeniyle, İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları T.A.Ş. 1934'te tasfiye edilerek Anadolu Şeker Fabrikaları Şirketi'ne bağlandı⁶²⁷. Şirket'in %22'lik payına sahip olup işletmeye tam yetki ile ortak olan Hayri, Şakir ve Kazım Beylerin hisseleri, resmi bir gerekçe açıklamadan devlet tarafından satın alındı⁶²⁸.

Bu olumsuz şartlar ve kısıtlı imkânlar içinde Alpullu Şeker Fabrikası önemli başarılar elde etti. Fabrika, hava şartlarının uygun olduğu 1933-1934 kampanyasında iki yüz elli gün çalışıp, 318.000 ton pancar işledi. Fabrika'da yaklaşık 23.000 ton kristal şeker ve 15.000 ton küp şeker olmak üzere, toplam 38.000 ton şeker üretildi. Alpullu Şeker Fabrikası bu üretimiyle o yıl, dünya şeker fabrikaları arasında pancar işleme ve şeker üretme rekoru kırdı⁶²⁹.

Fabrikanın ürettiği kristal toz şekerin Macaristan'da üretilen toz şekerden bir farkı olmadığı anlaşıldı. Kısa bir müddet sonra ise Çekoslovakya'da üretilen şeker ile aynı dereceye getirilmesi hedeflendi⁶³⁰. Bunun için fabrikanın modernleştirilmesi ve genişletilmesi gerekiyordu. Nitekim İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları T.A.Ş.'ne ait Alpullu Şeker Fabrikası için dışarıdan getirilmesi gerekli görülen montaj aletlerinin işi bittikten sonra geri gönderilmesi şartı ile yurt dışından temin edilmesine 9 Mart 1935 tarihli kararnameyle izin verildi⁶³¹. Aynı zamanda fabrika, Avrupa ile yakın işbirliği içinde bulunarak çeşitli ortaklıklar da kurdu. Böylece, ülkede daha kaliteli bir şeker üretimi gerçekleştirildi. Sarmısaklı Çiftliği ve Almanya'dan pancar tohumu temin edilen şirketin ortaklıklarıyla "*Türk-Alman Teşebbüsâtı Ziraiye T.A.Ş.*" adı altında bir şirket kuruldu. "*Tazaş*" adı ile anılan bu şirketin kurulmasıyla 1928 yılından itibaren fabrikaya daha fazla miktarda pancar

⁶²⁶ A. Engin, "*Bir Şeker Hikayesi: Alpullu Şeker Fabrikası*", s.41.

⁶²⁷ S.İ. Tekeli, *Şeker Sanayinin Millet...*, s.7.

⁶²⁸ A. Engin, "*Bir Şeker Hikayesi: Alpullu Şeker Fabrikası*", s.41.

⁶²⁹ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.242.

⁶³⁰ *Milliyet*, 19 Teşrin-i sani 1342/19 Kasım 1926.

⁶³¹ *BCA*, 030.18.01.02.52.16.14.

verilmeye başlandı⁶³². 1935'te Şeker Fabrikaları'nın Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. olarak birleşmesi üzerine Tazaş idaresindeki Sarımsaklı, Türkgeldi, Bedir ve Alpullu Şeker Fabrikası'na ait olan Alpullu Çiftliği, “*Alpullu Çiftlikleri*” adı altında birleştirildi. Lüleburgaz'daki Tazaş'ta bu teşkilata katıldı⁶³³. Alman Tohum Firması, “*Kleinwanzlebener Rabbethge und Giesecke*” Türkiye Şeker Sanayi'nde, pancar tohumu üretimi ve ihtiyacının karşılanması bakımından ileriye dönük adımlar attı⁶³⁴.

6- Alpullu Şeker Fabrikası'nın Bölge ve Türkiye Bünyesine Yapmış Olduğu Katkılar

16 Kasım 1926'da faaliyete geçen Alpullu Şeker Fabrikası, yirmi dokuz yılda 3.660.000 ton pancar işleyerek 543.000 ton şeker imal etti. Bu süre zarfında çiftçiye ödenen pancar bedeli 165.000.000 TL'yi buldu⁶³⁵. Çiftçilere, nadas mevsiminde dekar başına üç lira, çapa işleri için beş lira ve sökülüm için iki lira olmak üzere toplam on lira işletme avansı veriliyor ve kilosu altmış liradan pancar alınıyordu. Tüm bu rakamlar göz önüne alındığında, Alpullu Şeker Fabrikası'nın çiftçilere ve bölge halkına ne denli büyük bir ekonomik kazanç ve kalkınma faktörü sağladığı kendiliğinden ortaya çıkmaktaydı⁶³⁶.

Alpullu Şeker Fabrikası, yüksek miktarda şeker üretimi yaparak şeker ithalatını minimum düzeye indirdi. Böylece milli sermayesinin dışarıya çıkmasına engel olarak ülke ekonomisine önemli bir katkı sağladı. Alpullu Şeker Fabrikası için 1926'dan 1938'e kadar 44.797 hektarlık arazi üzerinde 114.648 çiftçiyle pancar tarımı yapılarak 508.127 ton pancar işlendi⁶³⁷.

Bir ailenin beş kişilik nüfusa sahip olduğu kabul edilirse, Alpullu Şeker Fabrikası özellikle Trakya bölgesi için önemli bir istihdam sahası oluşturdu. Buna bağlı olarak dışa göçü önledi ve nüfus dengesini sağladı. Alpullu Şeker Fabrikası'nda, 1926'dan 1938'e kadar 939 memur, 11.235 işçi çalıştı⁶³⁸.

Soğuğu, kağını işlemez balçığı ile ünlü Alpullu ovasında kurulan şeker fabrikası, köylüler için sadece bir iş kaynağı değil aynı zamanda bir uygarlık

⁶³² T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.307.

⁶³³ *Türkiye Şeker Sanayii 1926-1976*, s.75.

⁶³⁴ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.270.

⁶³⁵ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.272.

⁶³⁶ *Türkiye Şeker Sanayii 1926-1976*, s.77.

⁶³⁷ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.401.

⁶³⁸ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.403.

elçisiydi. Fabrikanın enerji dairesi ustabaşılığında emekli olan Emrullah Beydeli Bey, Trakya ağzıyla: “*Fabrikaya girende, on beşinde idim. Ama pehlivandım ha... Demediler sen çocuksun. Aldılar hemen işe. Yani inşaattan girdim ben bu ekmek kapısına... Ama mektebe gittim sonra. Fabrikanın mektebi vardı bilir misiniz? Yani bu fabrika, bu Trakya düzündüde yanız iş değıldir, ilimdir be yav ilim... Gazi demiş! Kalkınacak memleket. Kuruldu ya fabrika, mektepse mektep geldi, ziraatsa ziraatın hasını ürgendik. Köylünün cebine, para girdi. Kahvede sekiz ay miskin otururduk. Burada işçi olduk. Değıl öyle ırgat, rençber... Sanayi işçisi olduk be yav! A be elektrik gördük biz, Alpullu'nun şeker fabrikasında. Elektrik ne, ışıktır. Işık ışık. Sen olsan çalışmaz mısın ışık için? Fabrika yapardı daha deneme çalışması. Akşam oldu gördüm elektriki. Hafta sonu gittim köye, dedim babama görmüşüm cenneti. Koca ova kesmiştir ışığa... Yani medeniyettir, Alpullu Fabrikası. Mekteptir be mektep... Bir Alpullu, bir Kepirtepe, Trakya'nın ışığıdır. Kepirtepe Köy Enstitüsü'nde bebeler öğrendi, Alpullu'da babalar...*”⁶³⁹ diyerek Alpullu Şeker Fabrikası'nın bölgeye katmış olduğu önemli değerleri dile getirdi. Gerçekten de, Alpullu Şeker Fabrikası ve ona bağlı çiftlikler, yöre insanının sosyal hayatının gelişmesinde olumlu anlamda katkı sağlıyordu; çiftlik binaları, fenni ahırlar, ağıllar, yemekhane ve yatakhaneler, makine tamirhaneleri, muntazam kaldırımlar ve yollar, çiçek bahçeleri ve ağaçlıkları ile fabrika ve çiftlik sahası uygar bir kent havasındaydı⁶⁴⁰.

Şeker fabrikası yanında kurulan büyük çiftlikler, fabrikaya yeteri kadar hammadde teminini sağlamanın yanı sıra; tarım ve hayvancılığın gelişmesinde ve çiftçilerin gerekli tarımsal eğitimi almalarında da önemli bir yere sahipti. Nitekim Alpullu Şeker Fabrikası için kiralanan Sarımsaklı ve Türkgeldi gibi büyük çiftlikler⁶⁴¹, büyük çapta pancar tarımı yaparak fabrikanın ihtiyacı olan pancarı üretmek ve pancar ekecek çiftçilere pancar tarımının özelliklerini göstermek ve öğretmek gibi vazifeleri yerine getirdiler. Tüm bunların dışında, büyük bir bölümü yurt dışından satın alınan pancar tohumunu, özellikle harp zamanı temin ederek bu

⁶³⁹ A. Engin, “*Bir Şeker Hikayesi: Alpullu Şeker Fabrikası*”, s.40-42.

⁶⁴⁰ İ. Tarus, *Uzun Atlama*, s.80.

⁶⁴¹ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.98.

açığı kapatmaya çalıştılar. 1932’de Kleinwanzleben Tohum T.A.Ş.’nin kurulmasıyla yüksek kalitedeki tohumdan pancar tohumu üretimine başlandı⁶⁴².

Şeker şirketleri kendi kendilerini fesh edip, “*Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.*” kurulduktan⁶⁴³ ve II.Dünya Savaşı başladıktan sonra⁶⁴⁴, yurt dışından şeker pancarı tohumu gelmeyince, Sarmısaklı Çiftliği ve bu yeni şirketin Anadolu’daki diğer çiftlikleri tohum üretimi yaparak Türk şeker pancarı tarımının gelişmesinde ve ülkenin şekersiz kalmamasında önemli bir rol oynadılar⁶⁴⁵.

Alpullu Şeker Fabrikası bünyesinde çalışan teknik elemanlar, bu süre zarfında kazandıkları tecrübeleri ve yabancı ustalardan öğrendikleri bilgi ve deneyimleri, ileride kurulacak olan sanayi kollarındaki görevlilere aktararak yetişmiş eleman sıkıntısını giderdiler ve kalifiye eleman açığını bir nebze olsa kapatmaya çalıştılar. Alpullu Şeker Fabrikası’nda çalışan teknik elemanlar, Uşak Şeker Fabrikası’na kıyasla çok daha tecrübeli olup çok daha geniş maddi olanaklara sahiptiler. Bu durumu Afif Gediz şöyle anlatır: “... *Alpullu fabrikasında yurt hizmetine girenler, tahsillerini Macaristan’da yapmış arkadaşlardı. Biz Uşak’ta, bu kardeş fabrika hakkında, pek az malumata sahiptik. Yalnız, oradaki meslektaşlarımızın bol maaş ve*

⁶⁴² N. Taygun, *Türkşeker’in Öyküsü*, s.191, 192.; Şeker sanayi kurma aşamalarının yaşandığı ve “*teşebbüs dönemi*” olarak adlandırılan 1840-1926 yıllarının ardından, Türkiye’de şeker pancarı tarımına başlamayı düşünenler, pancar tohumunu Avrupa’dan getirmeyi planladılar. Şeker fabrikalarının kurulması için “*uygulama dönemi*”ne geçildiği andan itibaren, bir Alman firması olan Kleinwanzleben Saatucht A.G. ile anlaşma yapılarak pancar tohumu üretiminde kullanılan elit tohumlar, her yıl bu firmadan satın alınıp şeker şirketi çiftliklerinde üretildi ve şeker pancarı tarımı için kullanıldı. (İbrahim K. Atakişi, *Çeşitli Şartlarda Pancar Fidelerinin Yetiştirilmesi ve Tohum Üretimi Üzerinde Bazı Araştırmalar*, Ankara, 1971, s.5.)

⁶⁴³ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.307.; Reisicumhur İsmet İnönü, 1944’te T.B.M.M.nin VII .devre ikinci toplantı yılı açılış nutku münasebetiyle yapmış olduğu konuşmasında: “... *Şeker endüstrisi, İkinci Cihan Harbi Devri’nde memleketi, büyük bir sıkıntıdan kurtarmıştır...*” dedi. (K. Öztürk, *Cumhurbaşkanları’nın T.Büyük Millet...*, s.353.); II.Dünya Savaşı’nın başlamasıyla, şeker ithali olanaklarının kısıtlı olması veya tamamen ortadan kalkması ve iç tüketimin ihtiyaca yetecek durumda olmaması göz önüne alınarak, hükümet tarafından, şeker üretimini artırma ve tüketimini kısma tedbirlerine başvuruldu. Alınan bu tedbirler sonucu, savaşın devam ettiği altı yıl boyunca toplam 22.841 ton şeker ithal edilmesine rağmen, şeker ihtiyacı iç üretim ile karşılandı. (*Türkiye Şeker Sanayii 1926-1977*, s.127.)

⁶⁴⁴ II.Dünya Savaşı, 1 Eylül 1939’da Alman ordularının Polonya’ya taarruz etmesiyle fiilen başladı. [Münir Müeyyet Bekman-Feridun Fazıl Tülbentçi, *İkinci Cihan Harbi Kronolojisi (1940 Sonuna Kadar)*, I, Ankara, 1943, s.21.]

⁶⁴⁵ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.307.; II.Dünya Savaşı yıllarında, pancar ekimi ve üretiminde büyük artış oldu. Öyle ki, 1927’de 8.678 hektardan ibaret olan ekim, 1944’de 51,655 hektara ve 1927’de 23,935 ton olan şeker üretimi, 1944’de 613,355 ton seviyelerine yükseldi. (Selim Sabit Aykut, *Rakamlarla Türkiye*, I, Ankara, 1947, s.137.)

ikramiye aldıklarını duyar, altlarında otomobil bulunduğunu gıpta ile dinlerdik. Bu esnada, Uşak Ziraat Teşkilatı henüz beygir devrini yaşıyordu..."⁶⁴⁶

Alpullu'da şeker fabrikası kurulmadan önce tarım, ilkel yöntemler ve aletlerle yapılıyordu. Yeni ve çağdaş zirai alet ve yöntemler, çiftçiler arasında pek rağbet görmüyordu. Halk arasında, kara sapan–pulluk davası da vardı. Halk, kara sapanı pulluğa tercih ettiğinden bu durum şirketin yeni ve eski ziraat elemanları arasında tartışma konusu oldu. Bu nedenle, pancar ziraatını teşvik ve tarımda makineleşme yolundaki çalışmaların, bu gibi zihniyetle de mücadele etmesi gerekiyordu. Bu şartlar altında yapılan 1927 kampanyası, başarılı bir kampanya oldu. Bu kampanya ile pancar ziraatının getirmiş olduğu yenilikler ve diğer tarım ürünlerine nazaran daha yüksek kazanç ve verim sağladığı çiftçiler tarafından görüldü. Çiftçiler, zamanla gelişmiş tarım metotlarını ve aletlerini kullanmaya başladılar. Ziraat memurlarının özveriyle çalışmaları, bu başarının en başta gelen faktörlerindendi⁶⁴⁷.

Alpullu Şeker Fabrikası'nın tarım alanında uyguladığı nöbetleşe tarım metodu, çiftçinin zirai kültürünü arttırdı ve Trakya'daki tarım arazilerinde sulama ve modern tarım aletlerinin kullanması yaygınlaştı. Tüm bu etkenler, mahsul verimini arttırarak çiftçilerin gelir düzeyini ve Türk ekonomisinin GSMH'sini arttırdı⁶⁴⁸.

Bununla beraber, kooperatifleşme, şeker sanayinin bu bölgedeki olumlu etkilerini göstermesi bakımından üzerinde önemle durulması gereken adımlar arasında yer almaktadır. Alpullu Şeker Fabrikası bünyesinde kurulan "*Alpulu Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi*", çiftçiyi fabrikaların sermayesine ortak ettirme ve çiftçinin kendi ihtiyaçlarını, aletlerini, vasıtalarını ve gübresini temin etmesi bakımından olumlu neticeler verecek girişimler arasında sayılmaktadır⁶⁴⁹.

⁶⁴⁶ N. Taygun, *Türk Şeker'in Öyküsü*, s.99.

⁶⁴⁷ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.325.

⁶⁴⁸ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.272.; Şeker fabrikalarının diğer sanayi kollarından farkı, ülkenin geri kalmış ziraat bölgelerini modern ziraat sistemine açması, ziraat işletmeciliğine münavebe (nöbetleşe tarım) imkânlarını ve usullerini getirmesiydi. Bu suretle şeker pancarı üretimi, ziraatimizin ve köylülerimizin karakterini geniş ölçekte değiştirmekte ve başlı başına bir reform yapmaktaydı. Hasan Polatkan, "*Maliye Vekili Hasan Polatkan'ın Şeker Sanayi Hakkında Meclisteki Konuşması*", Pancar, S.30 (30 Mart 1954), Ankara, 1954, s.3.

⁶⁴⁹ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.272.

C- ESKİŞEHİR ŞEKER FABRİKASI'NIN KURULUŞ SÜRECİ VE GELİŞİMİ

1- Eskişehir'de Şeker Fabrikası Kurulması Fikrinin Ortaya Çıkması

Uşak ve Alpullu Şeker Fabrikalarının kurulup hizmete girmesiyle birlikte Türkiye'de şeker sanayi doğmuş oluyordu. İlk kampanyanın yapıldığı 1926 yılından 1933 yılına gelinceye kadar, hem pancar tarımında hem de işletmecilik alanında bir hayli ilerlemeler kaydedilip bilgi ve tecrübeler kazanıldı⁶⁵⁰. Ege ve Trakya'da kurulan bu fabrikalardan elde edilen bilgi ve deneyimler sayesinde, Orta Anadolu'nun iklim ve coğrafi konum itibarıyla uygun niteliklere sahip olan bir kentinde, şeker fabrikası tesis etmek için harekete geçildi. Fabrikanın, Eskişehir'de kurulmasına karar verilmeden önce, Ziraat Mühendisi Emcet Bey ve arkadaşları tarafından; Eskişehir, Kütahya, Afyon ve Akşehir mıntıklarında şeker fabrikası kurulması hususunda bir şeker pancarı projesi hazırlandı⁶⁵¹.

Bu proje kapsamında, Uşak Şeker Fabrikası'nda yaşanan su sıkıntısı göz önüne alınarak Orta Anadolu'da özellikle de yabancı pancarların yetiştiği Eskişehir ve çevresinde, su gereksiniminin düşük seviyede tutularak şeker pancarı yetiştirme koşulları üzerinde araştırma faaliyetleri içinde bulunulacaktı. Türk uzmanların eğitim amaçlı gittikleri Cezayir'de, Eskişehir'e benzer iklim koşulları altında yapılan pancar tecrübeleri neticesinde, sulama gereksinimi duyulmadan pancar yetiştirilebildiği sonucuna varıldı. Kuraklığın yaşandığı dönemlerde ise nispeten azalan mahsulü yükseltecek olan ve %18 oranında şeker ihtiva eden "Betomavitima" adlı bir pancar tohumu kullanılacaktı⁶⁵².

Kuraklığa karşı alınan bu önlemlerin yanı sıra, özellikle 1927-1928 yıllarında yaşanan kuraklık neticesinde yaşanan susuzluk göz önünde tutularak, alınması gereken tedbirleri görüşmek üzere Cumhuriyet Halk Fırkası'nın düzenlediği ve Eskişehir Valisi Hakkı Bey, mebuslardan Emin ve Ali Beyler ile Fırka Reisi Osman Bey'den oluşan bir heyet tarafından, 1928 yılında bir toplantı yapıldı. Bu toplantıdan çıkan kararlar doğrultusunda, 300.000 TL sermaye ile Alpu-Eskişehir arasındaki porsuk vadisi üzerinde bentler inşa edildi, kanallar açıldı, Sakarya Vadisi'ndeki su

⁶⁵⁰ *Cumhuriyet'in 80. Yılında...*, s.12.

⁶⁵¹ Faruk Şükrü, "Cumhuriyetten Sonra Eskişehir", Eskişehir Halk Evi Dergisi, S.13-24 (29 Ekim 1933), Eskişehir, 1933, s.49.

⁶⁵² F. Şükrü, "Cumhuriyetten Sonra Eskişehir", s.50.

dolapları tamir edildi ve Seydisu, Sivrihisar ve Gökboz çevresine dolaplar yaptırıldı⁶⁵³.

Bir taraftan şeker fabrikası için gerekli olan bu gibi altyapı çalışmaları devam ederken diğer taraftan, içlerinde Türk uzmanlarının da bulunduğu bir Rus heyet, 1931 sonbaharında Eskişehir'e gelerek, yörede mensucat ve iplik fabrikası kurulması için Porsuk çayı üzerinde etütler ve arazi üzerinde incelemelerde bulundular⁶⁵⁴. Saha şartları dikkate alınarak yapılan incelemeler neticesinde, iklim faktörleri itibariyle Eskişehir ve hinterlandının pancar ziraatı bakımından tüm vasıflara sahip olması, Avrupa'da yetiştirilen pancarların %16 oranında şeker ihtiva etmesine karşılık bu miktarın Eskişehir ve çevresinde %26'ya kadar çıkması, bölgenin su kaynakları bakımından zengin oluşu ve yeterli miktarda yeraltı su rezervini barındırması, Porsuk Çayı'nın kent merkezinden geçmesi⁶⁵⁵, kentin, coğrafi konum itibariyle İstanbul-Ankara, İstanbul-Konya ve İstanbul-İzmir hatlarının birleşme noktasında bulunması nedeniyle⁶⁵⁶ nakliyat kolaylığı ve tüketim merkezlerine yakın olması gibi avantajları elinde bulundurması⁶⁵⁷, 1894 yılında Berlin-Bağdat Demiryolunun yapımı esnasında faaliyete geçen Cer Atölyesi'nin burada bulunması⁶⁵⁸ ve atölyede çalışmış, tezgaha ve makineye hakim bir işçi grubunun hazır halde olması⁶⁵⁹ gibi nedenlerden dolayı kurulacak fabrikanın, mensucat ve iplik fabrikalarından ziyade, şeker, ispirto veya bira fabrikası olması gerektiği dile getirildi. Heyet'in bu düşüncesi üzerine, çalışmalar şeker fabrikası kurulması üzerinde yürütüldü⁶⁶⁰.

2- Anadolu Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi'nin Kurulması

Bir anonim şirket vasıtasıyla Eskişehir, Bilecik, İzmit, Bursa Vilâyetleri ile Kütahya Vilâyeti'nin merkez ve Tavşanlı kazasının şeker ihtiyacını devamlı bir surette temin edebilecek ve 3.000.000 TL sermayeye sahip bir sanayi müessesesi vücuda getirmeyi taahhüt eden Türkiye İş Bankası'na, 601 ve 1055 Sayılı Kanunlar

⁶⁵³ F. Şükrü, "*Cumhuriyetten Sonra Eskişehir*", s.55, 56.

⁶⁵⁴ F. Şükrü, "*Cumhuriyetten Sonra Eskişehir*", s. 108.

⁶⁵⁵ Ali Numan, "*Eskişehir'de: Şeker Pancarı Yetişmez mi?*", Eskişehir Halk Evi Dergisi, S.11-12, (Haziran/Temmuz 1933), Eskişehir, 1933, s.12-14.

⁶⁵⁶ F. Şükrü, "*Cumhuriyetten Sonra Eskişehir*", s.44.

⁶⁵⁷ Abdülkadir Gürol, *Eskişehir Kılavuzu*, Eskişehir, 1949, s.20.

⁶⁵⁸ Cahit Işık-Kenan Şanlıer, *Sosyo-Ekonomik Gelişmede Eskişehir Nereden Nereye*, Eskişehir, 1988, s.88.; Gaye Ertin, *Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi*, Eskişehir, 1994, s.119.; *Atatürk'ün Doğumunun 100.Yıldönümünde Eskişehir*, Eskişehir, 1981, s.71.

⁶⁵⁹ *Eskişehir Sanayi Dün-Bugün-Yarın*, Eskişehir, 1988, s.145, 146.

⁶⁶⁰ F. Şükrü, "*Cumhuriyetten Sonra Eskişehir*", s. 108.

gereği ve bu kanunların vermiş olduğu muafiyetlerden istifade etmek kaydı ile şeker fabrikaları tesis ve imtiyazının yirmi beş yıl süreyle verilmesine, İcra Vekilleri Heyeti'nin 15 Nisan 1933 tarihli toplantısında karar verildi⁶⁶¹. Hükümetten resmi izin alındıktan sonra, Eskişehir Şeker Fabrikası'nın kurulması için gerekli olan 3.000.000 TL'lik sermaye ile teşekkül eden “*Anadolu Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi*” tesis edildi⁶⁶².

Anadolu Şeker Fabrikaları T.A.Ş.'nin, her biri 100 TL değerindeki, 30.000 hisseden meydana gelen sermayesine; Türkiye İş Bankası %51, T.C.Ziraat Bankası %24,5, Sanayi ve Maadin Bankası ise %24,5 oranındaki iştirakleriyle ortak oldular⁶⁶³. Anadolu Şeker Fabrikaları T.A.Ş.'nin vazifeleri ise; şeker fabrikaları kurmak, ispirto ve tali maddeler üretmek, pancar ve şeker sanayi için lüzumlu olan iptidai maddeleri yetiştirmek ve zirai faaliyetlerde bulunmak idi⁶⁶⁴.

3- Eskişehir Şeker Fabrikası'nın Kurulması Doğrultusunda Yapılan Çalışmalar

Türkiye'de, 1932 yılı sonlarına doğru, şeker endüstrisinin başarılı bir şekilde kurulabileceğinin inandırıcı delileri gösterildi ve bundan cesaret ve kuvvet alınarak yeni bir tesis için çalışmalara başlandı⁶⁶⁵. 1 Ekim 1932'de ise Eskişehir'de bir şeker fabrikasının kurulmasına karar verildi⁶⁶⁶. Bu karardan sonra, halka bilgilendirici broşürler dağıtıldı. Bütün halk, kurulacak şeker fabrikasının hayali ile yaşamaya başladı. İş Bankası'nın Eskişehir Şubesi Müdürü Muhtar Bey, yakın çevresine: “*Bankamızın teşebbüsü ile Eskişehir'de bir fabrika açılacaktır...*” müjdesini verdi. 1932 yılının Kasım ayında, Recep Zühtü, Kazım ve Şakir Beylerden oluşan bir heyet, Eskişehir'de bulunan Porsuk Oteli'nde toplanarak fabrikanın kurulacağı yer hakkında görüş alışverişinde bulundular⁶⁶⁷.

⁶⁶¹ BCA, 030.18.01.02.35.25.5.

⁶⁶² *Türkiye Şeker Sanayii Kuruluşu-Gelişmesi...*, s.11.; *Türkiye Şeker...*, s.2.; *Eskişehir İl Yıllığı*, Eskişehir, 1973, s.187.; *VI.5 Yıllık Plana Doğru Kalkınan Eskişehir*, Eskişehir, 1989, s.173.

⁶⁶³ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.407.; N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.100.; E. Zeytinoğlu, *Türkiye'de Şeker...*, s.47.; İş Bankası'nın, Eskişehir'de tesis edeceği fabrika'nın ilk taksiti olan 176.337 Dolar, İktisat Vekâleti'nce temin edildi. (BCA, 030.10.181.248.6.)

⁶⁶⁴ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.407.; N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.100.

⁶⁶⁵ Ö. Alp, *Ortak Pazar Ülkeleri...*, s.243.

⁶⁶⁶ *Cumhuriyet'in 80.Yılında...*, s.12.; E. Zeytinoğlu, *Türkiye'de Şeker...*, s.47.

⁶⁶⁷ F. Şükrü, “*Cumhuriyetten Sonra Eskişehir*”, s.109.

1932 yılının Ocak ayında, Kimya Yüksek Mühendisi Arif Kazım (Taşkent) Bey, İstanbul Sanayi Müdürü iken tanıştığı arkadaşı⁶⁶⁸ Kimya Yüksek Mühendisi Muammer (Tuksavul) Bey'e⁶⁶⁹: “Çok önemli bir endüstri girişiminin kurulması için görevlendirildim... Birlikte çalışmak üzere derhal sizinle burada (Eskişehir’de) görüşmek ihtiyacımdayım... İşte, tam istediğiniz gibi bir iş. Devlet hizmeti değil! İş Bankası’na burada bir üçüncü şeker fabrikası kurduruyorlar. Beni, genel müdür olarak görevlendirdiler. Arkadaşım Maden Mühendisi Nadir Hakkı Bey yanımdadır. Sizi de aramıza alacağız.” telgrafını çekti. Muammer Bey, bu telgrafa olumlu yanıt vererek görevi kabul etti ve 1 Şubat 1933’te göreve başladı⁶⁷⁰.

Fabrikanın kurulacağı yer hakkında farklı görüşler beyan edildi. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi Fevzi (Çakmak) Bey, Eskişehir’de kurulacak olan şeker fabrikasının, tayyare meydanına yakın bir yerde inşa edileceği haberini aldı. 31 Ocak 1933’te: “Büyük bir tesisi ve yüksek bacaları olan bu fabrikanın, tayyare meydanına kurulacak olması durumunda, tayyarelerin, meydana iniş ve meydandan çıkışlarına engel olacak ve bilhassa zikredilen meydanda yetiştirilmekte olan mektep talebesinin, bazı hatalar yüzünden, kazalara maruz kalmasına sebebiyet verecektir. Bunun için, yeni kurulacak fabrikanın yerinin; jeolojik, hidrojeolojik, ulaşım, iktisat ve saire nokta-i nazarı dikkate alınarak, mutlaka şehir ile tayyare meydanı arasındaki arazide kurulması gerekiyorsa, bunun tayyare meydanı hududuna iki bin metre uzaklıkta kurulmasını rica ederim.”⁶⁷¹ beyanatında bulunarak fabrikanın kurulacağı yer hakkındaki düşüncelerini dile getirdi.

28 Şubat 1934’te Celal (Bayar) Bey’in, Kenan (Mortan) Bey ile yaptığı sohbet esnasında, Eskişehir Şeker Fabrikası’nın kurulacağı yer hakkında bir mevzunun geçmesi üzerine Celal Bey: “Eskişehir Şeker Fabrikası’nın yerini hazırlıyoruz. Ben, kendi hesabıma muhtelif iki yeri hazırlamıştım. Şehrin hemen yanında bulunan şimdiki yer. Bir orası var, bir de Eskişehir’in Porsuk suyu yanı

⁶⁶⁸ Muammer Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, İstanbul, 1981, s.352.

⁶⁶⁹ Muammer Tuksavul, 1900 yılında İstanbul’da doğdu. Babası Hicaz, Mısır, İstanbul Kadılığı’nda bulunmuş Mehmet Cemalettin Efendi’dir. Mehmet Tuksavul’un küçüklüğü Mekke’de ve Kahire’de geçti. Almanya’da tahsil hayatın devam ettikten sonra Kimya Yüksek Mühendisi diplomasını da alarak Türkiye’ye döndü. 1930 yılından beri aralıksız olarak ülkenin çeşitli yerlerinde, nebati yağ ve sabun fabrikaları, şeker fabrikaları ve başka bir dizi sanayi ve iktisadi işletmelerin kuruluş, işletme ve üretimlerinde yönetici, ya da idare meclislerinde başkan, yönetim kurulu başkanı olarak görevler aldı. (M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.7-9)

⁶⁷⁰ M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.352.

⁶⁷¹ BCA, 030.10.171.187.19.

vardı. Orada, Kızılay teşkilatının depoları vardı. Geniş bir sahadır. Arazisi daha ucuzdur. Orada kurulabilirdi... O tarihte, Atatürk ile beraber trenle İstanbul'a giderken Eskişehir'e yaklaştık, birdenbire Atatürk, bizim Eskişehir Fabrikası ne oldu? diye sordu. Her şeyi ile hazır Gazi Hazretleri dedim ve sonra da devam ettim. Yeri hakkında karar vermek üzereyiz, iki yerin fayda ve sakıncaları var. Bunlar üzerinde duruyoruz. Atatürk bunun üzerine, bu işi beraber yapalım dedi ve treni durdurdu... Porsuk suyunun yanındaki yeri gösterdim. İkinci yere, şimdiki fabrika muntikasına vardığımızda, burada para meselesi biraz farklı olur dedim. Atatürk hiç düşünmeden, burada yapacaksınız dedi ve nedenini şu şekilde izah etti: 'Tren geçtikçe halk, istasyonun hemen yanındaki fabrikayı görecektir, morali yükselecek. Bu yüzden, parası ne olursa olsun burada yapılmalı...' dedi."⁶⁷² açıklamalarında bulundu.

Gerek M.Kemal Paşa'nın 16 Ocak 1933'teki Eskişehir ziyaretinde⁶⁷³ fabrikanın kurulacağı yer hakkındaki görüşleri ve gerekse Fevzi Bey'in düşünceleri dikkate alınarak fabrikanın, Eskişehir Hava Kuvvetleri Merkezi'ne giden şosenin solundaki düz sahaya kurulmasına karar verildi. Bu sahanın karşısına düşen araziye ise idare ile sosyal binalar ve lojmanlar inşa edilmek üzere planlar hazırlandı⁶⁷⁴.

Fabrikanın kurulmasına karar verildiği 1 Ekim 1932'den itibaren, iki ay kadar süren tetkikler ve muhtelif makine fabrikaları ile temas ve müzakerelerden sonra, 8 Aralık 1932'te, "Maschinenfabrik Buckau R.Molf Aktien Gesellschaft Magdeburg" Alman Şirketi'ne; makineler, demir, inşaat ve diğer malzemelerin siparişleri verildi. Bunu, fabrikanın kurulacağı yerin tayini, satın alınması, inşa ve nakil işlerinin yoluna konması gibi faaliyetler takip etti⁶⁷⁵.

Alman Bukau Firması'nın getirdiği; robert tipi difüzyon bataryası, brighel-müller kireçlemesi, sürekli karbonatlama makinesi, filterpresler, otomatik olmayan motorlu santrifüjler, plak dökümlü kırma bıçaklı küp şeker dairesi, vibro küp şeker

⁶⁷² *Cumhuriyet'in 80.Yılında...*, s.12, 13.

⁶⁷³ Mehmet Önder, *Atatürk Eskişehir'de*, Eskişehir, 1992, s.85.; M.Kemal Paşa'nın, Eskişehir Fabrikası'nı ziyareti esnasında yanında; İktisat Bakanı M.Celâl (Bayar) Bey, milletvekillerinden Ali (Çetinkaya), Saffet (Arıkan), Nuri (Conker), Salih (Bozok), Kılıç Ali, Hasan Cavit, Başyaver Celâl Beyler ile diğer önemli şahsiyetler de hazır bulunmaktaydılar. (M. Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, s.158.)

⁶⁷⁴ M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.354.

⁶⁷⁵ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.407.; N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.100.; *Cumhuriyet'in 80.Yılında...*, s.12.

tesisi⁶⁷⁶, enerji santrali, borular, fabrika içi demiryolları ile ana demiryolu bağlantı ve makası ile fabrikanın diğer makine ve cihazları ile bütün fabrika teçhizatı Almanya'dan geliyordu. İnşaat işlerini, İş Bankası'nın bir inşaat grubu yapacaktı. Fabrikada görev almak üzere, yüz kadar Alman montör, elli Macar ve Çek şeker ustası geldi. Askeri mühendislikten emekli olan Ahmet (Yolaç) Bey, fabrikada baş mühendis olarak görev yapıyordu⁶⁷⁷.

1 Şubat 1933'te Eskişehir Şeker Fabrikası'nın temeli atıldı⁶⁷⁸. 1 Nisan 1933'te ise montajına başlandı⁶⁷⁹. Montaj ve işletme işleriyle Ahmet (Yolaç) ve Muammer Beyler ilgileniyor ve her akşam fabrika inşaatı hakkında toplantılar yapıyorlardı⁶⁸⁰.

Tüm bu inşa ve montaj çalışmaları devam ederken, bir taraftan da fabrikanın ihtiyacı olan şeker pancarını yetiştirmek üzere Eskişehir'in; Merkez, Çifteler, Mahmudiye, Seyitgazi, Sivrihisar, Mihallıccık, Afyon'un; Emirdağ, Ankara'nın; Merkez, Ayaş, Haymana, Polatlı, Bilecik'in; Merkez, Bozüyük, Söğüt, Pazaryeri, Gölpaazarı, Osmaneli ve Bursa'nın; İnegöl ve Yenişehir ilçelerinin dahil olduğu alan üzerinde⁶⁸¹ yani Haydarpaşa-Ankara hattından Beylikahır'dan Keyve'ye kadar olan 219 km'lik arazi ile Eskişehir-Balıkesir hattı üzerinden, Tavşanlı'ya kadar uzanan 125 km'lik alan üzerinde pancar tarımı yapılıyordu⁶⁸².

Alpullu'dan Eskişehir'e görevli olarak gelen, Yüksek Ziraat Mühendisi Suphi (Argon) Bey'in başkanlığındaki ziraat örgütünün, pancar ekimi başarıyla tamamlandı. Pancarlar tarlalardan, demiryolu ve arabalar vasıtasıyla taşınarak fabrikanın silolarına boşaltıldı⁶⁸³. Eskişehir Şeker Fabrikası'nın İnşaat ve montaj işleri, altı buçuk ay gibi kısa bir sürede tamamlandı⁶⁸⁴ ve fabrika Eskişehir'e 3 km mesafede bulunan ve 2027 m'lik kenarı Porsuk çayırının sol tarafına, 1510 m'lik

⁶⁷⁶ Rıza Güray, *Türkiye Şeker Sanayi ve Şeker Pancarı Tarımı*, Ankara, 1968, s.35.

⁶⁷⁷ M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.354.

⁶⁷⁸ *Cumhuriyet'in 80.Yılında...*, s.13.; *Türkiye Şeker Sanayii 1926-1977*, s. 2.; S.İ. Tekeli, *Şeker Sanayinin Millet...*, s.8.; E. Güven, *Türkiye Şeker Sanayinde İşgücünün...*, s.7.; F. Mutluay, *Türkiye Şeker Sanayii*, s.11.; E. Zeytinioğlu, *Türkiye'de Şeker...*, s.47.; T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.407.; N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.100.

⁶⁷⁹ *Cumhuriyet'in 80.Yılında...*, s.13.; E. Zeytinioğlu, *Türkiye'de Şeker...*, s.47.; N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.100.; T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.407.; *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, IV, İstanbul, 1949, s.219.

⁶⁸⁰ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.436.

⁶⁸¹ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.425.

⁶⁸² A. Numan, *"Eskişehir'de: Şeker Pancarı Yetişmez mi?"*, s.11.

⁶⁸³ M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.355.

⁶⁸⁴ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.407.; E. Zeytinioğlu, *Türkiye'de Şeker...*, s.47.; N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.100.

kenarı Eskişehir Tayyare Fabrikası arazisine, 2745 m'lik kuzey kenarı Eskişehir-Ankara demiryoluna ve 1128 m'lik kenarı ise Eskişehir'e dayanan 3.653.708 m² lik bir arazi üzerine ve 10.034 m'lik bir birleştirme hattıyla Eskişehir demiryolu istasyonuna bağlanmış olarak faaliyete hazır hale getirildi⁶⁸⁵.

Fabrikanın teknik özellikleri dönemin kaynaklarında: “*Eskişehir Şeker Fabrikası'nın 3½ metre murabbai teshin satırlı ve yirmi atmosfer tazyikli buhar kazanları ile teçhiz edilmiş altı adet kuvve-i muharrikesi vardır. Elektrik enerjisinin beheri 1280 kilovatlık iki ve 640 kilovatlık bir türbin temin eder. Kampanya haricindeki zamanlarda, fabrikanın kuvvet ve tenvirat cereyanlarını sağlayan lokomotif dizel santrali vardır.*”⁶⁸⁶ şeklinde belirtiliyordu.

4- Eskişehir Şeker Fabrikası'nın Açılışı ve Karşılaşılan Güçlükler

Eskişehir Şeker Fabrikası'ndaki ilk işletme deneyimine, 20 Ekim 1933'te başlandı⁶⁸⁷. Eskişehir Şeker Fabrikası çalışır hale getirilip açılışı yapılacağı esnada, fabrikanın kireç elde edilen fırını, özel ateş tuğlalarının yüksek sıcaklığa maruz kalması nedeniyle eridi ve fırının çelikten olan dış gömleği incelmeye başladı. Ocak soğumaya alınmasına rağmen, fabrikanın fırın bölümü önemli ölçüde hasar gördü. Elde kalan tuğlaların, bu denli büyük bir hasarı kapatmada yetersiz kalacağı düşünülerek, tuğla takviyesinin yapılması için harekete geçildi. Ancak, Almanya'dan yeni tuğlalar getirmek, dört-beş ayı bulabilirdi. Bu yüzden, Bozüyük yakınlarındaki bir magnezit ocağı satın alındı. Fırın kısmı, kampanya boyunca dayanacak şekilde tamir edildi. Fakat, altı haftalık zaman kaybı sonucu kış bastırdı. Hava sıcaklığı, -15/-18⁰C'ye kadar düştü. Fabrikanın izolasyonu eksik olduğundan, silolardaki pancarlar dondu ve vanalar işlemez hale geldi. Her şeye rağmen şeker üretimine devam edildi ve sayısız zorluk, aksilik ve kargaşa içinde⁶⁸⁸ Eskişehir Şeker Fabrikası, 5 Aralık 1933'te açılış törenine hazır hale getirildi⁶⁸⁹.

⁶⁸⁵ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.407.

⁶⁸⁶ *Cumhuriyetin 15. Yılında Eskişehir*, İstanbul, 1938, s.93.

⁶⁸⁷ *Türkiye Şeker Sanayii Kuruluşu-Gelişmesi...*, s.11.; T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.407.; E. Zeytinlioğlu, *Türkiye'de Şeker...*, s.47.; N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.100.; *İktisat ve Ticaret...*, s.219.

⁶⁸⁸ M. Tuksavul, *Doğudan Battıya ve Sonrası*, s.355.

⁶⁸⁹ *Türkiye Şeker Sanayii...*, s.72.; *Türkiye Şeker Sanayii Kuruluşu-Gelişmesi...*, s.11.; E. Zeytinlioğlu, *Türkiye'de Şeker...*, s.47.; O. Üçok, *Cumhuriyet'in 50. Yılında...*, s.22.; *Cumhuriyet'in 80. Yılında...*, s.13.; S.İ. Tekeli, *Şeker Sanayininin Millet...*, s.8.; *İktisat ve Ticaret...*, s.219.

Eskişehir Şeker Fabrikası'nın açılış töreni vesilesiyle Eskişehir'e gelen Başvekil İsmet Paşa, fabrika meydanının ortasındaki pompa dairesinin terasından davetlilere: *“Arkadaşlar! Şimdi ziyaret edeceğimiz bu eser, güzel ve mühim bir eserdir. Bundan altı-yedi sene evvel, şeker fabrikası kurmak hususunda Büyük Millet Meclisi, bu fabrikayı kurabilmek için büyük bir noktada himaye tedbirleri aldı... Arkadaşlar! Bu fabrika, bir küçük kasabayı kamilen besleyecek kadar büyüktür. Besleme kütlesi itibariyle, fabrikanın ne kadar hayırlı olduğunu görüyoruz... Arkadaşlar! Sanayice geri kalmış memleketler, sanayi tesisine teşebbüs ettikleri zaman, sanayice ileri memleketler onlara gülerler. Bir memlekette sanayi tesisi heves edildiği kadar kolay değildir. Bunu için, teşkilat ister. En hevesliler, iki senelik müşkülât karşısında teşebbüslerinden vazgeçerler. Sanayide geri kalmış milletler, bu güçlükler yüzünden, büyük sanayi kuramamışlardır. Arkadaşlar! Bu fabrikanın üç milyon lira sermayesi olduğunu ve altı milyona çıkacak yeni işleri bulunduğunu şimdi işittim. Bu fabrika, bir küçük kasaba kadar kalabalıktır ve bin iki yüz işçisi vardır. Bunların aileleri ile beş-altı bin kişiyi besleyebilir. Verim ve beslenme kuvveti itibariyle ne kadar hayırlı olduğunu görüyoruz. Makine ve fen itibariyle de işletmek, yaşatmak, muhafaza etmek için çok hizmet ister. Bu fabrika, altı ayda kuruldu. Böyle büyük bir müesseseyi temelden başlayarak kurmak ile teşkilat kuvvetimiz itibariyle iyi bir imtihan vermiş olduk. Bu tesisatı vücuda getiren, bu tesisatın başında çalışan iş ve idare adamlarını, Recep Zühtü Bey arkadaşımızı takdir ve tebrik ederim. Arkadaşlar! Şeker memleketleri her yerde, içerde pahalı şeker yaparlar, diğer memleketlere ucuz şeker gönderirler. Bu hareket, yalnız sanayi hayatında değil, o memleketlerin zirai hayatlarında da büyük fayda ve inkişaf temin eder. Yeni bir ziraat, memlekette kurulmuş oluyor. Köylere teşmil ediyor. Bütün köylülere bu usuller ayrı ayrı öğretilecektir. Uşak Fabrikası'ndaki tecrübelerimiz bize gösterdi, zaman oldu ki büyük müşküllerle karşılaşıldı. Fakat, sebat sayesinde bunları yenmek kabil oldu... Arkadaşlar! Şeker sanayi ilk kurulduğu zaman, gerek hazineye verdiği müşkülât yüzünden (çünkü gümrük hasılatı azalır), gerek himaye sebebiyle dahile yaptığı pahalılık yüzünden, vatandaşların suret-i mahsusa da dikkatlerini ve sebatlarını icap ettirir. Eğer bunu yapmak için sebat edilmezse, bu davadan vazgeçmek lazımdır. Fakat ailesinde yüksek hayatla yaşamak isteyen milletler, bu davadan vazgeçmezler ve vazgeçmeyeceklerdir. Yüksek bir millet olarak, milletler*

*ailesi içerisinde Türk Milleti'nin haklı ve yüksek mevkiini tutmak ve muhafaza etmek için, sanayiye memlekette behemehal kurmak lazımdır... Türkiye'nin her tarafından buraya toplanan güzide ve yüksek arkadaşların ve bu mümtaz cemiyetin bu vesile ile gösterdiği alaka ve heyecan, memlekette, sanayiye yakın bir zamanda kurmak için yeni bir teminattır*⁶⁹⁰ hitabında bulunduktan sonra, Eskişehir Şeker Fabrikası'nın açılış merasimi; Başvekil İsmet Paşa, Büyük Millet Meclisi Reisi Kazım (Özalp) Bey, İktisat ve Milli Eğitim Vekilleri, mebuslar ve Ziraat Bankası temsilcileri ile halk kitlesinin huzurunda gerçekleştirildi⁶⁹¹.

Eskişehir Şeker Fabrikası'nı ziyaret için 4 Aralık 1933'te Eskişehir'e gelen M. Kemal Paşa, fabrikanın hatıra defterine yazdığı: *“Eskişehir Şeker Fabrikası, milli ülkeye derin alakanın yükselmiş, değerli vesikasıdır. Memleketin şeker ihtiyacını tatmin yolunda, muvaffakiyetli son adımlardan biridir ve şeker ihtiyacının temini hedefine varılmak üzere olduğunun ümit dolu müjdecisidir. Bu yüksek milli eseri bir yarım yıl gibi pek az bir zamanda başarmak teşebbüs ve himmetinde bulunan milli müesseselerimizi, takdir ve tebrik ederim. Eserin fiilen vücut bulmasında bizzat çalışmış olan kıymetli arkadaşların ciddiyet ve yorulmaz faaliyetlerine, hassaten teşekkür ederim. Eskişehir Şeker Fabrikası gibi modern bir sanayi ocağı vücuda getirmiş olmakla, teşebbüs ve himmet sahipleri, memleketimizin bütün ihtiyaçlarını karşılayacak sanayi müesseselerini, kolaylıkla ve az zamanda yaratmak mümkün olabileceğini de gözlerimiz önünde, fiilen ve maddeten ispat etmiş bulunuyorlar. Türkiye Cumhuriyeti'ni, böyle sanayi müesseseleri ile zenginleştirenlere, güzelleştirenlere minnet!”*⁶⁹² ifadeler ile ülke sanayine kazandırılmış olan böyle önemli ve büyük bir sanayinin, bölgeye ve hatta ülkeye vermiş olduğu ekonomik, sosyal ve kültürel katkılarında duyduğu memnuniyeti belirtti.

Eskişehir Şeker Fabrikası'nın açılışı münasebetiyle Falih Rıfkı (Atay), 7 Aralık 1933 tarihli Ulus Gazetesi'ndeki *“İkinci Beyaz”* adlı makalesinde: *“On sene kadar var. Henüz ekmeğimiz bile milli değildi. Millet Meclisi'nde, Türkiye iktisat istiklalinin ilk merhalesi olarak, üç beyaz davasının ortaya atıldığı günü hatırlıyorum: Un, şeker, pamuk! Osmanlı İmparatorluğu Türkiye'si, ununu*

⁶⁹⁰ Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Genel Müdürlüğü, *“1925'ten 1976'ya Şeker Fabrikaları”* (Video Kaydı); *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Aralık 1933.

⁶⁹¹ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.100.

⁶⁹² *Eskişehir Şeker Fabrikası Hatıra Defteri*, Birinci Teşrin, Eskişehir, 1933.; Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Genel Müdürlüğü, *“1925'ten 1976'ya Şeker Fabrikaları”* (Video Kaydı).

Amerika'dan getiren bir ziraat memleketiydi. Uzun değil, on senelik bir tarihten bahsediyoruz. Cumhuriyet çocuklarını şimdi garabete inandırmak güçtür. Yarın, şuna da güç inanacaklardır. Türkiye, ecnebi şekeri yiyen en iyi pancar memleketlerinden biri idi. Biz, Adana ve Aydın topraklarının öz sahipleri, henüz ecnebi pamuklusu giymekte devam ediyoruz. Birinci beyaz, senelerden beri yüzde yüz Türk'tür. İkinci beyazın üçte ikisini millileştirdik. Turhal fabrikalarında imal olunmaktadır. 1933 yılını yeni bitiriyoruz. Şeker sanayine 1926'da başladık. Pancar tarlasından, laboratuvarına kadar bütün dava, Türk çiftçisinin, Türk işçisinin, Türk teknisyeninin ve Türk idarecisinin elinde kökten halledilmiştir. Biz, Türk milletinin ihtisas, kudret ve tecrübesinin, milli bankalar tesis etmeye elverişli olmadığına, Ankara'da yüzümüze söylendiği günleri de unutamadık. İşin ruhu, Türkiye'yi iktisaden, tıpkı yarı müstemlekeler arasından çıkararak, iktisaden müstakil milli vatanlar arasına karışmaktan alıkoymakta idi. Osmanlı İmparatorluğu zamanında, kapitülasyonlar bu vazifeyi görmüşlerdir. Lozan'dan sonra, böyle bir cebir vasıtası kullanmaya imkân yoktu. Yapılacak şey, evvela yeni devleti sermayeleştirmek, sonra da sanayin daha yüksek bir medeniyet zümresinin ancak başarılabilceği hususu, deha eseri olduğunu telkin ederek, bizi, ucuz toprak işçiliği ile kanaat ettirmekte idi. Bizim, iktisadi işlerde tecrübemiz yoktu. Fakat, milli ve tam bir istiklalin ne demek olduğunu, herkesten daha iyi bilirdik. Her şey, bu şuurun eseridir. Maddi ve manevi bütün imkânları, maddi ve manevi her türlü mukavemetleri yenerek elde ettik. Artık, iktisaden müstakil Türkiye, tasdik edilmiş bir mefhumdur. İşimizin büyük zorluğu ilk tecrübeleri muvaffakiyetle başarmakta, tereddüt ve kararsızlık devresini anlatarak kendimize, hem kendimizi, hem de başkalarını inandırmakta idi. Biz, ileri teknikli bir ziraat memleketinin toprağına istinat eden, ileri teknikli bir sanayi ile toprakta ve tezgahta vatandaşlara aynı rahat ve kazancı veren ileri bir garp memleketi olmak yolundayız. Ancak böyle bir memleket, beynelmilel muvazeneler aleminde, müteşebbisler ve faaller sınıfına girebilir. Türkiye halkını, bir vatandaşlık küllü içine alan prensiplerimizin Türkiye'si, ileri ziraatı ile ileri sanayiye birbirine tamamlayan, toprağı ve tezgahı yüksek bir teknik ve refah derecesinde seviyeleşen bir Türkiye'dir. Eskişehir'de üçüncü şeker fabrikasının bacalar ile pancar toprağının kucaklaşması, bu idealin güzel bir timsali değil midir? Türk şekeri, Türk ununu takip etti. Türk pamuklusu, bize on sene evvel bir hayal gibi görünen üç beyaz merhalesine erişirmiş

olacaktır. Muasır medeniyetin milli davalarındaki iktisadi panik, ne kadar artmış olduğu düşünülecek olursa, bu hadiseleri, fabrika küşat merasimleri değil, istiklal savaşının ilerleyiş hamleleri olmak üzere karşılamamız lazımdır.”⁶⁹³ sözlerine yer verdi.

Eskişehir Şeker Fabrikası'nın Türk Sanayi'ne kazandırılması sonrası gerek devletin en üst kademesinden, gerekse basın camiasından gelen bu önemli ifadeler ışığında, Cumhuriyet'in kuruluşu üzerinden henüz on yıl gibi kısa bir süre geçmesine rağmen ve Türk Milleti'nin savaş yıllarının getirmiş olduğu psikolojik travma içinde olduğu ve öz güvenini tam anlamıyla kazanmadığı bir dönemde, Cumhuriyet Türkiyesi, hem ülke ekonomisinin mihenk taşlarından hem de halkın temel tüketim maddelerinden birisi olan şekeri üretebilmek için, Alpullu ve Uşak Şeker Fabrikaları'nın ardından, Eskişehir Şeker Fabrikası'nı da büyük bir hızla ülke sanayine kazandırdı. Böylece, şekerinin üçte ikisini millileştiren Türkiye, dışa bağımlı bir ülke olmaktan büyük ölçüde kurtularak siyasi bağımsızlığının yanı sıra ekonomik açıdan da bağımsız bir ülke olabilmenin şuurunu hissederek ileri bir Batı ülkesi olma yolunda büyük bir adım attı.

5- Eskişehir Şeker Fabrikası'nın Bölge ve Türkiye Bünyesine Yapmış Olduğu Katkılar

Eskişehir ekonomisi, tarım ve hayvancılık başta olmak üzere birkaç tezgahta üretilen halı ve kilimler; Sarısı, Kemikli, Yarmalar, Sepetçi ve Bağdere'deki taş ocaklarından çıkarılan lületaşlarından yapılan tespihler; sigara ağızlıkları vb. eşyalar ile kadınların üretip sattıkları çoraplardan elde edilen gelirden oluşuyordu. Şehirde, o güne dek sanayileşme adına herhangi bir yatırım yapılmadığından ekonomik bakımdan gelir temin edilecek başka alternatif kaynaklar yoktu⁶⁹⁴.

Yaklaşık olarak 3.653.708 m²'lik bir saha üzerine kurulmuş⁶⁹⁵ olan Eskişehir Şeker Fabrikası'nın açılması, yöre halkı için yeni bir istihdam ve kazanç kapısı oldu. Öyle ki Eskişehir Şeker Fabrikası'nda, 1933'ten 1938'e kadar 793 memur ve 8.672 işçi çalıştı⁶⁹⁶.

⁶⁹³ Falih Rıfkı Atay, “*İkinci Beyaz*”, Ulus, 7 Aralık 1933.

⁶⁹⁴ Zeki Arıkan, “*Anadolu'da Tanin'e Göre Eskişehir*”, Tarihte Eskişehir Sempozyumu-I (2-4 Kasım 1998), Eskişehir, 2001, s.34, 35.

⁶⁹⁵ *Sosyal ve Ekonomik Yönüyle Eskişehir*, Eskişehir, 1973, s.56.

⁶⁹⁶ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.483.

Eskişehir Şeker Fabrikası inşa edilmeden önce, şehirde işçi gündeliği otuz kuruş iken, fabrika inşaatı başlayıp işçiye duyulan ihtiyaç artınca bu rakam, seksen-doksan kuruş seviyelerine ulaştı. Ayrıca fabrikanın kurulmasıyla şehirdeki; arabalara, otomobillere, nakliye acentelerine iş; bakkallara, küçük esnafa ise yeni müşteriler bulundu. Oteller kalabalıklaştı. Yeni yapılan evler kiraya verildi. Böylece fabrika, Eskişehir'e yeni bir hayat, yeni bir ufuk açarak şehir hayatına büyük bir hareketlilik ve canlılık kazandırdı⁶⁹⁷. Bu cazip ortam sayesinde, dış göçün önüne geçildi ve kentin 1927'de 154.332 olan nüfusu 1935'te 182.961'e yükseldi⁶⁹⁸.

Günde 1.500 ton pancar işleme kapasitesi bulunan Eskişehir Şeker Fabrikası'nın; kazan, türbin, pancar ve şeker daireleri ile küspe kurutma tesisatında yapılan yenilikler ile 1934'te işletme kapasitesi, günde 1.800 ton pancara çıkarıldı⁶⁹⁹. Eskişehir Şeker Fabrikası tarafından, 1933'ten 1938'e kadar toplam 89.288 çiftçi ile 49.237 hektarlık arazi üzerinde pancar tarımı yapıp 743.615 ton pancar işlendi⁷⁰⁰. Eskişehir Şeker Fabrikası, şeker üretiminin yanı sıra, 1938 yılında fabrikanın yanında kurulan ispiroto fabrikası⁷⁰¹ sayesinde, pancardan arta kalan melastan ispiroto üreterek ülke ekonomisine artı bir katkı sağladı. Türkiye'de o zamana kadar iki tane ispiroto fabrikası mevcut olup, bunlardan bir tanesi de Eskişehir'deydi. Eskişehir İspiroto Fabrikası'nda, yılda altı milyon litre ham ispiroto ve iki milyon litre saf ispiroto üretilip tek el idaresine ve barut imali için baruthaneye gönderildi⁷⁰².

Eskişehir çiftçisi, şeker fabrikası sayesinde, ilkel tarım aletleri yerine, daha modern ve dönüm başına verim oranını arttıran zirai aletler ile tanıştı. Fakat ilk dönemlerde, bu aletlerin köylüye tanıtılması, ne şekilde kullanılacağı gibi uygulamalar pek de kolay olmadı. Öyle ki Alpköy'deki köylerde tarlalar, halen daha karasabanla sürülüyordu. Ancak pancar ziraatın gelişmesi ve iyi bir mahsul alınabilmesi için, karasabanı kaldırmak ve yerine pullukları koymak gerekiyordu. O yıllarda, pancarın bir kilosu otuz liraydı. Eskişehir Şeker Fabrikası, çiftçiden pancar ekim garantisi alabilmek için büyük bir gayret sarf ediyordu. Bu garanti ile beraber pulluk ve tırmık gübre ile verilecekti. Bazı köylerde, 20-25 dekarlık pancar ekim

⁶⁹⁷ F. Şükrü, "*Cumhuriyetten Sonra Eskişehir*", s.109.

⁶⁹⁸ *1935 20 İlkteşrin Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu...*, s.32, 33.

⁶⁹⁹ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.408.

⁷⁰⁰ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.481.

⁷⁰¹ Ö. Alp, *Ortak Pazar Ülkeleri...*, s.243.

⁷⁰² İ. Tarus, *Uzun Atlama*, s.138.

garantisi almak için iki-üç gün boyunca köyde kalındığı gibi birkaç kez daha aynı köye gidildiği oluyordu. O günlerde çiftçi, memuru görünce kaçıyor, kapısına kadar gidildiği zaman ise evde olmadığını söylettiriyordu. Fakat çiftçiye karasaban yerine pulluk, çalı yerine tırmık ve verimi arttırmak için kimyevi gübreyi vermek gerekiyordu. Her çiftçinin avlusuna birer tane pulluk bırakıldı. Buna karşılık, makbuz ve senet alınmadı. Akşam, çiftçiler köy odasına çağrılarak kendilerine, dağıtılan bu pullukların kullanımı ve ziraattaki faydaları anlatıldı. Birkaç çiftçi bu durum karşısında: “*Bu gavur icadıdır... Bununla ziraat yapıldığı takdirde, tarlamızın bereketi kaçır...*” diyerek dağıtılan pullukları geri verdiler. Bunun üzerine, yol kenarındaki tarlalar pulluklarla işlendi. Sürülen bu tarlalarda mahsul iyi olunca, karasaban atıldı ve ertesi yıl, ambarda pulluk kalmadı⁷⁰³.

Bu gibi modern tarım aletlerinin yaygınlaştırılmasının yanı sıra, Eskişehir Şeker Fabrikası'nın kurulması için yapılan ortam araştırmaları esnasında, fabrikaya hammadde temin etmek ve farklı tarım ürünleri yetiştirmek amacıyla 1925 yılının Ağustos ayında, şehrin güneybatısındaki Sazova ilçesinin bitiminde Tohum Islah İstasyonu⁷⁰⁴ ile 1931'de Kuru Ziraat İstasyonu ve Drayfarming Tecrübe İstasyonu kuruldu⁷⁰⁵. Özellikle Eskişehir tarımının başlangıç yıllarında önemli bir yere sahip olan Drayfarming Tecrübe İstasyonu'nun Kurucu Müdürü Numan (Kıraç) Bey, kuru tarım alanında önemli bir rol oynayan ve “*kuru tarımın babası*” olarak anılan bir kişi olup, kurulmasında büyük katkı sağladığı bu istasyon ile Türkiye'de, kuru tarımın gelişmesinde önemli bir rol oynadı⁷⁰⁶.

1925 yılında, Sazova'da kurulan Tohum Islah İstasyonu'nun başına bir Fransız Müdür ile bir Alman uzman getirildi. Bu istasyon, Anadolu'daki en uygun tohumları bulmak, yetiştirmek ve üretmek için açıldı. Bu istasyon daha sonra, “*Çifteler Çiftliği*” adı altında tohum üretme çiftliğine dönüştürüldü. Kurulan bu istasyonlar sayesinde, büyük oranda yurt dışından temin edilen ve önemli bir mali götürüsü olan pancar tohumunun yurt içinde üretilmesi sağlanarak ülke ekonomisine

⁷⁰³ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.437, 438.

⁷⁰⁴ F. Şükrü, “*Cumhuriyetten Sonra Eskişehir*”, s.46.; Tohum, üretimi arttırmak için en önemli unsur idi. Cumhuriyetle birlikte, bu konu üzerinde hassasiyetle durularak, 1925'ten itibaren; ıslah ve deneme istasyonları, üretme çiftlikleri ve tecrübe tarlaları kuruldu. (Rahmi Öke, “*Cumhuriyet Devrinde Ziraat Çalışmaları ve Feyizli Eserler*”, Cumhuriyetin 16.Yıl Dönümünde Hitabeler ve Konferanslar, Ankara, 1939, s.84.)

⁷⁰⁵ F. Şükrü, “*Cumhuriyetten Sonra Eskişehir*”, s.62.

⁷⁰⁶ *Eskişehir Sanayi...*, s.38.

ve Türk tarımına büyük bir katkı sağlandı⁷⁰⁷. Eskişehir Şeker Fabrikası için hammadde sağlayacak olan bu istasyonların dışında, 1933 yılında kurulan Pancar Araştırma Enstitüsü tarafından pancar tohumları ıslah edilip “*Türk Şeker I*” ve “*Türk Şeker II*” adlı şeker pancarı tohumları geliştirilirdi. Böylece, Eskişehir ve çevresindeki pancar ekim sahalarından birim alanda alınan ürün miktarında, büyük bir artış sağlandı⁷⁰⁸.

Eskişehir Şeker Fabrikası yalnız şeker üretimi yapan mekanik bir tesis değil aynı zamanda teknik eleman yetiştiren bir bilim yuvasıydı. Fabrikada, yeni kimya mühendislerinin şeker tekniğine göre bir buçuk aylık ders gördükleri kurslar faaliyet halindeydi. Bu kursların amacı, yeni teknik elemanları; genel kimya, teknoloji, makine ve elektrik konularında eğitmektir. Ayrıca fabrika bünyesinde bir Zirai Araştırma Laboratuvarı kuruldu. Bu laboratuvarı ise tamamıyla bilimsel araştırmalar yapıyordu. Yüksek Ziraat Mühendisi Afif (Gediz) Bey idaresindeki uzman ziraatçılar tarafından Türkiye toprakları inceleniyor, belirli topraklarda belirli pancar tipleri karşılıklı mukayeselere ve etütlere tabi tutuluyor ve örnek pancarlar örnek topraklar içinde üretiliyordu. Amaç, Türk pancarının şekerini en yüksek seviyeye çıkaracak zirai ve fenni yolları bulmaktır⁷⁰⁹.

Eskişehir Şeker Fabrikası, tarım alanında olduğu kadar ülke hayvancılığının gelişmesinde de önemli katkılarda bulundu. Fabrika bünyesinde, Avrupa'nın modern çiftlik standartlarında modern ahırlar, süthane ve pastörizasyon tesisleri yer alıyordu. Burada, büyük baş hayvan, at ve kısrak ile yabancı ülkelere satmak için domuz besleniyordu. Çiftlikteki ineklerden, hayvan başına yılda ortalama 4.000 ile 10.000 litre arasında süt temin ediliyordu⁷¹⁰.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleşen sanayileşme atılımlarında, teknik eleman sıkıntısı çekildiğinden dolayı, bu açık yurt dışından getirilen mühendis ve diğer teknik elemanlar vasıtasıyla kapatılmaya çalışıldı. Zamanla, Uşak ve Alpullu Şeker Fabrikaları'nın kurulması aşamalarında görev alan yabancı usta ve işçilerden elde edilen bilgi ve deneyimler, daha sonra kurulacak olan Eskişehir Şeker Fabrikası'nın gerek inşası, gerekse işletilmesi aşamalarında büyük bir katkı sağladı.

⁷⁰⁷ F. Şükrü, “*Cumhuriyetten Sonra Eskişehir*”, s.46-49.

⁷⁰⁸ *Eskişehir Sanayi...*, s.38.

⁷⁰⁹ İ. Tarus, *Uzun Atlama*, s.138.

⁷¹⁰ İ. Tarus, *Uzun Atlama*, s.142.

Ayrıca bu elemanlar, iş disiplini konusunda Türk mühendislerinin eğitiminde önemli bir rol oynadılar. Eskişehir Şeker Fabrikası'nda çalışmış olan teknik ve idari elemanlar, bilgi ve deneyimlerinden yararlanması için yeni kurulacak olan fabrikalara gönderildi. Örneğin 1934 yılında Turhal'da kurulacak olan şeker fabrikası için Eskişehir, adeta bir eğitim merkeziydi. Eskişehir Şeker Fabrikası'nda görev yapan Naili (Berker) ve Afif (Ferik) Beyler, Turhal'a tayin edilen ilk şeflerdi. Zamanla bu gibi tayinler ile fabrikalardaki teknik ve idari kadrolar genişletildi⁷¹¹.

Uşak ve Alpullu Şeker Fabrikaları, yabancı firmalar tarafından kurulmuş olmasının yanı sıra bu fabrikaların yedek parçaları yurt dışından getiriliyordu. Bu durumun ülkede ve fabrikalar da yaratacağı etki ileriki yıllarda büyük olabilirdi⁷¹². İşte gerek bu tür bir etkinin önüne geçilebilmesi, gerekse şeker fabrikalarının kampanyaları esnasında çıkabilecek teknik arızaları ve kampanya sonu revizyon dönemindeki onarımları yapabilmek için bir makine fabrikası kuruldu. Bu makine fabrikası, Eskişehir Şeker Fabrikası'ndan kalma tezgahlar ile çalışmaya başladı⁷¹³. Eskişehir Şeker Fabrikası'na bağlı olan ve ismi "atölye" olarak adlandırılan ikinci bir makine fabrikasının kurulması ile inşa edilecek olan yeni şeker fabrikalarının birçok makine ve aletleri buradan karşılandı⁷¹⁴. Bu makine fabrikası, adeta "Fabrika yapan fabrika"⁷¹⁵ görevini üstlenerek o yıllarda çok önemli bir vazifeyi yerine getirdi.

O dönem Avrupa'sında siyasi hava gergindi. Bu durum savaş tehlikesini ortaya çıkarıyordu. İşte her yıl Eskişehir Şeker Fabrikası'nın oldukça önemli bir meblağ tutan yedek parça ihtiyacını bir savaş halinde yurt dışından temin etmenin zorlukları göz önünde alınarak fabrikanın yedek parçalarını üretmek üzere Eskişehir Şeker Fabrikası'nda bu atölye kuruldu. Atölye bünyesinde; dökümhane, demirhane,

⁷¹¹ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.436.

⁷¹² R. Güray, *Türkiye Şeker Sanayi...*, s.39.

⁷¹³ *Eskişehir İl Yıllığı*, s.188.

⁷¹⁴ S.İ. Tekeli, *Şeker Sanayiinin Millet...*, s.8.; Şeker sanayi bünyesinde yer alan makina fabrikaları; çimento, petrol, petrokimya ve kimya sanayi ile diğer büyük boyutlu makina ve tesislerinin inşasında önemli bir rol oynadı. (*Türkiye Şeker Sanayii 1926-1977*, s.18.)

⁷¹⁵ C. Işık-K. Şanlıer, *Sosyo-Ekonomik Gelişmede Eskişehir...*, s.89, 90.; Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan şeker fabrikalarında çalışarak bilgi ve deneyime sahibi olan pek çok personel, sonraki yıllarda kurulan iplik ve dokuma sanayinin bel kemiğini oluşturmuşlar ve o fabrikaların kolayca çalışma ve ilerlemesini sağlamışlardır. Şeker sanayi pancar ve şeker üretimi çalışmaları yanında yetişmiş elemanları ve şirketin malî gücü ile Türkiye hayvan besiciliğine, Şekerli madde üretimine. Konserve ve yağ sanayine, kömür üretimine katıldı. (Mehmet Gübelez, "Atatürk'ün Yolunda Şeker Sanayinin Memleketimize Kazandırdıkları", Şeker, Atatürk'ün Doğumu'nun 100.Yılı Özel Sayısı, Ankara, 1981, s.30.); Şeker sanayi bünyesinde yer alan makina fabrikaları, ileri ki yıllarda; çimento, petrol, petrokimya ve kimya sanayi ile diğer büyük boyutlu makina ve tesislerin inşasında da yer alarak, ülke sanayinin gelişmesine önemli bir katkı sağladı. (*Türkiye Şeker Sanayii 1926-1977*, s.18.)

komple tesviye, planya, torna ve dişli tezgahlar, boru bükme, kaynak atölyeleri, elektrik atölyesi vardı. Atölye, dört fabrikanın yıllık yedek parça ihtiyacı büyük oranda karşılayabiliyor ve fabrikanın bu önemli problemi çözülmüş oluyordu. Nitekim savaşın başlamasıyla birlikte Almanya, yedek parça veremez oldu. Şeker fabrikaları buna rağmen, savaş yıllarında faaliyetlerine aksamadan devam ettiler. Fakat Sümerbank ve Etibank'ın tesisleri, yedek parça sıkıntısı nedeniyle üretim aşamasında büyük zorluklar yaşadılar. İşte Eskişehir Makine Fabrikası, bu sıkıntılı dönemde, devlet fabrikalarına da yedek parça temin ederek önemli bir vazifeyi yerine getirdi⁷¹⁶. Ayrıca Eskişehir Şeker Fabrikası bünyesinde bulundurduğu; atölye, tamirhane, demirhane, lastikhane, haddehane, çarkhane, modelhane, marangozhane ve dökümhaneler ile Türk ağır sanayinin gelişmesine büyük bir katkı sağladı⁷¹⁷.

Fabrika, bünyesindeki çamaşırhaneler, işçi yatakhaneleri, apartmanlar, sosyal tesisler, atölyeler, tamirhaneler, stadyum, boks, güreş, pinpon ve tenis sporlarının yapıldığı alanlar ile yine fabrikanın İstanbul'un Anadolu yakasında ve Ankara'nın Kavaklıdere semtinde bulunan, bahçeli, beton yapıli lojmanları ile çalışanlarına, dönemin şartlarıyla kıyaslanmayacak derecede konforlu ve çağdaş bir ortam sunmaktaydı⁷¹⁸. Bu konforlu ortamda yapılan kültürel faaliyetler⁷¹⁹, halkın sosyal hayatının ayrılmaz bir parçasını oluşturuyordu. Fabrika içinde bulunan ve tüm halka açık olan sinema ve konferans salonuna, dönemin en yeni ve sanatsal içerikli filmleri getirilir ve bu filmler günlerce gösterilirdi. Gündüzleri ise salon, konferanslara ve toplantılara tahsis edilirdi⁷²⁰.

Eskişehir Şeker Fabrikası, halkın sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamının yanı sıra çalışanlarına ve yöre halkına sağlık hizmeti de sunmaktaydı. Fabrikada, bir işçi hastanesi olup ayrıca fabrika bünyesinde; laboratuvarlar, röntgen tesisleri, kadın doğum muayenehaneleri, çocuk koğuşları, sıra sıra poliklinikler, çamaşırhaneler,

⁷¹⁶ M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.384, 385.

⁷¹⁷ İ. Tarus, *Uzun Atlama*, s.139, 140.

⁷¹⁸ İ. Tarus, *Uzun Atlama*, s.131-133.

⁷¹⁹ Her şeker fabrikasında, fabrika personeli tarafından kurulan kültür dernekleri mevcuttu. Bu dernekler; kültür geceleri, tiyatro, konferans, konser ve eğlenceler gibi sosyal faaliyetlerin dışında, lisan kursaları açıp, kamplar kurarak, çevreye, kültürel ve sosyal açıdan hizmette bulundular. (*50 Yılda Türk Sanayi*, s. 82.)

⁷²⁰ İ. Tarus, *Uzun Atlama*, s.138, 139.

etüv dairesi, eczane, kimyahane, türlü daire ve odalar ile o dönemde birçok il ve ilçe de bulunmayan modern bir sağlık tesisi faaliyet gösteriyordu⁷²¹.

D- TURHAL ŞEKER FABRİKASI'NIN KURULUŞ SÜRECİ VE GELİŞİMİ

1- Turhal'da Şeker Fabrikası Kurulması Fikrinin Ortaya Çıkması

1930'lu yılların ilk yarısından itibaren, Avrupa'daki gergin siyasi ortam içerisinde, Musolini'nin Almanya'nın idaresini elinde bulunduran Hitler'den cesaret alarak birtakım savaş hazırlıkları içerisinde olduğu istihbarat yoluyla hükümete bildirildi. İtalya'nın yaptığı bu hazırlıklarının altında, Antalya'ya çıkartma yapacağı endişesi vardı⁷²². Böyle bir durum karşısında, Alpullu, Uşak ve Eskişehir şeker fabrikalarının ürettiği şekerin, ülke ihtiyacını tam anlamıyla karşılayamaması tehlikesinin var olduğu ve bu temel tüketim maddesinin dışa bağımlı olmadan, iç tüketimi karşılayacak seviyede sağlanabilmesi için bir dördüncü şeker fabrikasının kurulması gerektiği sonucuna varıldı⁷²³.

Bu nedenlerden dolayı hükümet, bir dizi karşı tedbirler aldı. Bu tedbirler arasında, ülkenin ve ordunun şekersiz kalmaması için Anadolu yakasında bir şeker fabrikası kurulması da bulunmaktaydı. Bu esnada, Eskişehir Şeker Fabrikası'nın bir yıl içinde faaliyete geçmesi üzerine, M.Kemal Paşa, daha doğuda yeni bir şeker fabrikasının kurulması gerektiğini belirterek bu fabrikanın, bir Sivas milletvekilinin önerisi üzerine, Sivas'ta kurulmasının uygun olabileceği fikrini beyan etti. Bu arada Muammer (Tuksavul) Bey, Eskişehir Şeker Fabrikası'nın şeker kampanyası biter bitmez kurulması düşünülen dördüncü şeker fabrikasına, fabrika müdürü olarak atandı⁷²⁴.

Bölgede bir şeker fabrikası kurulması için, ilk olarak Sivas Vilâyeti düşünüldü. Kesin karara varabilmek için, Sivas ve çevresinin pancar tarımına ne denli uygun olup olmadığı konusunda bir araştırma yapılması gerekiyordu. Bunun için, Celal (Erektiren) Bey görevlendirildi. Celal Bey'in, 19 Mart 1933'te Sivas'a gelmesiyle birlikte; sulu, tabanlı ve kireçli arazi olmak üzere üç değişik yerde zemin

⁷²¹ İ. Tarus, *Uzun Atlama*, s.144, 145.

⁷²² M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.356.

⁷²³ Cemal Kutay, *Üç Devirden Hakikatler*, İstanbul, 1982, s.124.

⁷²⁴ M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.356.

etütlerinin yapılması için hazırlıklara başlandı. Pancar tohumu ekimi yapıldıktan sonra 2 Ağustos 1933'te hasat edilen pancarlar üzerinde analizler yapıldı⁷²⁵.

O günlerde Kazım (Taşkent) Bey'in başkanlığında bir heyet Sivas'a geldi. Bu heyetin görevi; fabrikanın kurulacağı yeri saptamak ve temel atmak için gerekli olan ön hazırlıkları yapmaktı. Ancak Celal Bey'in yaptığı denemelerden çıkan sonuçlar neticesinde, Sivas'ın pancar tarımı için gerekli olan şartlara uygun olmadığı sonucuna varıldı. Celal Bey, bu neticeyi Kazım Bey'e ileterek kurulması düşünülen şeker fabrikası için en uygun olan yerlerin, Yeşilirmak vadisi içerisinde bulunan; Tokat, Turhal, Kazova, Zile⁷²⁶ ve Amasya olduğunu belirtti⁷²⁷.

Bu yerler gezilip, gerekli teknik etütler yapıldıktan sonra, kurulması düşünülen şeker fabrikası için en uygun yerin, Amasya olduğu sonucuna varıldı. Fakat daha önceden fabrikanın Sivas'ta kurulacağı, Sivashılara vaat edildiğinden dolayı bu karar, siyasi bir problem nedeni olabilirdi. Hükümet, bu durum karşısında fabrikanın Sivas'ta kurulması için diretirken, Genel Müdür Kazım Bey'in girişimleriyle Sivas'tan vazgeçildi. Şeker fabrikasının, Amasya'nın biraz daha güneyinde bulunan ve Sivas'a da yakın olan, Yeşilirmak kenarındaki Turhal'da kurulmasına karar verildi. Bu karar hakkında Muammer Bey: "*Eğer, fabrika Sivas'ta kurulacak olsaydı. Tıpkı Uşak Şeker Fabrikası gibi bir fiyasko ile karşı karşıya kalınabilirdi...*"⁷²⁸ diyerek, Turhal'ın seçilmesinin uygun olduğunu belirtti. Turhal Şeker Fabrikası'nın temeli, 7 Ekim 1933⁷²⁹ Cumartesi günü saat on birde Tokat Vilâyeti Erkânı, eğitimci, tüccar ve büyük bir kalabalık topluluğun huzurunda, Celal Bey'in, ilk kazmayı vurmasıyla atıldı⁷³⁰.

⁷²⁵ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.105.

⁷²⁶ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.105.

⁷²⁷ M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.356.

⁷²⁸ M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.356.

⁷²⁹ *Türkiye Şeker Sanayii...*, s.72.; *Cumhuriyet'in 80.Yılında...*, s.14.; *Türkiye Şeker Sanayii Kuruluşu-Gelişmesi...*, s.14.; S.T. Tekeli, *Şeker Sanayinin Millet...*, s.8.; E. Zeytinoğlu, *Türkiye'de Şeker...*, s.47.; Mehmet Yaşar Uğurlu, *Dünü-Bugünü ve Her Yönü İle Turhal*, Turhal, 1993, s.37.

⁷³⁰ *Ulus*, 9 Ekim 1933.; Turhal Şeker Fabrikası'nın temel atma törenine katılım oldukça azdı. Denilebilir ki Cumhuriyet tarihinde hiçbir temel atma töreni, Turhal'daki kadar sessiz ve sakin olmadı. Açılış töreninde, Mustafa Kemal Paşa'nın akrabası olan Türk Tayyare Cemiyeti Reisi ve İş Bankası İdare Meclisi Azası Rize Mebusu Fuat (Bulca) Bey de bulunmaktaydı. (Cemal Kutay, *Bilinmeyen Tarihimiz*, IV, İstanbul, 1975, s.127.)

Türkiye'nin şeker ihtiyacını büyük ölçüde karşılayacak olan bu dördüncü şeker fabrikasının Turhal'da kuruluyor olması, Turhal ve çevresinde büyük bir sevinçle karşılandı⁷³¹.

2- Turhal Şeker Fabrikası Türk Anonim Şirketi'nin Kurulması

Daha önce faaliyete geçen üç şeker fabrikasında olduğu gibi, kurulma aşamasında olan Turhal Şeker Fabrikası'nı kurup işletecek bir anonim şirketinin teşkili için Türkiye İş Bankası'na, 601 Sayılı Kanun ve Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun vermiş olduğu haklardan yararlanarak kuracağı bir anonim şirket ile Samsun, Amasya, Tokat, Sivas ve Kayseri Vilâyetleri'nin şeker ihtiyacını karşılamak üzere, bu vilayetlerin sınırları içerisinde şeker fabrikası inşa ve işletme hakkında yirmi beş yıl süreyle faydalanmak üzere yetki verilmesine, İcra Vekilleri Heyeti'nin 12 Kasım 1933 tarihli toplantısında karar verildi⁷³². Böylece, 125.000.000 TL değerindeki Turhal Şeker Fabrikası'nın tüm finansmanı İş Bankası tarafından karşılanacaktı⁷³³.

Fabrikanın kurulması için gerekli olan finansmanın sağlanmasının ardından sıra, fabrikayı idari ve mali açıdan yönetecek olan bir anonim şirketin kurulması için gerekli olan çalışmaların yapılmasına geldi. Bu amaç doğrultusunda, ülkenin diğer bölgelerinde şeker fabrikaları kurmak, tatlı maddeler üretmek ve şeker sanayini ilgilendirecek olan ikinci derecedeki sanayiye kurmak için yönetim merkezi Ankara'da olmak üzere, elli sene müddet ve yüz Türk Lirası değerinde, otuz bin hisseye bölünmüş 3.000.000 TL sermaye ile “*Turhal Şeker Fabrikası Türk Anonim Şirketi*”nin kurulmasına, İcra Vekilleri Heyeti'nin 17 Şubat 1934 tarihli toplantısında karar verildi⁷³⁴. Şirketin 3.000.000 TL değerindeki sermayesinin %50'sini İş Bankası, diğer %50'lilik kısmını ise Ziraat Bankası karşıladı⁷³⁵.

Böylece, gerek Uşak ve Alpullu gerekse Eskişehir şeker fabrikalarının inşasından faaliyete geçmesine kadar geçen süre zarfında, çok önemli bir yer tutan anonim şirketlerde olduğu gibi Turhal Şeker Fabrikaları T.A.Ş.'da, Turhal Şeker

⁷³¹ *Ulus*, 9 Ekim 1933.

⁷³² *Resmî Gazete*, S.2563, (27 Teşrin-i sani 1933), Ankara, 1933, s.3259.

⁷³³ C. Kutay, *Üç Devirden Hakikatler*, s.124.

⁷³⁴ *BCA*, 030.18.01.02.42.7.14.

⁷³⁵ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.487.; F. Mutluay, *Türkiye Şeker Sanayii*, s.10.; *Türkiye Şeker Sanayi...*, s.72.; O. Üçok, *Cumhuriyet'in 50.Yılında...*, s.22.; N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.105.; *Cumhuriyet'in 80.Yılında...*, s.14.; E. Zeytinoğlu, *Türkiye'de Şeker...*, s.47.

Fabrikası'nın kurulması aşamasında, gerekli olan mali kaynağı sağlamak ve devlet ve bankalar arasındaki bürokratik işlemleri yürütmek gibi faaliyetler doğrultusunda önemli bir rol oynayacaktı.

3- Turhal Şeker Fabrikası'nın Kurulması Doğrultusunda Yapılan Çalışmalar

Şeker fabrikasının, Turhal'da kurulması kararının ardından, sıra bu fabrikanın kurulacağı yerin belirlenmesine geldi. Bilindiği üzere, daha önceden kurulan Uşak ve Alpullu Şeker Fabrikaları'nın sayısız arazi davaları vardı. Bunlardan ders alınarak yaklaşık iki bin beş yüz dekarlık bir arazi üzerine kurulacak olan fabrika arazisi, tek bir kamulaştırma yapılmadan ve iyi bir değer karşılığında, Turhallıların gönül rızasıyla satın alındı⁷³⁶. Ayrıca Turhal Şeker Fabrikası bünyesinde inşa edilecek olan süzme havuzları için, İcra Vekilleri Heyeti'nin, 24 Şubat 1935 tarihli toplantısında, devlete ait on üç hektarlık arazinin, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun, 4 ve 20.maddeleri gereğince, fabrikaya bedelsiz olarak verilmesine karar verildi⁷³⁷.

Günde bin ton pancar işleyecek⁷³⁸ olan fabrikanın; makine, cihaz ve gerekli tesisatının sağlanması ile montaj işlerinin yapılması görevi, Almanya'nın Buckau R. Wolf Firması'na devredildi⁷³⁹. Turhal Şeker Fabrikası T.A.Ş., fabrikanın, makine ve cihaz bedellerinin bir kısmını karşılamak için mali arayışlar içerisindeyken dünya ekonomik krizi nedeniyle ülke içinde satılmayan ve stoklarda çürüme tehlikesiyle karşı karşıya kalan bir miktar tütünün, Almanya'ya gönderilmesine karar verdi. Turhal Şeker Fabrikası'nın kurulması için sağlanan; makine, cihaz ve diğer bütün tesisatlar Eskişehir Şeker Fabrikası'nın aynısıydı⁷⁴⁰.

Turhal Şeker Fabrikası'nın inşası için, Eskişehir Şeker Fabrikası'nın kurulması aşamalarında büyük bir deneyim kazanan, başta Mühendis Asım Bey olmak üzere İnşaat-ı İdare Fenniyesi'nin elemanları, Turhal'a geldiler. Bu teknik elemanlar, her ne kadar Eskişehir'de bir çeşit staj eğitimi almış olsalar da Turhal'ın uzak oluşu, yörenin geri kalmışlığı ve yalnızlığı, binlerce ton malzemenin İstanbul'a, oradan da yaz aylarında limanı olmayan Samsun'a indirildikten sonra demiryolu ile

⁷³⁶ M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.363.

⁷³⁷ *BCA*, 030.18.01.02.42.5.5.

⁷³⁸ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.487.

⁷³⁹ *Türkiye Şeker...*, s.72.; *Cumhuriyet'in 80.Yılında...*, s.14.

⁷⁴⁰ M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.356,357.

Turhal'a taşınması ve tüm bunların dışında, işçi ve eleman sıkıntısının çekilmesi göz önüne alındığı vakit, bu büyüklükteki bir işte görev almak, Eskişehir Şeker Fabrikası'na oranla çok daha zahmetli olduğu görülüyordu⁷⁴¹.

Turhal'da kurulacak olan şeker fabrikasının makine ve aletlerini Derince'ye getirecek olan yabancı vapurların, ülke sularına gireceğini, üç-dört gün önceden Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne bildirilmesi kararı 29 Ocak 1934'te⁷⁴² ve Çekoslovakya'nın Erste Brünner Firması'ndan getirilecek olan montaj aletlerinin bir yıl içinde geri göndermek şartıyla ülkeye sokulması kararı ise 29 Mayıs 1936'da İcra Vekilleri Heyeti tarafından kabul edildi⁷⁴³. Bu Çek firması, uzun vade ve düşük faizli bir kredi vermek için tamamen sembolik bir miktar olan 1.000.000 TL'lik bir Merkez Bankası kredisi talep etti. İş Bankası'na gelen bu talep, İktisat Vekili Celal (Bayar) Bey tarafından hükümete bildirdi. İsmet Paşa'nın da hazır bulunduğu Vekiller Heyeti toplantısında bu konu da ele alındı⁷⁴⁴.

Toplantı da Celal Bey, İş Bankası'nın diğer şeker fabrikalarında olduğu gibi bu fabrikanın da finansını yapabileceğini, Çek firması tarafından istenen 1.000.000 TL değerindeki Merkez Bankası garantisinin sembolik bir mahiyette ve muhataplarımızın cari formalitesinin bir gereği olduğunu belirtti. Bu açıklama karşısında Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Rana (Tarhan) Bey, kurulan her şeker fabrikasının gümrük gelirlerini azalttığını söyledi. Celal Bey bu iddia karşısında şu ifadeleri kullandı: *“Donmuş kalmıştım, demek ki kulağıma çalınan iddialar doğru idi. 1933 yılında ve Cumhuriyet on yaşında iken, sanayileşme seferberliğinin böylesine izahı, Vekiller Heyeti'nde mümkün olabiliyordu. Gümrük bakanının bu sözleri karşısında, öylesine ruh haleti içinde idim ki, hayatımda ilk ve son hiyerarşi dışı hareketi yaptım ve yüksek sesle: ‘O halde, milli mücadeleyi neden yaptık, kapitülasyonları neden kaldırdık, hatta Cumhuriyeti neden ilan ettik?’⁷⁴⁵ Bu esası*

⁷⁴¹ M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.357.

⁷⁴² BCA, 030.18.01.02.42.5.5.

⁷⁴³ BCA, 030.18.01.02.65.45.6.

⁷⁴⁴ C. Kutay, *Üç Devirden Hakikatler*, s.125.; İsmet Paşa, genellikle kendisinin söylemek istemediği fikirleri, konu ile alakalı olan vekile söylettirirdi. Bu konuda da kabine de en çok kullandığı ve kendisine sadık olan arkadaşları, Sıhhiye Vekili Dr.Refik Bey ile Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Râna Bey alakadar oldular. (C. Kutay, *Bilinmeyen Tarihimiz*, IV, s.126.) Daha sonraki dönemde kurulacak olan T.C.Merkez Bankası, çeşitli finansman bankaları açarak; sanayi, madencilik, elektrifikasyon ve ulaştırma alanlarına bir girişimci olarak katılacaktı. (Avni Zarakolu, *“1929/30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri”*, Ankara, 1982, s.97.)

⁷⁴⁵ C. Kutay, *Üç Devirden Hakikatler*, s.125, 126.

*kabul edeceksek, kurduklarımızı da kapatalım, hatta kapitülasyonları neden kaldırdığımızı araştıralım. Ya milli sanayini kuracağız ya da memleketi gümrük geliri ile idare edeceğiz.*⁷⁴⁶ Sorusunu yönelttim ve alışılmışın dışında, sinirli bir biçimde dosyamı kapadım ve elimdeki kalemi masanın üzerinde bırakacak kadar ani bir hareketle dosyamı alarak toplantıyı terkettim. Vekiller Heyeti, yüz yirmi beş milyonluk tesis için istenen sembolik, bir milyonluk Merkez Bankası kredisini reddedebilirdi. Belki bunu, o gün olgunlaşmamış olan karma ekonominin dar bir anlayışına bağlar ve Çekoslovak Firması'na: 'İstenecek garantinin temsil ettiği miktarı nakden ödendiği'ni bildirir, konuyu kapatırdım. Beni üzen şey, ülkenin; sanayi, ziraat ve ticaret sahasındaki yetersizliğini en kısa zamanda telafi edecek, devlet-millet işbirliğinin yeni yeni filizlenen hamlesi önünde, gümrük gelirinin azalmasını, mutluluk ve zafer değil tehlike sayan zihniyeti. Çünkü onun ardında, dönemin zaruri çalkantılarına elbirliği ile göğüs germenin yerine, asırların uğursuz mirası, 'Türk, yalnız asker ve memurdur' batılı inancının bir çeşit tescilini görüyordum. Olay, Gazi'ye intikal edince, beni Çankaya'ya davet etti. Olayı kısaca anlattıktan sonra, mesele kalmadığını, İş Bankası'nın istenen bir milyonluk garanti karşılığını nakden ödediğini arzettim. O muhteşem idraki ve kavrayışı ile konuyu böylesine basit görmedi ve Eskişehir Şeker Fabrikası'na gittiğinde, kanaatini el yazısı ile hatıra defterine yazdı.⁷⁴⁷

M. Kemal Paşa'nın himaye ve hakemliği alındıktan sonra, 7 Mart 1934'te fabrikanın temelleri kazıldı ve Nisan'a kadar yetiştirilerek 5 Nisan 1934'te montaj çalışmalarına başlandı⁷⁴⁸. Turhal Şeker Fabrikası'nın inşaatında; 4.500 ton ağırlığında makine ve cihaz, 8-10 bin ton çimento, 11.000 ton demir, binlerce metre küp kereste, 6.000 ton demir konstrüksiyon ve yüz binlerce kiremit kullanıldı. Ayrıca dört buçuk milyon tuğla, Turhal yakınlarındaki Yeşilirmak kıyısında kurulan bir dizi yerli tip ocaklarda üretildi. İnşaat malzemelerini, fabrika işletmeye açıldıktan sonra üretilen şekeri ve bu şekeri üretmek için gerekli olan pancarı nakletmek amacıyla, fabrika içine birkaç kilometre uzunluğunda bir demiryolu hattı döşendi. İnşaat sahasının ortasından geçen, Çivril deresinin yatağı değiştirildi. Geylan Dağı'ndan tatlı su getirilerek Çivril köyünde bir su deposu inşa edildi. Fabrikanın inşasında görev alan,

⁷⁴⁶ C. Kutay, *Bilinmeyen Tarihimiz*, IV, s.127.

⁷⁴⁷ C. Kutay, *Üç Devirden Hakikatler*, s.125, 126.

⁷⁴⁸ M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.368.

Başta Alman mühendis ve montörler ile iki yüz kadar Türk mühendis, ziraatçı ve memur olmak üzere yaklaşık iki-üç bin kadar işçinin ihtiyacını karşılamak üzere; barınak, çamaşırhane, kantin, revir, sıhhi tesisat, memur ve işçi lojmanları ile bunların bulunduğu geniş alanlar, yollar ve kanalların inşası, montaj yılında tamamlandı. Fabrika inşaatında; pazar, tatil ve bayram günleri de dahil olmak üzere 1934 yılının Haziran ayı ortalarından Ağustos ayı sonlarına kadar⁷⁴⁹ yüz ellisi yabancı olmak üzere toplam 4.500 kişi görev aldı⁷⁵⁰.

Muammer Bey, bu fedakârane çalışmayı: *“Yönetimden başlayarak, bütün çalışanlar, örnek bir işbirliği ve çalışma aşkı ile eseri başarıya ulaştırmak uğrunda birbirleriyle yarış içinde idiler. Yabancılarla Türkler, bu hedef yönünde anlaşmışlar ve elbirliğiyle çalışmaktadırlar. Atatürk’ün yaktığı kurtuluş ve ilerleme ateşinin alevleri, hepimizin ruhunu sarmış, herkes var gücünü kullanarak, yurdumuzun yüzyıllar boyu unutulmuş bir yoksul yöresinde, medeniyet ve refah abidesini başarıyla yükselip tamamlanmasına koyulmuştu... Diyebilirim ki, Turhal’da binlerce insan, sanki mukaddes bir cezbe içinde idi! Meslek hayatım boyunca, yurdun değişik yörelerinde tam on iki endüstri kuruluşunda görev ve sorumluluk taşıyarak çalıştım ya da yakın ilgim oldu. Hiç biri, Turhal’daki iş heyecanı ile ölçüşemez!”*⁷⁵¹ ifadeleriyle açıklayarak duyduğu heyecan ve şaşkınlığı dile getirdi.

Turhal Şeker Fabrikası T.A.Ş., fabrika makine ve cihazlarını yollayan ve teslimat garantisi veren Alman Bukau Firması’na bazı taahhütlerde bulundu. Bunlardan en önemlisi; kırk adet uzun ve gövde kalınlığı belli bir çapta olan çam direklerinin 27 Şubat 1934 tarihine kadar şantiye sahasına getirilip, Almanlara teslim edilmesi gerekiyordu. Bu çam direkleri ile palangalar kurularak makineler, demir putreller ve cihazlar kaldırılacak, indirilecek ve sahada üzerinde taşınacaktı. Eğer, bu taahhüt yerine getirilmez ise firma, montajı bitirme garantisinden kurtuluyordu. Bu yüzden derhal çalışmalara başlandı ve Tokat Orman Müdürlüğü’nden, Turhal’a otuz-kırk kilometre mesafede bulunan dağlık bir bölgedeki serpin ormanlarından, bu çamların kesilip Turhal’a getirilmesi için resmi izin alındı. Bu iş için, orta derecede Almancası olup, I.Dünya Savaşı esnasında Almanya’da gözetleme balonları ve zeplinlerde staj yapmış ve madalya ile ödüllendirilmiş olan Emekli Binbaşı Hidayet

⁷⁴⁹ M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.356, 357.

⁷⁵⁰ *Turhal Şeker Fabrikası’nın Açılışını Anmak İçin*, İstanbul, 1934, s.20.

⁷⁵¹ M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.358.

Bey ile onun talimatlarını yerine getirecek otuz-otuz beş kişilik bir işçi grubu görevlendirildi. Ekip, bir süre sonra yola çıktı. Ancak Hidayet Bey, iki-üç saat geçmeden geri dönerek kar kalınlığının çok fazla olduğunu ve hava sıcaklığının 10⁰C'ye kadar düştüğünü ve bu koşullar altında saatte ancak bir-iki kilometre yol yapılabileceğini, bu yüzden bu işi başaramayacaklarını belirtti. Bunun üzerine Tokatlı Sami Bey, gönüllü olarak bu işe devam etmek istediğini söyledi. Şubat'ın yirmi altısını yirmi yedisine bağlayan gece, çam direkleri fabrika sahasına ulaştırıldı⁷⁵². Bu arada, Derince İskelesi'ne çıkarılmakta olan inşaat malzemelerini inşa ve montaj sırasına göre Turhal'a sevk edecek olan, Uzman Montör Alman Karl Helmholtz'un, 1934 yılının Aralık ayı sonuna kadar Derince'de kalmasına, İcra Vekilleri Heyeti'nin 12 Nisan 1934 tarihli kararnamesiyle izin verildi⁷⁵³.

Montaj çalışmaları bitmek üzere olan Turhal Şeker Fabrikası'nın pancar ihtiyacını karşılamak üzere Tokat'ın; Merkez, Turhal, Zile, Artova, Niksar, Amasya'nın; Merkez, Göynücek, Çorum'un; Mecitözü, Yozgat'ın; Çekerek, Akdağmadeni, Sivas'ın; Merkez, Yıldızeli, Hafik ve Zara kazalarına kadar olan sahalarda pancar tarımı yapıldı⁷⁵⁴.

4- Turhal Şeker Fabrikası'nın Açılışı

İnşa ve montaj işleri tamamlanıp 26 Eylül 1934'te faaliyete geçen Turhal Şeker Fabrikası'nın⁷⁵⁵ resmi açılış töreni, 19 Ekim 1934'te⁷⁵⁶ yani temel atılmasından bir yıl on iki gün sonra yapıldı⁷⁵⁷. Turhal Şeker Fabrikası T.A.Ş. Meclisi İdare Reisi Nuri Bey, Turhal Şeker Fabrikası'nın açılış töreni münasebetiyle yapmış olduğu konuşmada: "*Bugün, dördüncü şeker fabrikamızın açılış törenini yapıyoruz. Türk Şeker Sanayi, Turhal'da kurulan bu fabrika ile memleket ihtiyacını karşılamış oluyor. Yedi yüz yıllık Osmanlı İmparatorluğu'nun yapamadığı büyük iş, Cumhuriyet Devri'mizin yedi yılında başarıldı. Şeker pancarı yetiştirmek ve şeker fabrikalarını*

⁷⁵² M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.367-369.

⁷⁵³ BCA, 080.18.01.02.44.22.7.

⁷⁵⁴ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.505.

⁷⁵⁵ *Türkiye Şeker Sanayii Kuruluşu-Gelişmesi...*, s.14.; T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.487.; N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.105.; S.T. Tekeli, *Şeker Sanayiinin Millet...*, s.8.

⁷⁵⁶ M.Kemal Paşa, 19 Ekim 1934 tarihindeki açılış töreninin, bizzat Başvekil tarafından yapılmasını istedi. (C. Kutay, *Üç Devirden Hakikatler*, s. 126.)

⁷⁵⁷ *Türkiye Şeker Sanayii...*, s.72.; *Türkiye Şeker Sanayii Kuruluşu-Gelişmesi...*, s.14.; F. Mutluay, *Türkiye Şeker Sanayii*, s.11.; Turan Veldet Velidedeoğlu, "*Türkiye Şeker Sanayi*", Pancar, Cumhuriyet'in 50.Yılı Özel Sayısı, s.26.

çalıştırmak, az zamanda milli iktisadın başlıca unsurları içinde kaynaşmış bulunmaktadır. Türk vatanının yirmi vilâyetini kaplayan geniş bir saha içerisinde, yüz elli binden fazla çiftçi, her sene elli-altmış bin hektar yani yarım milyon dönümlük tarlalarında, pancar yetiştirmekle uğraşıyorlar. Bu tarlalarda, toprağına bağlanan büyük bir nüfus yoğunluğu ile birlikte, ziraat kültürü ve ziraat araçları büyük oranda artmakta, toprakların ıslahı ve fenni işlenmesi sayesinde, tarlaların verimleri ve değerleri yükselmektedir. Pancarcılığı tamamen benimsemiş olup, Türkiye çiftçi nüfusunun yaklaşık olarak onda birini oluşturan bu çiftçilerin bir yılda pancardan kazandıkları para miktarı, yedi-sekiz milyon liraya ulaştı. Şeker fabrikalarının buldukları bölgelerde uyandırdıkları canlı faaliyet ve çalışma emniyeti, özellikle dikkate değerdir. Yaklaşık olarak, otuz milyon liralık milli sermayeyi harekete geçirmiş olan bu fabrikalar, pancar yetiştiren çiftçilerin dışında, on bine yakın vatandaşın, memur ve işçi sıfatı ile çalışmak ve sanat bilgilerini yükseltmek imkânını vermekte ve ürettikleri almış milyon kilo şekerle, her yıl dışarıdan geldiği zamana oranla milli ekonomimizi, sekiz-on milyon liralık zarardan kurtarmaktadırlar. Şeker fabrikaları, her yıl altmış-yetmiş bin ton maden kömürü ve sandıkları için ise yirmi-yirmi beş bin metre küplük kerestelik ağaç kullanarak, maden ve orman sanayimize senede iki milyon lirayı aşan bir ücrete tekabül eden yeni faaliyet sahaları açtıkları gibi devlete doğrudan ödedikleri, sekiz-dokuz milyon liralık vergilerden başka, halkın satın alma ve ödeme gücünü artırmak suretiyle de önemli bir vazifeyi yerine getirir... Şeker sanayi, çok zorlu bir kimya sanatı olduğu kadar, ince bir ziraat, nakliyat ve teşkilat işi olup, büyük sermayeye ihtiyaç duyar... Şeker sanayinin ülkemizde böyle kısa bir zaman içerisinde milli sermaye ve milli girişimcilik ruhuyla kurulabilmesini, Cumhuriyet'in yüksek ve feyizli himayesine borçlu bulmaktayız. Bu güzel tesis ile birlikte, milli şeker sorunu tamamen halledilmiş oldu... Mayıs'tan sonra, tam faaliyetle fabrikanın inşaatına girişildi. Bazı zamanlar, dört bin beş yüzü bulan işçi mevcudu ile çalışılarak, eylül ortalarına doğru, fabrika inşa edildi ve 26 Eylül'de ilk üretim işlemlerine başlandı. Fabrikanın inşası, iki milyona yakın işçi gündeliği ile temin edilebildi. Bu arada, günde en çok yüz elli yabancı işçi çalıştı. Fabrikanın, ülke içinden sağladığı inşaat malzemesi için yediyüzbin lira harcanmış olup, makine ve saire nakliyatı için Devlet Demiryollarına ödenen ücret miktarı bir milyon lirayı bulmaktadır. Makinelerin düzeni ve özelliği,

Eskişehir Şeker Fabrikası'nın aynıdır. Fabrika inşaatına paralel olarak, Turhal'da, memur ve işçiler için bir mahalle kuruldu ve gerek fabrikaya gerekse Turhal kasabasına, on iki kilometrelik bir mesafeden içme suyu getirildiği gibi, açılan geçici hastane ile fabrika mensuplarının dışında, civar halktan da iki bin hasta, parasız olarak tedavi edildi ve civardaki bataklıklar kurutulmak suretiyle, sağlık hizmetleri yerine getirilmiş oldu...’’⁷⁵⁸ beyanıyla, açılış töreni için fabrika alanında toplanan kalabalığa, Turhal Şeker Fabrikası hakkında genel bir bilgilendirmede bulundu.

İsmet Paşa, Turhal Şeker Fabrikası'nı gezdikten sonra, 19 Ekim 1934'te⁷⁵⁹ fabrikanın hatıra defterine: *“Turhal fabrikasını, bugün açtık ve gezdik. Fabrikanın en son sistem bir eser olması, seyrine doyulmaz bir eser tadını vermektedir. Fabrika, kendi sanatı ve yardımcı tamirhaneleriyle, büyük bir mektep ve geçim merkezidir. Pancar yetiştiren çiftçilerin, kendi mahsulleri önündeki neşeleri, dikkati celp ediyor. Her şeker fabrikası, hiç olmazsa dört vilâyet için büyük bir kazanç yeri oluyor. Fabrikanın memur, işçi ikametgahları, mektep ve hasta bakımı için tesisleri de ayrıca bir faydalı husustur. Temiz, havalı, geniş odalarda sade ve insanca yatıp yaşamaya alışacak vatan çocukları, medeniyette ve çalışmak, kazanmak yolunda daha kudretli olacaklardır. Bütün bu sözlerim, fabrikanın kurumlarını nasıl sevinerek dolaştığımı anlatacaktır. Dördüncü şeker fabrikasını kuran milli bankaları, sekizinci fabrikayı kurmaya da teşvik etmek isterim.”*⁷⁶⁰ sözleriyle duyduğu memnuniyeti belirtti.

Dönemin İktisat Vekili Celal Bey, sanayileşme kararının ve uygulamasının Mustafa Kemal Paşa'nın himayesinde olduğunu ve bu kararın, yerleşmiş düşünce ve görünürdeki imkân ve mevcut şartlara göre çok aykırı bir durum arz ettiğini⁷⁶¹ dile getirerek, Turhal Şeker Fabrikası kurulmadan önce muhalif gözükten İsmet Paşa'nın, fabrikanın açılış töreninin ardından yukarıdaki sözleri beyan etmesi üzerine şu ifadeleri kullanmıştır: *“Bilindiği gibi, ilk şeker fabrikalarından olan Uşak Şeker Fabrikası, bizim desteğimizle vücuda geldi. Şeker sanayi, bizatihi çok önemli bir iş. Çünkü, sadece şeker değil, aynı zamanda onun da yan ürünleri var. Şekeri,*

⁷⁵⁸ Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Genel Müdürlüğü, *“1925'ten 1976'ya Şeker Fabrikaları”* (Video Kaydı).

⁷⁵⁹ C. Kutay, *Bilinmeyen Tarihimiz*, IV, s.128.

⁷⁶⁰ Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Genel Müdürlüğü, *“1925'ten 1976'ya Şeker Fabrikaları”* (Video Kaydı); M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.369.; Kazım Taşkent, *Yaşadığım Günler*, İstanbul, 1980, s.350.

⁷⁶¹ C. Kutay, *Üç Devirden Hakikatler*, s.124.; C. Kutay, *Bilinmeyen Tarihimiz*, IV, s.128.

maliyetinin altında satabilirsiniz. Ama bu ürünleri kârlı satarak, şeker üretimini kârlı yapabilirsiniz. Esasen ben böyle bir yatırım kararı öncesi, bütün unsurları araştırır, gerekirse yabancı uzmanlara başvururdum. Turhal'a yatırım kararını verirken, her fabrikada olduğu gibi kurulacağı yeri incelemeye gittim ve uygun buldum. Turhal, o senelerde otuz evden oluşan, fakir bir yer ve muhit durumunda fakat fabrika kurmak için konum olarak çok uygundu. Suyu var bir kere toprağı da verimli. İyi pancar yetişecek yani. Bu tesis vücuda getirilirken, başından itibaren, hükümet on para vermemişti. Kaynağı, banka olarak, biz temin etmişizdir. Biz bu parayı verirken, tamamen ekonominin şeker sanayinin içinden doğacağını görmüştük. Atatürk'te bunu anlamıştı. İlimli bir devletçi olarak Atatürk, bu konuda, bizim tarafımıza gelmişti. Hatta İsmet Paşa'dan uzaklaşmıştı. Turhal Şeker Fabrikası'nın temelini atıp, Ankara'ya döndükten sonra, İsmet Paşa ile görüşmemizde: 'Turhal'da, şeker fabrikasının temelini atmışsın, bu işten vazgeçemez misin? dedi. Neden? diye sordum. 'Vazgeçmelisin' dedi. Niçin? diye sordum. Sebep yok ki vazgeçeyim dedim. 'Vah vah' dedi. İsmet Paşa daha sonra bu konuyu, Vekiller Heyeti'ne: 'Şeker sanayi kurulsun mu, kurulmasın mı?' diye bir soru önergesiyle taşıdı. Gümrükler Vekili Rana Bey ve Maliye Vekili Abdülhalik Bey, İsmet Paşa'yı: 'Bu gidiş, iyi olmayacak.' diyerek kandırmışlar. İsmet Paşa'da bana inanmıyor, onlara inanıyor ve bu işi yapmayalım diyor. Bir banka için üç şeker fabrikası yetişir demeye getiriyordu... Vekiller Heyeti'nde tartışma açıldı. Gümrükler Vekili Rana Bey: 'Ezcümle ile yapmayalım.' dedi. Ben, bu sözler karşısında çok üzümlere, şu soruyu yönelttim: 'Gece gündüz, bu işin peşindeyiz. Uykularımı kaybediyorum. Sizin bu hareketiniz, benim ıstırabımı artırıyor. Acaba ben yanlış yolda mıyım? Nedir istediğiniz? Sizden, para istemiyorum. Sizin kabul ettiğiniz sisteme göre, Maliye Vekili, bunun sermayesini sağlamak zorunda kalacak. Bense, bunun sermayesini de buluyorum. Üstelik I.Dünya Savaşı, şekersizlik gibi bir problem ortaya çıkarmıştır. Bu, ayrı bir meseledir. Şeker, kağıt. Bunlar, çok gerekli olan maddelerdir. Neden bunu böyle yapıyorsunuz? Neden bunu böyle yorumluyorsunuz? Bunun üzerine bana: 'Gümrük resmi azalıyor' dendi. Baktım Maliye Vekili de başını sallıyor. Diğer vekillerse hadiseye hiç karışmıyordu. Üç kişi işin aleyhinde, diğerleri hangisi olursa eyvallah eder havada... Gümrük resmi azalıyor gibisinden, bu kadar basit bir mantık içinde, artık bu hadiseyi tartışmanın bir alemi olmadığını düşünüp, kendi bildiğim gibi

yatırımımı sürdürmeye devam ettim. Esasen, onlara da ihtiyacım yoktu. Fabrikanın inşaatı, bir süre sonra bitti... Açılış merasiminde, İsmet Paşa ve Meclis Reisi Kazım Özalp da bulunuyordu... Kazım Bey, pancar üreticilerinden birine: ‘Belirli bir alanda, bir dönümde pancar ve buğday yetiştirdiğiniz zaman, buğdaydan mı fazla para alırsınız, yoksa pancardan mı?’ سوالini sordu... Bunun üzerine pancar üreticisi: ‘Kazancımız aynı sahada; buğdayda altı lira, pancarda ise dokuz lira olur.’ deyince, yüzlerde şaşkınlık ifadesi belirdi. Daha sonra, fabrikanın içine girildi. Pancarlar geliyor, su havuzuna alınıyor, yıkanıyor, kanaldan makinelere giriyor, burada eziliyor, işleniyor ve sonra, diğer uçta ambalaj yapılıyordu. Onlar, bu çalışma şeklini görünce, bence zihnen düşünemez duruma geldiler. İlk defa böyle bir fabrika görüyorlardı. Fabrika gezildikten sonra, İsmet Paşa hatıra defterine: ‘Celal Bey’den, beş şeker fabrikası daha kurmasını bekliyorum.’ diye yazdı. Bu fabrikanın yapılmaması taraftarı olan İsmet Paşa, fabrikayı gördükten sonra bunu yazmıştı... İsmet Paşa’nın bu hususu o deftere yazmasının iki sebebi olabilirdi. Birincisi, iyi niyetli ise beni yüceltmek istemişti. Eğer böyle değilse, ben işin değerlendirilmesine girip: ‘Onlar, bunu istemediler’ diyecek olursam: ‘Ben deftere yazmıştım. Beş tane şeker fabrikası daha istemiştım kendisinden’ diyecekti.”⁷⁶²

Şeker sanayinin gelişmesinde büyük katkıları bulunan Mustafa Kemal Paşa’ya Turhal Şeker Fabrikası’nın açılış törenine katılamayışı nedeniyle bu önemli günün anısına, Turhal Şeker Fabrikası yöneticileri tarafından sunulmak üzere, fabrikanın ürettiği şekerden yapılmış ve üzerinde Türkiye Haritası ve dört şeker fabrikasının bulunduğu bir altın şekerlik hediye edildi⁷⁶³.

5- Turhal Şeker Fabrikası’nın Bölge ve Türkiye Bünyesine Yapmış Olduğu Katkılar

Uşak Şeker Fabrikası, yakınında bulunan şehir ile sıkı ilişkiler içinde olup, adeta onun sanayi parçası haline gelmişken, Alpullu Şeker Fabrikası kendi sitesi, ana binaları, yardımcı tesisleri ve diğer ayrıntıları ile başlı başına modern bir Avrupa köyü gibiydi. Turhal Şeker Fabrikası ise Turhal gibi büyük bir kasaba ile bütünleşmiş bir endüstri sitesi halindeydi. Kasaba içinde hangi kapıyı çalarsanız çalın, içeriden ya bir şeker işçisi veya ustası, hiç değilse mensubu veya emeklisi çıkıyordu. Pancar

⁷⁶² N. Taygun, *Türkşeker’in Öyküsü*, s.105-109.

⁷⁶³ *Cumhuriyet’in 80. Yılında...*, s.14.

tohumuyla, ekimiyle, fabrika ve bağlantılarının işiyle, geliriyle, gideriyle, uzaktan ve yakından ilgili olmayan bir Turhallı yok gibiydi. Şeker, bu küçücük kasabayı, bir büyük şehir hayatına kavuşturdu. Okullara arsa veren, belediyenin kasasını besleyen şeker fabrikasıydı⁷⁶⁴.

Turhal Şeker Fabrikası'nın şeker üretim kapasitesi, yüksek seviyede olacağı için her şey ona göre inşa edildi. Fabrika, bünyesinde bulundurduğu ambar atölyeleri, sosyal tesisleri, gazinosu ve kantinleri, idare binaları, ofisi, hastanesi, camii, fidanlığı, sebzeliği, çiçek bahçeleri, lojmanları ve hastanesi ile bir kent havası içindeydi⁷⁶⁵.

Turhal Şeker Fabrikası faaliyete geçer geçmez, özellikle sağlık hizmetleri bakımından yöre halkına büyük hizmetlerde bulundu. Fabrika revirinde, memur ve işçinin dışında, Turhal nahiyesinden ve civarından iki bin hastaya, ücretsiz olarak bakıldı⁷⁶⁶.

Fabrika, bin iki yüz dönümlük bir alana yayılmış olup bin dönümlük bir çiftliğe ve fidanlığa sahipti. Yüz elli dönümlük meyve bahçesinin ürünü, fabrika kolonisinin yanı sıra, tüm kasabanın meyve ihtiyacını karşılamaktaydı. Turhal ve çevresinin ana gelir ve geçim kaynağı, pancardı. Halkın pancar üretimine olan rağbeti, buralarda daha, üç, dört belki de beş fabrikanın açılmasını zaruri bir hale getiriyordu⁷⁶⁷. Turhal Şeker Fabrikası'nın müdürlüğünü yapmış olan Muammer (Koparal) Bey bu durumu: *“Turhal çiftçisi artık menfaatini anlamış, pancar ekiminin tüm inceliklerini kavramış, uzman çiftçi haline gelmiştir. Şartlar pek ağır olmamak koşuluyla pancarın bir yıllık üretimi, daima bir yıl evvelkinden üstün olur. Bu çiftçi, pancarına evladı gibi bakar. Bakımdan, özenden ve dikkatten son derece hoşlanan pancar, hiçbir zaman gördüğü ve verdiği zahmeti inkar etmez. Günü, saati gelince, vagonlar dolusu verir, kendini ihya eder, hizmetkarını zengin eder. Toprağın, pancarda olduğu kadar cömert ve haktanır olduğu başka bir konu yoktu.”*⁷⁶⁸ ifadeleriyle belirtti.

⁷⁶⁴ İ. Tarus, *Uzun Atlama*, s.170-173.

⁷⁶⁵ İ. Tarus, *Uzun Atlama*, s.170-173.; Turhal'da, “Yenişehir” adı verilen kısım, tamamen Turhal Şeker Fabrikası'nın kurulmasından sonra meydana geldi. (*Yeni Hayat Ansiklopedisi*, VI, İstanbul, 1983, s.3067.)

⁷⁶⁶ *Turhal Şeker Fabrikası'nın Açılışını...*, s.20.

⁷⁶⁷ İ. Tarus, *Uzun Atlama*, s.172, 173.

⁷⁶⁸ İ. Tarus, *Uzun Atlama*, s.172, 173.

İlk dönemlerde, bir kültür bitkisi olan pancarın, çiftçiye yüklediği birçok sorumluluklar vardı. Devamlı olarak bakım isteyen şeker pancarı bitkisinin yetişmesi için, ekim yapılacak olan tarlanın sulanması, çapalanması, otlar ve taşlardan temizlenmesi ve gübrenmesi gerekmektedir. Halbuki çiftçi, bu tarz bir çalışmaya alışkın değildi. Çiftçiyi, bu kültürün icaplarına alıştırmak lazımdı. Yıllardan beri yerleşmiş olan tek ürüne dayalı tarım kültürünü, pancar ziraatı yoluyla, birçok ürünü bir seferde yetiştirecek bir kültüre çevirmek, sanıldığı kadar kolay bir iş değildi⁷⁶⁹.

Çiftçiyi, pancar tarımına teşvik etmek için pancar alım fiyatları geçici olarak yüksek tutuldu⁷⁷⁰ ve Turhal Şeker Fabrikası tarafından çiftçiye, ilkel tarım aletlerinin yerine, daha çağdaş ve daha teknik olan tarım alet ve makineleri dağıtıldı. Bunlardan: 200 tırmık, 200 araba, 650 pulluk, 10.000 dirgen, 15.000 çapa ve 15.000 sökme aleti bedelsiz olarak; 160 tohum ekme makinesi, 50 kebrîç merdanesi, 20 dikenli merdane ve 18 böcek mücadele aleti ise ödünç olarak verildi⁷⁷¹. Şirketin ziraat teşkilatı, dağıtılan bu zirai alet ve makineleri nasıl kullanacağı hakkında bizzat çiftçiyi tarlalarında bilgilendirdi. Küçük akarsular üzerine, bentler ve sulama kanallarının yapılmasında, teknik ve mali yardımlar yapıldı. Bütün bu çalışmalar, pancar ziraatı yapılan sahalardaki çiftçinin zirai bilgi ve kültürünü gözle görülür bir biçimde arttırdı. Fabrika, bu yönüyle birer “*tatbiki ziraat okulu*” görevini yerine getirdi⁷⁷².

Öyle ki pancar ziraatı hakkında çiftçiye verilen teorik ve pratik eğitimin ardından, tarlalar derin olarak sürülmeye ve sonbahar ile birlikte tarla hazırlıklarının yapılmaya başlandığı görüldü. Pancar ziraatı ile birlikte, kültivatör ve mibzer kullanmak, tarlayı tırmıklamak, merdanelemek, muzır otlarla mücadele etmek, hastalık ve haşere mücadelesi yapmak, sulamayı ve drenaj sistemini uygulamak, dere ve yer altı sularından bu amaçla yararlanmayı planlamak, kuyu ve artezyen açmak, bentler kurmak, dolap ve su pompalarından faydalanmak tarlaları ihtiyaca göre

⁷⁶⁹ B. Tekand, *Türkiye Şeker Sanayinin...*, s.6.

⁷⁷⁰ Hâbil Akıltepe-Sabri Malkoç-İhsan Molbay, *Türkiye Şeker Sanayi ve Şeker Pancarı Ziraatı*, Ankara, 1964, s.117.

⁷⁷¹ İ. Tekeli-S. İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de...*, s.128.; Şeker pancarı, tarımında; buğdaya göre 1,5 kat, ayçiçeğine göre ise 1,9 kat daha fazla makineleşme sağladı. (A.T. Güler, Z. Güler, *Şeker Savaşları*, s.82.)

⁷⁷² Sabri Malkoç, “*Şeker Sanayimiz*”, Ziraat Dergisi, S.203-204 (Mart-Nisan 1961), Ankara, 1961, s.12.

çapalamak, gübrelemek ve ahır gübresi yanında ticari gübre kullanmak alışkanlık haline getirildi⁷⁷³.

Uşak, Alpullu ve Eskişehir’de olduğu gibi, Turhal’da da bir ailenin beş kişilik nüfusa sahip olduğu kabul edilirse, Turhal Şeker Fabrikası’nın sağladığı istihdam ile bölge nüfusu, önemli bir geçim kaynağına sahip oldu. Bu durum aynı zamanda dışarıya göçü engelleyerek nüfus dengesini de sağladı. Turhal Şeker Fabrikası’nda, 1934’ten 1938’e kadar, 499 memur ve 9.007 işçi çalıştı⁷⁷⁴. Buna karşılık 850.000 TL ödendi⁷⁷⁵.

Muammer Bey, fabrikada çalıştırılmak üzere gerekli olan işçinin temini hakkında: *“Her hafta, aşağı yukarı beş yüz işçi fabrikadan ayrılıyordu. Bir o kadarını da yeniden işe alıyorduk. Bu büyük iş trafiğini güven altına alabilmek için, Sivas’tan Samsun’a kadar olan nahiyeleri, köyleri gezip işçi toplayan çavuşlar tutmuştum. Bir gün, kırk yedi kilometre uzaklıkta olan Tokat’a, valiyi ziyarete giderken, yolda, on beş-yirmi kişilik genç bir köylü grubu ile karşılaştım. Tokat şosesinde, ellerinde sopaları, sırtlarında yorganları, omuzlarında torbaları, heybeleri ve mataraları ile Turhal yönünde yürüyorlardı. Kendilerine: ‘Nereden geliyorsunuz? Turhal’a mı gidiyorsunuz?’ sorularını yönettim. ‘Gars’tan geliyoruz Bey! Bir patika (fabrika) varmış, orada çalışacağız.’ dediler. Bunu işitince, yakın vilayetlerde, ‘Gars’ ya da ‘Kars’ adında bir yer var sandım ve sordum: ‘Bu Gars yakın mı? Ne tarafa düşer?’ ‘Pek yakın değil... Biz, dört haftadır yoldayız beyim!..’ Bu cevap, beni şaşırtmıştı. Adamlar, Kafkas sınırındaki Kars’tan kalkmışlar, yaya olarak çalışmaya geliyorlardı...”* anısını paylaşarak duyduğu şaşkınlığı dile getirmişti. Ülkenin birçok yeri gibi Sivas ile Samsun arasındaki vilâyetlerde de yoksulluk hat safhadaydı. Köylünün üstü başı da ona göre idi. Giysileri parça parça olmuş, yırtık ve yamaları bile sökülmiş ve kopmuştu. Ayaklarında sağlam çarığı olanlar, parmakla gösterilecek kadar azdı. Pek çoğu yalın ayaktı. Kadınların ise hemen hepsi ayakkabısızdı. Yeşilirmak’ın geçtiği Kazova köylüleri, sıtmadan kırılıyordu. Gıdasızlıktan işbaşı yapamayan işçilere, fabrika yemekhanesinden her gün bir öğün sıcak ve bol etli yemek veriliyordu. İşçiler, hayatlarında ilk kez böyle

⁷⁷³ A. Gediz, *Şeker Pancarı Ziraatının Türkiye Zirai...*, s.16.; Cumhuriyet Türkiye’sinde sun’i gübre kullanımının öncülüğünü yapan kuruluş şeker sanayidir. (*Türkiye Şeker Sanayii 1926-1977*, s.25.)

⁷⁷⁴ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.554.

⁷⁷⁵ *Turhal Şeker Fabrikası’nın Açılışını...*, s.19.

doyurucu bir yemek yediklerini söyleyerek “Allah devlete millete zeval vermesin, Allah razı olsun!”⁷⁷⁶ diyorlardı.

Türk şeker sanayi, Turhal’da kurulan şeker fabrikası ile ülkenin şeker ihtiyacını karşılamış oluyordu. Turhal Şeker Fabrikası, önemli miktarda şeker üretimi yaparak, şeker ithalatını en düşük seviyeye indirdi. Böylece, milli sermayesinin dışarıya çıkmasına engel olarak önemli bir vazifeyi yerine getirdi. Turhal Şeker Fabrikası tarafından, 1934’ten 1938’e kadar toplam 58.409 çiftçi ile 26.936 hektarlık bir arazi üzerinde pancar tarımı yapılarak yaklaşık olarak 497.464 ton pancar işlendi⁷⁷⁷.

Turhal Şeker Fabrikası, zirai sahada yapmış olduğu bu katkıların dışında, demiryolu işletmelerine de büyük bir mali destekte bulundu. Fabrikanın inşası esnasında makinelerin, inşaat malzemelerinin ve şeker pancarının nakliyesi için Devlet Demir Yolları’na 1.000.000 TL ödendi. Ayrıca, fabrikanın işletmeye açılmasıyla birlikte, her yıl demir yollarına nakliye ücreti olarak 500.000 TL ödendi⁷⁷⁸.

Fabrika içerisinde bulunan; futbol sahası, tenis kordu ve yüzme havuzu sayesinde sportif etkinlikler de yapılabiliyordu. 1956’da Turhal’da, “Şeker Olimpiyatları” bile düzenlendi. Fabrika konutları içerisinde oturanların, sosyal yaşantısında sportif faaliyetlerin dışında sinema da önemli bir yer tutmaktaydı. Fabrikanın sinema salonunda, her hafta yeni bir film gösteriliyor, sinemanın olmadığı dönemlerde ise İstanbul ve Ankara’dan gelen tiyatro ekipleri temsiller veriyordu⁷⁷⁹.

Turhal Şeker Fabrikası, bilimsel literatüre de katkılarda bulundu. O yıllarda fabrikaya yeni girenlerin, şeker teknolojisini öğrenmeleri için Türkçe literatür bulma olanakları pek yoktu. Bu eksikliği gidermek amacıyla yapılan bilimsel araştırmalar neticesinde, Osman (Bozok) Bey’in laboratuvar analizleri için hazırladığı “Tek

⁷⁷⁶ M. Tuksavul, *Doğudan Batıya ve Sonrası*, s.358, 359.

⁷⁷⁷ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.552.

⁷⁷⁸ *Turhal Şeker Fabrikası’nın Açılışını...*, s.19.

⁷⁷⁹ N. Taygun, *Türkşeker’in Öyküsü*, s.117, 118.

Düzen” ve daha sonra Haydar Nouruzhan’ın, Silin’den tercüme ettiği “*Pancar Şekeri Fabrikasyonu Teknolojisi*” kitapları yayınlandı⁷⁸⁰.

E- ŞEKER FABRİKALARININ BİRLEŞTİRİLMESİ VE TÜRKİYE ŞEKER FABRİKALARI ANONİM ŞİRKETİ’NİN KURULMASI

1- Şeker Fabrikalarının Birleştirilmesi İhtiyacının Ortaya Çıkması

Eskişehir ve Turhal Şeker Fabrikaları’nın açılması ile birlikte, ülkedeki şeker fabrikalarının sayısı dörde çıktı. Buna rağmen şeker fiyatı, halkın alım gücünün çok üzerinde olup şeker tüketimi düşüş göstermekteydi⁷⁸¹. Bilindiği üzere kabul edilen 601 Sayılı, “*Şeker Fabrikalarına Başholunan İmtiyazat ve Muafiyat Hakkında Kanun*” ile yurt içinde üretilen şeker için alınan koruma tedbirlerinin dışında, yurt dışından ithal edilen şeker için de gereken önlemler alındı. Ancak Lozan Barış Antlaşması’na bağlı olan Ticaret Mukavelesi’nin üçüncü maddesi gereğince hükümete, antlaşmanın yürürlüğe girmesinden beş yıl sonra gümrük tarifelerini değiştirme hakkının verilmesine rağmen, bu antlaşmada tekelleşmeyi engelleyecek bir madde mevcut değildi⁷⁸². 724 Sayılı “*Şeker İhisarı Hakkında Kanun*” ile yurt dışından şeker ithali koruma altına alınarak, yurt içinde üretilen şekerin maliyet fiyatına, kiloda sekiz kuruş tekel vergisi ilave edilmek suretiyle satın alınmasına karar verildi. Böylece, hem ülkenin şeker ihtiyacının karşılanması, hem de yurt içinde üretilen yüksek maliyetli şekerin himayesi sağlandı⁷⁸³. 724 Sayılı Kanun ile tesis edilen şeker tekeli, 1499 Sayılı, “*Gümrük Tarifesi Kanunu*” ile kaldırıldı. Daha sonra 1718 Sayılı, “*Dahili İstihlak Vergisi Hakkında Kanun*” yürürlüğe girdi. Bu kanun ile birlikte şeker tüketim vergisinin 1930 mali yılı için dört kuruş olmasına, daha sonraki yıllar için ise bu fiyata her yıl birer kuruş eklenerek alınmasına karar

⁷⁸⁰ N. Taygun, *Türkşeker’in Öyküsü*, s.118.; Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.tarafından, çiftçi kültürünü geliştirmek amacıyla 1952 yılından itibaren, “*Pancar Dergisi*” çıkarıldı. Köy kitaplıklarına, okuma odalarına ve köy okullarına kadar giden bu dergi, çiftçinin kültürüne önemli katkılarda bulundu. Bunun dışında çiftçiye, sayıları yüzbinleri aşan çeşitli tarımsal broşürler dağıtıldı. (*50 Yılda Türk Sanayi*, s.82.)

⁷⁸¹ N. Taygun, *Türkşeker’in Öyküsü*, s.121.

⁷⁸² T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.555.; E. Güven, *Türkiye Şeker Sanayiinde...*, s.8.; Ticaret Mukavelesi’nin üçüncü maddesi: “*Türkiye, atideki hususat için lüzum görülebilecek olanlardan maada bilcümle ithalât veya ihracat memnuniyetlerini işbu Mukavelename’nin mevkii mer’iyete vaz’ını müteakip refetmediği ve işbu Mukavelename’nin devamı müddetince tekrar tesis eylememegi taahhüt eder.*” “*Eşhas ve hayvanat ve nebatatı emrazı sariye ve hayvaniye ve nebatiyeden vikaye etmek.*” hükümlerini içeriyordu. [*Misakı Milli ve Lozan Sulh Muahednamesi (24 Temmuz 1923)*, (Haz.: Dışişleri Bakanlığı K.T.Y.M. Bürosu Yunan İşleri Şubesi), Ankara, 1966, s.54, 55.]

⁷⁸³ *TBMMZC*, IV/XXI, s.248-252.; *TBMMKM*, II/IV, s. 92, 93.; *Düstur*, III/VII, s.194, 195.

verildi. Ancak 1994 Sayılı, “14 Haziran 1930 Tarih ve 1718 Numaralı Dahili İstihlak Vergisi Kanununun Birinci Maddesinin Tadiline Dair Kanun” ile birlikte şekerden, kilo başına sekiz kuruş tüketim vergisi alınmasına karar verildi⁷⁸⁴.

Türk şeker sanayinin üretim kapasitesi, alınan tüm bu koruma tedbirleri ile beraber 70.000-75.000 ton seviyelerine ulaşmasına rağmen bu seviye, gerek dünya ekonomik krizinin etkisi altında bulunan halkın satın alma gücünün azalması ve gerekse de şeker fiyatının 37-40 kuruş olarak sabit kalması gibi nedenlerden dolayı 50.000 tona kadar düştü⁷⁸⁵.

Bu istikrarsız duruma, dört şeker fabrikasının ayrı ayrı idare meclislerinin, müfettişlerinin, genel müdürlerinin, idare ve muhasebe teşkilatının var olması; fabrikaların, satış bölgeleri belirli olmadığı için fabrika ürünlerinin ya bölge satış fiyatları ile ya da indirimli fiyatlar ile satılması ve bundan dolayı da adeta birbirleriyle rekabet eder durumda olması ve Ankara ve Eskişehir’de, Uşak Şeker Fabrikası’nın şekerlerinin; İstanbul ve İzmir’de ise Uşak, Alpullu ve Eskişehir Şeker Fabrikası’nın şekerlerinin satılması⁷⁸⁶ gibi etkenler neden oldu.

Şeker fabrikaları, tüm bu olumsuz etkenlerin dışında şeker satışının olmadığı dönemlerde, ellerinde bulunan şekerleri muhafaza edebilecekleri uygun nitelikte bir depoya sahip olmamaları nedeniyle büyük zorluklar yaşıyor ve Eskişehir Şeker Fabrikası’nda olduğu gibi ürettiği şekerleri; Ankara, Bozüyük ve İzmit’te kiraladığı geçici depolarda koruma altına almak zorunda kalıyordu. Ancak bu gibi geçici önlemler, daha sonraki yıllarda şeker fabrikaları arasında önemli sorunların yaşanmasına neden olacaktı. Öyle ki, 1933’te Eskişehir Şeker Fabrikası’nın kireç fırınında meydana gelen önemli bir arızanın ne zaman giderilebileceği belli olmadığından dolayı, fabrika silolarında ve tarlalarda birikmiş olan pancarın, çürümeden işlenebilmesi için Uşak Şeker Fabrikası’na gönderilmesi kararı alındı. 1934’te ise Uşak Şeker Fabrikası’nın işleyemeyeceği kadar fazla miktardaki pancarın, Eskişehir Şeker Fabrikası’na nakli düşünüldü. Fakat bu her iki karar hakkında, fabrikaların idare meclisleri ve genel müdürleri arasında yapılan uzun görüşmelerden olumlu bir netice elde edilemedi. Sonunda hükümetin müdahalesine

⁷⁸⁴ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.556.; E. Güven, *Türkiye Şeker Sanayiinde...*, s.8, 9.

⁷⁸⁵ F. Mutluay, *Türkiye Şeker Sanayii*, s.11, E. Güven, *Türkiye Şeker Sanayiinde...*, s.9.

⁷⁸⁶ H. Bezmi Ötkeren, “*Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Nasıl Kuruldu?*”, 30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii, Ankara, 1958, s.576, 577.

gerek duyuldu. Bu nedenle şeker fabrikaları, şirketleri arasında yaşanan bu gibi idari anlaşmazlıkların ve satış rekabetinin doğurduğu olumsuz durumların bir an önce giderilmesi ve idari işlerde yılda 400.000 lirayı geçen bir tasarruf yapılarak şeker fiyatının düşürülmesi gerekiyordu⁷⁸⁷.

İktisat Vekâleti, şeker fabrikalarının yaşadığı bu gibi önemli sorunları çözmek ve fabrikaları tam kapasite ile çalışır hale getirerek halkın şeker ihtiyacını sorunsuz ve uygun bir fiyat ile karşılayabilmek için 1934 yılında, Uluslararası Şeker İstatistik Birliği Şefi Dr.Gustav Mikusch'u Türkiye'ye davet etti. Kendisine şeker sanayinin durumu, pancar fiyatları ve alım-satım koşulları, şeker kalitesi, yurt içi şeker satış fiyatları, şeker tüketiminde uygulanan vergiye ait hükümler ve vergi oranları, şeker sanayiye koruma şekli, şeker için konulması gereken kâr sınırları, Türkiye Şeker Fabrikaları'nın son durumu ve faaliyetleri, Türkiye Şeker Fabrikaları'nda şekerin maliyeti ve bunun indirilmesi için alınması gereken tedbirler, şekerin Türkiye'deki satış fiyatına ve koruma şartlarına göre şeker için uygulanması gereken vergi miktarları, şekerin halk tarafından yüksek fiyatta tüketilip tüketilmediği ve şeker himayesinin hazinenin gümrük kazancına olan etkisi gibi sorular yöneltildi⁷⁸⁸. Dr.Mikusch yapmış olduğu araştırmalar neticesinde, 14 Nisan 1934'te bir rapor hazırladı. Dr.Mikusch raporunda: "*Şeker maliyetlerinin, diğer ülkelerin şeker maliyetlerine nazaran zaruri olarak yüksek bulunduğunu, şeker maliyetlerini indirmek için hiçbir çare göremediğini, şeker fiyatının suni olarak yükseltilmediğini, ülkede şeker sanayinin kurulması ve pancar ziraatının uygulanmasının ancak şeker fiyatının değer kazanmasıyla mümkün olabileceğini*" bildirdi. Ancak, Dr.Mikusch'un tüm bu incelemelerinden de olumlu bir netice elde edilemedi⁷⁸⁹.

Şeker fiyatının yükselmesi ve tüketiminin azalması karşısında, alınması gereken tedbirler hususunda, Dr.Mikusch gibi yabancı uzmanların raporları dışında, ülke içinde de çeşitli araştırmalar yapıldı. Bu araştırmaların neticesinde, alınması gereken önlemler hakkında şu gibi öneriler ileri sürüldü: Her fabrikaya, belirli bir satış bölgesinin tahsisi; şeker fiyatının aynı esaslar dahilinde belirlenmesi ve şeker satışının ortak bir büro vasıtasıyla yapılması⁷⁹⁰; tarımsal, teknik ve idari çalışmaların

⁷⁸⁷ H.B. Ötkeren, "*Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Nasıl Kuruldu?*", s.576, 577.

⁷⁸⁸ T.C.İktisat Vekâleti, *Şeker Sanayimiz Hakkında Şeker Beynelmüllel İstatistik Birliği Şefi Dr.Gustav Mikusch Tarafından Hazırlanan Rapor*, Ankara, 1934, s.3-5.

⁷⁸⁹ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.557.

⁷⁹⁰ F. Mutluay, *Türkiye Şeker Sanayii*, s.11.; E. Güven, *Türkiye Şeker Sanayiinde...*, s.9.

birlikte koordine edilmesi; kredi hareketlerinin düzenlenmesi; sermaye kaynaklarının birleştirilmesi ve şeker tüketiminin teşvik edilerek fabrikaların şeker üretiminin normal kapasiteleri seviyelerine çıkarılması alınması gereken en zorunlu sermaye ve ekonomi önlemleri olarak görüldü. Tüm bunların sağlanabilmesi için, şeker sanayinin rasyonelleştirilmesi ve dört fabrikanın da bir tek idari ve mali bünyeye bağlanmasıyla mümkün olacağı anlaşılmaktaydı⁷⁹¹. Bunu gerçekleştirmek için İktisat Vekili Celal Bey'in, 18 Aralık 1934 tarihli yazılı emri⁷⁹² ile Trabzon Mebusu Hasan (Saka), Edirne Mebusu Şakir (Kesebir), Ziraat Bankası Genel Müdürü Kemal (Zaim), Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat (Sümer), Türkiye İş Bankası Genel Müdür Vekili Muammer (Eriş), Sanayi Tetkik Heyeti Reisi İlhami Nafiz (Pamir)⁷⁹³ ve Türk Ofis Müşavirlerinden Rauf (Sarper) Beylerden oluşan bir heyet tarafından, “*Şeker Rasyonelleştirme Komitesi*” teşkil edildi⁷⁹⁴. Şeker Rasyonelleştirme Komitesi, şeker fabrikalarının füzyonu ve rasyonelleştirilmesi imkânlarının ve şeker maliyetlerinin indirilmesi çarelerinin araştırılması ile görevlendirildi⁷⁹⁵.

Şeker Rasyonelleştirme Komitesi, ilk toplantısını 20 Aralık 1934'te yaparak⁷⁹⁶ çalışmalarını mevcut şeker şirketlerini tasfiye etmek ve yeni bir şirket kurmak suretiyle şeker fabrikalarını birleştirmek, ülkenin her yerinde şekerin aynı fiyatla satılmasını sağlamak ve şeker üretimini rasyonelleştirerek pancar ve şeker üretim maliyetlerini indirmek olarak üç ana başlık altında topladı⁷⁹⁷.

Bu üç ana başlık üzerinde yapılan çalışmalar sonucu, 17 Ocak 1935'te İktisat Vekâleti'ne bir rapor sunuldu. Rapor'a göre, şeker fabrikalarının birleştirilmesi ve yeni bir şirket kurulması ile bunun şartları, üç şekilde ele alındı. *Holding şekli*: Bu yöntemde, her fabrika kendi özel konumunu korumakla beraber faaliyetlerinin tamamını yine bir holding çatısı altında, özel bir şirket olarak sürdürmesi durumunda bu şirketin ülke çıkarlarına uygun olarak hareket etmesi yerine, kendi içinde sınırlı bir çıkar ile hareket etme tehlikesi de vardı. Komite, tüm bu nedenlerden dolayı bu çözüm yolunu uygun görmedi. *Absorbsiyon veya füzyon şekli*: Bu tarz ile mevcut olan şirketlerin birinin diğerine bağlı kalması ve faaliyet değişiminin şekli, hukuki

⁷⁹¹ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.122.; Ö. Alp, *Ortak Pazar Ülkeleri...*, s.258.

⁷⁹² N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.121.

⁷⁹³ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.557.

⁷⁹⁴ K. Ardiç, *Atatürk'ün Tarım ve Orman Sevgisi...*, s.398.

⁷⁹⁵ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.557.

⁷⁹⁶ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.121.; A. Türkoğlu, “*Türkiye’de Şeker Politikası*”, s.114.

⁷⁹⁷ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.557.; N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.121.

bakımdan uygun olmadığı kanaatine varılarak uygun görülmedi. *Eskilerin tasfiyesiyle yeniden tesis edilmesi şekli*: Bu öneri ile, bütün şirketlerin birleştirilmesi, şeker-pancar üretimi politikası ve sabit fiyat esasının uygulanması sonucu, Türk Şeker Fabrikaları'nın daha düşük maliyet ve dolayısıyla daha düşük satış fiyatı sağlayabilmesi imkânı sağlayacağından, komite tarafından en uygun yönetim şekli olarak düşünüldü. Buna göre: İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları A.Ş., Anadolu Şeker Fabrikaları T.A.Ş., Turhal Şeker Fabrikası T.A.Ş. tasfiye edilerek tespit edilecek ve belirli bir sermayeye sahip olan bir şirket tarafından satın alacaktı. Yeni şirketin hissedarları, satın alınacak hisse senetlerinin bedelini, ya şirkete devir edecekleri fabrikaların kıymetleriyle veya nakden ödeyeceklerdi⁷⁹⁸.

Tasfiye ve yeniden tesisin uygulanma şartları ise şu şekilde belirtildi: Bütün şeker fabrikalarını satın alacak olan şirketin sermayesini, fabrikaların 31 Aralık 1934 tarihli bilançolarının aktif ve pasif kıymetlerini⁷⁹⁹ yani; arazi, bina, emlak, makine ve tesisatları ile demirbaşlarının hali hazır kıymetlerinin toplamı oluşturacaktı. Fabrikaların bilançosundaki amortisman miktarının, sabit kıymetlerin hesabında, hiçbir suretle dikkate alınmaması kararlaştırıldı. Yeni şirketin 22.500.000 TL olarak kabul edilecek olan sermayesini, esas itibarıyla; İş Bankası, Sümerbank ve Ziraat Bankası oluşturacaktı. Bu bankalar, hisselerinden gerektiği kadarını, kurucu ve idare meclisi azalarına, (bu sıfatları devam ettiği sürece) devredebilecekti. *Ülkenin her tarafında aynı şeker fiyatının tatbiki ve şartları*: Ülkenin bazı bölgelerinde, şekerin çok yüksek fiyatlarla satılması nedeniyle düşük gelire sahip olan halk tabakaları, bu önemli gıda maddesinden yoksun kalıyordu. Tamamen ülke mahsulü olan bir gıda maddesinin, üretim sahasının bir iki bölgede bulunuyor olması nedeniyle ülkenin birçok yerinde, şekerin yüksek fiyatla satılması, hükümet tarafından o yörenin halkına karşı bir adaletsizlik olarak görülüyordu. Bu nedenle hükümet, şekerin bütün gibi ülkenin her tarafında aynı fiyat ile satılmasını amaçladı. Şeker, ülkeye ithal edildiği sürece, ülkenin farklı yerlerinde değişik fiyatlarla satılması kaçınılmaz bir durumdu. Oysa ki, şeker fabrikalarının kurulması ile birlikte tamamına yakını ülke topraklarında üretilen bir tarım ürününü halka bu denli yüksek ve farklı bir fiyat ile satılmamalıydı. Bu yüzden ülkenin her yerinde şekerin aynı fiyat ile satılabilmesi için ilk aşamada, vapurun uğrağı bütün limanlar ile demiryolu istasyonu bulunan

⁷⁹⁸ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.557-559.

⁷⁹⁹ E. Zeytinoğlu, *Türkiye'de Şeker...*, s.48.

şehir ve kasabalarda ve Erzurum ve Diyarbakır gibi Doğu illerinde aynı fiyatla satılmasının uygun olacağı neticesine ulaşıldı. *Şeker üretiminin rasyonelleştirilmesi*: Şeker üretiminin rasyonelleştirilmesindeki amaç, şeker maliyetinin bölgenin ihtiyaç ve taleplerine en uygun bir şekilde düşürülerek şekerin, ucuz bir fiyat ile satılmasıydı⁸⁰⁰.

Bu önlemler ise iki önemli esas üzerinde toplandı: *Pancar üretim maliyetinin düşürülerek, şeker fabrikasyonunda maliyetin indirilmesi*: Pancar, şeker maliyetinde en önemli rolü oynadığından dolayı elde edilen pancarın, fabrikaya ucuz bir fiyat ile mal edilebilmesi için zirai çalışmaların fabrikalara mümkün olduğu kadar yakın alanlarda yoğunlaştırılması gerekmekteydi. Bu sayede, gerek nakil ücretlerinin asgari seviyeye indirilmesi, gerekse pancardaki şekerin en yüksek randıman ile alınabilmesi sağlanacaktı. Bu yüzden, pancar fiyatının ne zaman ve ne gibi oranlar dahilinde düşürüleceğinin belirlenmesi, şirketin inisiyatifine bırakılmıyordu. *Şeker fiyatı üzerinde olumsuz bir etkiye bulunan şeker kaçakçılığının önüne geçilebilmesi*: Bunun için glikozun, şekerin yerine geçmesine engel olunması; ülkenin her tarafında sabit ve ölçülü bir şeker fiyatının uygulanması; propaganda ile tüketimin artırılması ve bilhassa sınır bölgelerinde olmak üzere yabancı ülke şekerlerinden belirgin bir biçimde ayrılacak özel bir şeker tipi üretilmeydi. Rasyonalizasyon Komitesi Raporu ile şeker fiyatı düşürülerek tüketimin artırılması fikri bilinci uyandı⁸⁰¹.

Rasyonalizasyon Komitesi Raporu'nun dışında, dönemin Başvekili İsmet Paşa'ya atfen, "*İnönü Projesi*" diye adlandırılan bir hükümet görüşü hazırlandı. Bu projenin koyduğu esaslar doğrultusunda; mevcut şeker şirketleri tasfiye edilerek dört şeker fabrikasını içine alacak yeni bir şirketin kurulmasına, sermayesi 22.000.000 TL olacak olan bu şirkete Ziraat ve İş Bankaları ile Sümerbank'ın eşit miktardaki hisseleriyle ortak olmasına, şeker satış fiyatında %32 oranında bir indirim yapılarak kristal şekerin yirmi beş kuruşa, küp şekerin ise yirmi sekiz kuruşa satılmasına ve şeker maliyet fiyatını düşürmek maksadıyla amortisman oranlarının en düşük seviyede belirlenmesine karar verildi⁸⁰².

⁸⁰⁰ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.560-565.

⁸⁰¹ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.565-569.; Doğu Vilâyetleri'nde yaşayan halkı, şeker üzerinden dolandırmaya kalkan satıcılara karşı, İktisat Vekâleti, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.ne, gerekli incelemeleri yaptırdı. Böylece şekerin, mahalli Ziraat Bankaları'nca belirlenerek, yine bu bankalar aracılığı ile sevkine ve dağıtımına karar verilerek, şeker fabrikaları şirketi ile Ziraat Bankası arasında, 3 Ekim 1935'te bir anlaşma yapıldı. (*BCA*, 030.10.181.248.10.)

⁸⁰² T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.570.; Ö. Alp, *Ortak Pazar Ülkeleri...*, s.258.

2- Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi'nin Kurulması

Gerek Şeker Rasyonalizasyon Komitesi'nin sunduğu raporda, gerekse İnönü Projesi'nde belirtilen mevcut şeker fabrikalarının tasfiye edilerek devletleştirilmesi ve bu fabrikaların tek bir şirket çatısı altında birleştirilmesi⁸⁰³ düşünceleri doğrultusunda, gerekli olan çalışmaların neticesinde şeker sanayinin özel teşebbüsün elinden alınarak devletleştirilmesi için hükümet tarafından 19 Haziran 1930 tarih ve 1709 Sayılı Kanun hazırlandı⁸⁰⁴.

1709 Sayılı, “Şeker Şirketine İştirake ve Avans İtasına Dair Kanun” gereğince, mevcut şirketlerin şeker fabrikalarındaki alacaklarına karşılık, milli bankalar tarafından kurulacak olan yeni bir şeker şirketine 2.500.000 TL sermaye ve 1.500.000 TL avans verilmesine karar verildi⁸⁰⁵. Şeker fabrikalarının, milli bankalar tarafından kurulacak olan bir şirkete devrine ve kurulacak olan bu şirkete maliyenin 2.500.000 TL ile ortak olmasına ve hükümet tarafından 1.500.000 TL avans verilmesine zemin hazırlayan bu kanun yürürlüğe konulamadı⁸⁰⁶. Bunun üzerine İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları A.Ş., Anadolu Şeker Fabrikaları T.A.Ş., Turhal Şeker Fabrikası T.A.Ş.ve Sümerbank'a ait olan Uşak Şeker Fabrikası'nın bütün hukuki görev ve faaliyetleri, 601 Sayılı Kanun'a göre şeker şirketlerine devredilmiş olduğundan dolayı bu kanundan doğan imtiyazlar, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nce talep edilerek 601 Sayılı Kanun'un onuncu maddesinde yazılı olan şartın fiilen yerine getirilmiş olması ve maliyet fiyatının indirilmesi amacıyla fabrikaların tek bir elden idaresi düşünülerek Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin kurulmasına karar verildi⁸⁰⁷.

Kurulan şeker fabrikalarının, tamamen veya kısmen devletleştirilmesi yolunda yapılan çalışmalar sonucu, merkezi Ankara olmak üzere, doksan dokuz yıl süre ve 22.000.000 TL sermaye ile kurulmasına başlanan, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin sermayesinin dörtte birinin temin edildiği, 8 Haziran 1935'te İcra Vekilleri Heyeti tarafından onaylandı⁸⁰⁸.

⁸⁰³ S. Avcı, “Türk Şeker Sanayinin Kuruluş ve Gelişmesinde Devletin Etkisi”, s.292.

⁸⁰⁴ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.555.

⁸⁰⁵ *TBMMKM*, III/VIII, s.850.

⁸⁰⁶ T. Veldet, *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.555, 556.

⁸⁰⁷ *BCA*, 080.18.01.02.74.35.13.

⁸⁰⁸ *BCA*, 030.18.01.02.56.53.6.; *Resmi Gazete*, S.3059 (20 Temmuz 1935), Ankara, 1935.; Şirket'in esas mukavelenamesi için ayrıca bkz., *Resmi Gazete*, S.3047 (6 Temmuz 1935), Ankara, 1935, s.5459-5467.

Bilindiği üzere Uşak Şeker Fabrikası, 11 Temmuz 1933'te Sümerbank'a, Alpullu Şeker Fabrikası ise sermayesinin şahıslara ait olan %20'lik hissesi dışında, İş ve Ziraat Bankası ile Sümerbank'a devredilmişti⁸⁰⁹. Bu devir işlemlerinin sonucunda, 6 Temmuz 1935'te, İş ve Ziraat Bankası ile Sümerbank'ın eşit hisselerle ortak oldukları ve 22.000.000 TL sermayeli, “*Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi*” kuruldu⁸¹⁰. Dört şeker fabrikasının, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. adı altında tek bir şirketin idaresi altına alınmasıyla birlikte; zirai, teknik ve idari çalışmaların ortak olarak düzenlenmesi, kredi hareketlerinin ve sermaye kaynaklarının birleştirilmesi ve şeker tüketiminin teşvik edilerek fabrikaların şeker üretimini normal seviyelere yükseltmesi sağlandı⁸¹¹.

Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin kurucusu olan Genel Müdür Kazım Taşkent Bey, yeni kurulan bu şirketin sorunlarından en önemlisinin yetişmiş personel sıkıntısı olduğunun farkına vararak bir “*Personel Yetiştirme Politikası*” uygulamaya koydu. Böylece şirket, tüm faaliyet alanlarında yeni bir yönetici kadrosuna sahip oldu⁸¹².

Oluşturulan bu yönetici kadroları, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin faaliyetlerini: Ülkenin çeşitli bölgelerinde, gerekli olan tesisleri kurmak ve işletmek; her çeşit şeker üretmek; ihtiyaç dahilinde, şeker pancarı ile şeker üretilebilecek diğer bitkileri yapılacak sözleşme dahilinde üretirmek veya gerektirdiğinde üretmek; işletmenin her safhasında, elde edilecek olan yan ürünlerin ve artıklarının kıymetlendirilmesi için gerekli olan faaliyetlerde bulunmak; şeker pancarını nöbetleşe ekerek, yetiştirilen her çeşit ürünü değerlendirmek; şeker fabrikalarının kuruluşu, işletilmesi, yaygınlaştırılması, modernleştirilmesi, bakımı ve onarımı için gerekli olan makine imalat sanayi ile diğer alanlarda sanayi kurmak; şeker pancarı ve

⁸⁰⁹ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.121.

⁸¹⁰ N. Taygun, *Türkşeker'in Öyküsü*, s.122.; *Türkiye Şeker Sanayii 1926-1976*, s.82.; *Cumhuriyet'in 80.Yılında...*, s.25.; *50 Yılda Türk Sanayi*, s.26.; *Türkiye Şeker Sanayii Kuruluşu-Gelişmesi...*, s.18.; *Türkiye Şeker Sanayii 1926-1977*, s.82.; *Türkiye Şeker...*, s.2.; M. Faruk Yılmaz, “*Kuruluşunun 50.Yılında Şeker Sanayimiz*”, Pancar, S.296 (Mayıs 1977), Ankara, 1977, s.3.; Orhan Üçok, *Türkiye Şeker Sanayii Raporu*, Ankara, 1981, s.5.

⁸¹¹ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.57.; *Türkiye Şeker Sanayii Kuruluşu-Gelişmesi...*, s.18.; Daha önce bahsettiğimiz, 2054 Sayılı, “*Çay, Şeker ve Kahve İthalatının Bir Elden İdaresi Hakkında*” Kanuna istinaden, 4 Ağustos 1938'de İcra Vekilleri Heyeti'nce, hariçten getirilecek şekerlerin Türkiye Şeker Fabrikaları T.A.Ş. tarafından temin edilmesine karar verildi. (BCA, 080.18.01.08.84.72.20.); 1935'te şeker üretimi tahminen, 6.797.428 ton idi. (BCA, 030.10.181.248.11)

⁸¹² Ö. Alp, “*Türkiye Şeker Sanayi 70.Yılı Tamamlarken*”, s.28.

ondan şeker üretebilecek diğer bitkiler ile bunların tohumunun tarımı, şeker ve şekerli madde teknolojisi ve faaliyet alanları ile ilgili diğer konularda araştırma, geliştirme ve eğitim çalışmaları yapmak veya yaptırmak; araştırma kuruluşları ile hizmet içi eğitim birimleri ve tesisleri kurmak; yayında bulunmak; yurt içi ve yurt dışında, bu alanda kurulmuş veya kurulacak olan şirketler ile işbirliği yapmak ve bu şirketlere üye olmak; bitkisel yağ ve yağlı tohum üretmek; yem üretimini geliştirmek ve organize etmek; damızlık hayvan üretimi ve besicilik ile uğraşmak ve bunların ürünlerini değerlendirmek; fabrika, işletme ve tesislerin ihtiyacı olan elektrik veya diğer maddeleri üretmek; üretim ile ilgili her çeşit ambalajı imal etmek; istihdamı geliştirmek için yapılan çalışmalar kapsamında beceri kazandırma programlarının uygulanmasını sağlamak; kurulmuş ve kurulacak olan küçük ve orta ölçekli özel kuruluşlara, idari ve teknik sahalarda rehberlik yapmak ve kredi temin etmek; sözleşmeli olarak çalışan çiftçilere, tohum, kimyasal gübre, zirai mücadele ilaçları, tarım alet ve makineleri ve damızlık hayvan ile ürettiği temel ve yan ürünleri, aynı kredi olarak vermek veya avans ve diğer yollarla yardım etmek⁸¹³ şeklinde belirleyerek çalışmalara başladı.

Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin yukarıda belirtilen çalışma sahaları içindeki faaliyetleri, yıllık raporlar halinde kayıt altına alındı. Şirketin 1935 yılındaki faaliyetleri neticesinde, yurt içinde pancar tohumu yetiştirmek için elverişli olan arazi ve çiftlikler kısmen satın alındı veya kiralandı. Şeker fiyatının düşürülmesi ile şeker tüketiminde artış sağlandı⁸¹⁴ ve Turhal'da iki büyük şeker ambarının inşasına başlandı. Şeker fabrikalarının kampanyaya başladığı 1936 faaliyet yılında ise, fabrikaların teknik alt yapısı, tesisat durumu, uyguladığı işletme yöntemleri ile teknik personelinin durumu hakkında, yetkili uzmanlar tarafından gerekli olan araştırmaların yapılması için Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Almanya Şeker Enstitüsü Direktörü Prof.Spengler ile teknik uzmanlar Wismar ve Mayer'i, Türkiye'ye davet etti⁸¹⁵.

⁸¹³ *Cumhuriyet'in 80.Yılında...*, s.26-28.; Cumhuriyet ile birlikte, çiftçiyi, ilkel yöntemler ile yapılan tarımdan kurtararak, üretimi hızlandırmak ve verimi artırmak hedefleri doğrultusunda, ülke tarımını makineleştirme yoluna gidildi. Bu amaçla 1927'den 1940'a kadar, tarım alet ve makineleri için 15,834,100 lira harcandı. (S.S. Aykut, *Rakamlarla Türkiye*, I, s.301.)

⁸¹⁴ Ö. Alp, *Ortak Pazar Ülkeleri...*, s.260.; 1935'te, bir kilo şekerden alınan tüketim vergisinden, %77 oranında bir indirim yapıldı. (Hamdi Özgürel, *"Cumhuriyet Maliyesine Bir Bakış"*, Cumhuriyetin 16.Yıl Dönümünde Hitabeler ve Konferanslar, Ankara, 1939, s.27.)

⁸¹⁵ Ö. Alp, *Ortak Pazar Ülkeleri...*, s.260, 261.

Kazım Taşkent, bu konu hakkında: “Şeker sanayimizin ihtiyacı olan teknik ve idari elemanların yetiştirilmesi, işlerin en ehemmiyetlilerinden biri idi. Bunun için de sistemler meydana getirildi. Evvela fabrika teknisyenleri, hemen arkasından ziraatçılar ve bunların yanı başında da idari personel yetiştirme çalışmaları başladı. Avrupa’nın ve hatta dünyanın tanınmış şahsiyetleri (Prof.Spengler ve Prof.Röhmer), ülkemize davet edildiler. Gerek fabrikalarımızın ve gerekse ziraat teşkilatımızın çalışmalarını ayrı ayrı tetkik ettiler...”⁸¹⁶ açıklamalarında bulundu. Şeker fabrikalarının zamanla yıpranan makine ve diğer parçalarının yurt dışından temini hususunda, ileriki dönemlerde yaşanması muhtemel sıkıntılar göz önüne alınarak, fabrikaların güvenli bir şekilde çalışabilmesi ve şeker üretiminin aksamaması için Eskişehir Şeker Fabrikası’ndaki tamirhanenin genişletilmesi ve taşınması çalışmaları başlatıldı. Sanayide kalkınmanın hızla devam ettiği bu dönemde, mevcut teknik eleman ihtiyacının yeterli miktarda karşılanamamasından dolayı, teknik eleman yetiştirmek üzere stajyerler alındı. Daha sonra bu stajyerler, tecrübe ve bilgi yönünden yeterli seviyeye ulaşabilmeleri için yurt dışına gönderildi. 1937 faaliyet yılında ise şeker fabrikalarının pancar ihtiyacını emniyet altına almak ve köylüye gerekli teknik ve zirai eğitimi vermek amacıyla Almanya Halle Üniversitesi Ziraat Enstitüsü Direktörü Prof.Dr.Th.Roemer ile Danzig, Fen Fakültesi Ziraat Enstitüsü Direktörü Prof.Dr.Blohm, Türkiye’ye davet edildi⁸¹⁷; zirai sahada, ikili nöbetleşmeden üçlü nöbetleşmeye geçildi; şeker tüketiminde 1934 yılına nazaran %85 oranında bir artış sağlandı⁸¹⁸.

⁸¹⁶ Sermin Tabanoğlu, “*Türkşeker’in Öyküsü*”, Şeker, 70.Yıl Özel Sayısı (26 Kasım 1996), Ankara, 1996, s.36.

⁸¹⁷ Ö. Alp, *Ortak Pazar Ülkeleri...*, s.261-263.; 1937’de Roemer Th.ve Blohm G., Adapazarı, Eskişehir, Turhal ve İzmir çevresinde, pancar tohumu yetiştirme olanakları üzerine bir araştırma yaptılar. Bu araştırma neticesinde; Adapazarı’nın yağışlı ve rutubetli bir iklim yapısına sahip olmasından dolayı “*cercospora*” hastalığının ortaya çıktığı belirlendi. Bu hastalığı önlemek ise bir hayli güçtü. Yine yapılan bu araştırmalar neticesinde, Eskişehir bölgesinde, sulama yöntemleri ile pancar tohumu güvenle yetiştirilebilirdi. Ancak çiçeklenme döneminde havaların ısınması ile birlikte oluşan aşırı sıcaklık neticesinde çiçekler, dölllenme olmadan kuruyabilirdi. Turhal’da ise bu tehlike mevcut değildi. Öyle ki Turhal ve çevresinde, sulama yöntemleriyle mükemmel bir şekilde tohum yetiştirilebilirdi. Ayrıca fidelerin, 1 Ekim’den itibaren tarlaya dikilmesi durumunda, tohum veriminin daha da azalacağı neticesine vardılar. (İ.K.Atakişi, *Çeşitli Şartlarda Pancar Fidelerinin Yetiştirilmesi...*, s.5.)

⁸¹⁸ Ö. Alp, *Ortak Pazar Ülkeleri...*, s.261-263.

3- Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi'nin Kurulmasından Doğan Faydalar

Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin 6 Temmuz 1935'te kurulması ve genel müdürlük teşkilatının 1 Haziran 1937'de, Eskişehir'den Ankara'ya taşınması⁸¹⁹ sonrası, şeker sanayindeki idari, zirai ve teknik çalışmalar bir merkezden koordine edilerek belirli bir düzen içerisinde yürütülmeye başlandı. Böylece çiftçiye ve dolayısıyla da ülke tarım ve ekonomisine önemli katkılar sağlandı. Tüm bunların dışında: Pancar tarımının daha geniş sahalara yayılması ve daha büyük bir kitlenin bu tarımın avantajlarından yararlanması; çiftçinin, modern tarımın gerektirdiği araçlarla donatılması; gübre ve özellikle de suni gübre kullanımının yaygınlaştırılması; nöbetleşe tarım sisteminin geliştirilmesi ve uygulanması; pancar hastalıkları ve haşarata ile mücadele suretiyle ürün veriminin artırılması; ileri tarım tekniklerinin uygulanması; zirai kültürün geliştirilmesi; pancar yaprakları ve küspesinin hayvan yemi olarak kullanılması; şirket bünyesinde kurulan tohum üretme çiftliklerinde yetiştirilen ve yeterli olmadığı yıllarda ise ithal edilen pancar tohumlarının, çiftçiye ücretsiz olarak dağıtılması ve şirket uzmanlarının gözetiminde yine ücretsiz olarak çiftçilerin tarlalarına ektirilmesi; şirket çiftliklerinde yapılan numune hayvancılık, sütçülük ve meyvecilikten halkın yararlanması; sermaye kaynaklarının birleştirilmesi sonucu kredi temini ve finansman işlerinin kolaylaştırılması; pancar tarımı için verilen avans limitlerinin artırılması; pancar üretiminin teşvik edilerek, şeker fabrikalarının normal kapasiteleri ile çalışır bir hale getirilmesi, böylece şeker fiyatlarının düşmesi ve nüfus başına şeker tüketiminin artırılması sağlandı. “*Şeker refahın miyarıdır!*” ve “*Kendi yediğimiz şekeri kendimiz üretelim!*” gibi sözler ışığında, milli arzuların ülkede tahakkuk etmesi sağlanarak iç piyasada şeker üretimi arttı, ithalatı azaldı. Buna bağlı olarak da yurt dışına ödenen döviz miktarlarında, önemli ölçüde düşüşler gözlemlendi. Böylece, ülkenin iş hacmi genişledi. Fabrikaların gelirleri arttı. Bunun sonucunda, devlete daha fazla oranda vergi ödendi. Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., devlete; 1935'te 3.531.854, 1936'da 2.150.417, 1937'de 3.313.336 ve 1938'de ise 1.066.950 TL vergi ödeyerek milli ekonomiye önemli bir katkıda bulundu⁸²⁰.

⁸¹⁹ Ö. Alp, *Ortak Pazar Ülkeleri...*, s.261-263.

⁸²⁰ T. Veldet, *30.Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.580, 581.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, XVIII.yüzyıl ile başlayan batılılaşma hareketleri doğrultusunda, içinde bulunduğu siyasi ortamın getirdiği şartlara paralel olarak bir dizi reform çalışmaları içinde bulundu. Bu reformlar, daha çok askeri sahada yapıldı. Ancak Osmanlı Devleti, daha sonra değişen ve gelişen dünya düzeni içinde, sadece askeri reformlar ile siyasi bağımsızlığın temin edilemeyeceğini görerek ve yaşayarak, bu askeri reformları, iktisadi reformlar ile taçlandırmak zorunda olduğunun farkına vardı.

İktisadi reformlar, daha çok milli bir sanayinin kurulmasına yönelik oldu. Milli sanayi içinde, tarım sanayi önemli bir yer teşkil etti. Yapılan çalışmalar daha çok un, şeker ve pamuk gibi tarım ürünlerini üretecek bir tarım sanayi zincirinin kurulmasına yönelikti. Bunlar arasında, Osmanlı sınırları içerisinde üretimi yapılmayan tek ürün, şeker idi. Bu gıda maddesinin yokluğu, özellikle savaş yıllarında halkı zor durumda bırakıyordu. Şekerin tamamı yurt dışından temin ediliyor ve ülke bütçesinden önemli bir miktar dışarıya gidiyordu. Bu koşullar altında, şeker sanayinin bir an önce ülke bünyesine kazandırılması gerekiyordu. Şeker sanayinin kurulması doğrultusunda yapılan çalışmalar, Tanzimat Dönemi ile başladı ve I.ve II.Meşrutiyet Dönemleri ile hız kazandı. Fakat, gerek siyasi ve gerekse askeri ve ekonomik şartlar bu sanayinin kurulmasına engel teşkil etti.

I.Dünya ve İstiklal Savaşı'ndan büyük bir yıkım ve yoksulluk içinde çıkan Türk halkı, buna rağmen taşından toprağına, çiftinden çubuğına, büyüğünden küçüğüne ve köylüsünden şehirlisine kadar her şeyi ile büyük bir mücadelenin içine girdi. Yapılacak iş, sadece bir bozulana yerine getirmek veya yaşanana düzen vermektense ibaret değildi. Ortaçağ'ın yoksulluğı içinde yaşayan ve geri kalmış bir tarım ülkesini, çağlar atlatarak modern bir sanayiye kavuşturmaktı. Kurulmuş fabrikası, birikmiş parası, kazanılmış tecrübesi ve tekniğı olmayan bir ülkede, şeker sanayinin kurulması, Türk sanayi tarihinde ve Cumhuriyet döneminde, özel teşebbüsün öncülüğü bakımından dikkat çekici ve önemli bir yer tutmaktadır.

Bu sanayi kolunun kişisel girişimin öncülüğünde kurulması, yalnızca doğal yapının ve coğrafi şartların sağlamış olduğu avantajlarla değil, o bölgede yaşayan insanların dinamik zihniyetinin ve girişimci ruhunun yansıtması olumlu

sonuçların da güzel bir örneğini teşkil eder. Bu husus, Türk ekonomi ve sanayi tarihinde ve bilhassa Türk şeker sanayinin kuruluş aşamasında, Türk Milleti'nin azim ve kararlılığının bir ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel hayatında ne gibi önemli değişimler yapabileceğini ortaya koyması bakımından, araştırmacıların üzerinde önemle durması gereken en özgün ve en önemli bir örnek olarak karşımızda durmaktadır.

Türk Şeker Sanayi'nin fabrikalaşma safhasında, o dönem Uşak gibi küçük bir Anadolu kasabasından çıkarak özel girişimcilik açısından Türkiye'ye örnek teşkil etmiş olan Nuri Şeker Bey'in katkısı büyüktür. Nuri Bey'in: *“Bizim de Avrupalılar gibi fabrikalarımız olmalı...”* gayesinden yola çıkarak yapmış olduğu uzun soluklu çalışmalarının neticesinde, ülke topraklarında yüksek kalitede pancar yetiştirildiği sonucuna vardı. Alınan bu olumlu neticelerden sonra inancı daha da artan Nuri Şeker çevresindekilere: *“Şu Uşak'a bir şeker fabrikası yaptırayım da, herkes bol bol şeker yesin...”* müjdesini verdi. Ancak böyle büyük ve çok yönlü bir sanayiye kurmak için sermaye unsurunun önemi açıkça ortada durmaktaydı. Nuri Bey, kurumsallaşmayı ve böylece finansal kaynağı oluşturmayı sağlamak için şirketleşme yoluna gitti. İcra Vekilleri Heyeti'nin 19 Nisan 1923 tarihli kararı ile *“Uşak Terakki-i Ziraat Türk Anonim Şirketi”* kuruldu. Daha sonra bu şirkete elli kişi ortak edildi. Nuri Bey, Uşak'ta bir şeker fabrikası kurma yolunda artık yalnız değildi. Bu şahsi desteklerin yanında devlet desteğinin de olması gerektiğini gayet iyi bilen Nuri Bey, hükümet ile bağlantıya geçti. Yapılan görüşmeler neticesinde, TBMM'nin 21 Nisan 1924 tezkeresi ve Umûr-ı İktisadiye Vekili adına M. Zihni ve Ticaret Müdürü Umumisi Vekili Cemal Hüsnü Beylerin imzalarıyla şeker fabrikasının kurulmasına karar verildi. Yaklaşık bir yıl sonra, 5 Nisan 1925'te kabul edilen 601 No'lu *“Şeker Fabrikalarına Bahş Olunan İmtiyaz ve Muafiyet Hakkında Kanun”* ile de şeker sanayiye kurma girişimleri için hukuki bir zemin hazırlandı. Yasal hakların elde edilmesinden ardından sıra, fabrikanın kurulması için gerekli olan çalışmaların yapılmasına geldi. Ülkede, ağır sanayiye kuracak alt yapı tesisleri henüz mevcut olmadığından, bu sanayiye kuracak tecrübe ve bilgi birikimine sahip yurt dışındaki şirketlerle temasa geçildi ve 11 Ekim 1925'te Çekoslovakya'nın Skoda Şirketi ile bir sözleşme imzalandı. 6 Kasım 1925'te temeli atılan Uşak Şeker Fabrikası'nın inşaat ve montaj işleri 12 Ekim 1926'da tamamlandı. Fakat, fabrikanın ihtiyacı olan suyun

yetersizliği sebebiyle fabrika, ancak 10 Aralık 1926'da deneme üretimine başlayabildi. 17 Aralık 1926'da açılışı yapılan Uşak Şeker Fabrikası, Türk Şeker Sanayi'nin lokomotifi görevini üstlendi.

Uşak Şeker Fabrikası'nın Türk Şeker Sanayi'ni kurma hedefleri doğrultusunda yakmış olduğu bu sanayileşme ateşi, Türk ekonomi tarihinin kaderini değiştirecek bir boyuta ulaştı. Nitekim kısa bir süre sonra, Trakya'nın Kırklareli'ne bağlı Alpullu kasabasında ikinci şeker fabrikasını tesis etmek için çalışmalara başlandı. Hayri İpar, Şakir (Kesebir) ve Kazım Taşkent Beyler gibi önemli şahsiyetler, Ankara'nın politik desteğini sağlamak amacıyla Edirne mebuslarından; Faik (Kaltakkıran) ve Hüseyin Rıfkı (Arduman) ile Tekirdağ Mebusu Faik (Öztrak) ve Bilecik Mebusu İbrahim (Çolak) Beylerin yanı sıra tütün tüccarı Hacı Ahmetzade Salim Nuri (Dağlı), tüccar Ahmet Rüşüzade Mehmet Hayri (İpar), Kasım (Yolageldili), kereste tüccarından Ali ve fabrikatör Burhaneddin Beyler ile görüşmeler de bulundular. Yapılan görüşmeler neticesinde bu şahısların katılımları ile 14 Haziran 1925'te "*İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi*" adı altında bir şirket kuruldu.

Alpullu Şeker Fabrikası'nın kuruluş sürecinde girişimcilerin, gerek o dönemin hükümet kanadından ve sayılı işadamlarından aldıkları siyasi ve ekonomik destekler ve gerekse de Uşak Şeker Fabrikası'nın kuruluş aşamasında yaşanan sıkıntılı süreçten edindikleri tecrübelerden yola çıkarak aldıkları teknik, mali ve idari önlemler sonucu, 22 Aralık 1925'te (Uşak Şeker Fabrikası'nın temel atma töreninden yaklaşık kırk altı gün sonra) Alpullu Şeker Fabrikası'nın temeli atıldı. Ancak, yukarıda belirtilen etkenlerin olumlu katkıları ile Alpullu Şeker Fabrikası, kısa bir sürede inşa edilerek, 26 Kasım 1926'da kampanyaya başladı. Böylece, "*işletmeye açılan ilk şeker fabrikası*" ünvanına sahip oldu.

Uşak ve Alpullu Şeker Fabrikaları'nın kurulup faaliyete geçmesiyle artık Türkiye'de şeker sanayi doğmuş oluyordu. Ege ve Trakya'da kurulan bu fabrikaların ardından İç Anadolu Bölgesi'nin iklim ve coğrafi açıdan uygun bir yeri olan Eskişehir'de, şeker fabrikası kurulması için çalışmalara başlandı. 601 ve 1055 Sayılı Kanunlardan ve bu kanunların vermiş olduğu muafiyetlerden yararlanmak kaydıyla şeker fabrikasının tesis ve imtiyaz hakkı, İcra Vekilleri Heyeti'nin 15 Nisan 1933 tarihli toplantısında karara bağlandı. Hükümetten resmi izin çıktıktan sonra,

Eskişehir Şeker Fabrikası'nın kurulması için gereken 3.000.000 TL'lik sermaye ile teşekkül eden “*Anadolu Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi*” kuruldu. Uşak Şeker Fabrikası'nın şahsi girişim, Alpullu Şeker Fabrikası'nın yarı özel ve yarı resmi unsurlar ile kurulduğu bir süreçte, Türkiye'nin 1931 yılında devletçi bir yapıya bürünmesinin getirmiş olduğu şartlar içinde Eskişehir Şeker Fabrikası'nın temeli, özel nitelikteki Türkiye İş Bankası ile devlet kuruluşları olan T.C.Ziraat ve Sanayi ve Maden Bankaların katılımlarıyla 1 Şubat 1933'te atıldı. Fabrika, 5 Aralık 1933'te faaliyete geçti.

Ülkenin batı bölgelerinde açılan bu şeker fabrikaları, kendi muhitlerine şeker temin ederken, ülkenin doğu bölgelerinde yaşayan halk, ya bu ürüne sürekli ulaşamıyor ya da daha pahalıya satın almak zorunda kalıyordu. Ayrıca Almanya'da Hitler'in ve İtalya'da da Musolini'nin Avrupa'nın siyasi yapısını etkileyecek birtakım söylem ve girişimlerde bulunmasının vermiş olduğu endişe, ülkede dördüncü şeker fabrikasının kurulmasını zorunlu bir hale getiriyordu. İşte bu amaç doğrultusunda, Tokat'ın Turhal ilçesinde bir şeker fabrikası kurulması için çalışmalara başlandı. Diğer üç şeker fabrikasının kuruluş aşamalarında olduğu gibi, ilk olarak şirketleşme yoluna gidildi ve İcra Vekilleri Heyeti'nin 17 Şubat 1934 tarihli toplantısında, “*Turhal Şeker Fabrikası Türk Anonim Şirketi*”nin kurulmasına karar verildi. Turhal Şeker Fabrikaları T.A.Ş., Turhal Şeker Fabrikası'nın kurulması aşamasında, gerekli olan mali kaynağı sağlamak, devlet ve bankalar arasındaki bürokratik işlemleri yürütmek gibi önemli roller üstlendi . 7 Mart 1934'te fabrikanın temeli atıldı ve 19 Ekim 1934'te resmi açılış töreni yapıldı. Böylece bundan yaklaşık sekiz yıl önce tamamı yurt dışından temin edilen şeker, Turhal Şeker Fabrikası'nın açılmasıyla birlikte tamamı yurt içinde üretilen bir ürün haline geldi.

Dünyanın en büyük sanayilerinden biri olan şeker sanayi, Mustafa Kemal Atatürk'ün direktifleri ve Türk halkının üstün gayret ve inancı ile sekiz yıl gibi çok kısa bir süre içinde tamamlanarak ülke sanayine kazandırıldı ve Eskişehir ve Turhal Şeker Fabrikaları ile en yüksek seviyesine ulaştı. Böylece, ülkenin şeker ihtiyacı tam anlamı ile karşılandı.

Türkiye'de, şeker sanayinin kurulması ve halkın şeker ihtiyacının karşılanmasının ardından: “*Şeker, artık bizim için eskiden olduğu gibi bir yabancı gıda değil, kendi yetiştirdiğimiz öz gıdamızdır. Bir insan için günde asgari yetmiş*

gram şekere ihtiyaç vardır. Yetmiş gram şeker seksen beş liraya satın alınır. Kuvvetli sıhhatli olmak için çocuklarımıza, kafayla, kolla çalışanlarımıza bol şeker yedirelim. Şeker zekayı parlattır. Vücuda canlılık ve güzellik verir. Şekerin başlıca vazifesi vücuda enerji veren harareti temin etmektir. En ağır hastalara bile şeker verilir. Şekerin, mideyi yatıştırma, hazmı kolaylaştırma, kanın beyaz kürelerini mideye çekme ve dinlendirme gibi mühim vasıfları vardır.” gibi şeker tüketimini teşvik eden, toplumu bu tüketim doğrultusunda bilinçlendiren, psikolojik ve sosyolojik motivasyonunu üst düzeylere getiren birtakım söylemler dile getirildi.

Bilindiği gibi, nakliye, su vb.zaruretler nedeniyle fabrikaların çoğu, şehirlere uzak yerlerde kuruldu. Şehrin, sosyal tesis ve faaliyetlerinden uzak olan fabrikalar, bu yetenekleri kendi bünyelerinde oluşturmak zorundaydılar. Sınırlı imkânlarla yetişmiş bir kimsenin, fabrikada sandalyeye oturarak ayrı tabakta yemek yemesi, karyolada yatması, sinemaya, tiyatroya gitmesi, orkestradan müzik dinlemesi, futbolundan tenisine, basketbolundan minyatür golfuna kadar birçok spor dalıyla ilgilenmesi, giyim-kuşamda, gezmede, oturmada medeniyet ile yüz-yüze gelmesi, o insan için önemli bir sosyal ve kültürel değişim ve gelişim anlamına gelmekteydi. Bir kampanya süresinde dahi fabrikada çalışmış olan köylülerin, köylülerine gittikleri vakit, kafa ve ruh yapısıyla yaşamında görülen değişiklikler, ciddi anlamda farklılık göstermekteydi. Köydeki evinde özel bir tuvaleti dahi bulunmayan birinin, şeker fabrikasında işçi olarak çalışmaya başlamasının ardından: “*Gelecek yıl, her evde hela ve sabunlu musluklar olacak*” demesi, yaşadığı ve yaşayacağı değişim ve gelişimi gözler önüne sermesi bakımından önemli bir göstergedir.

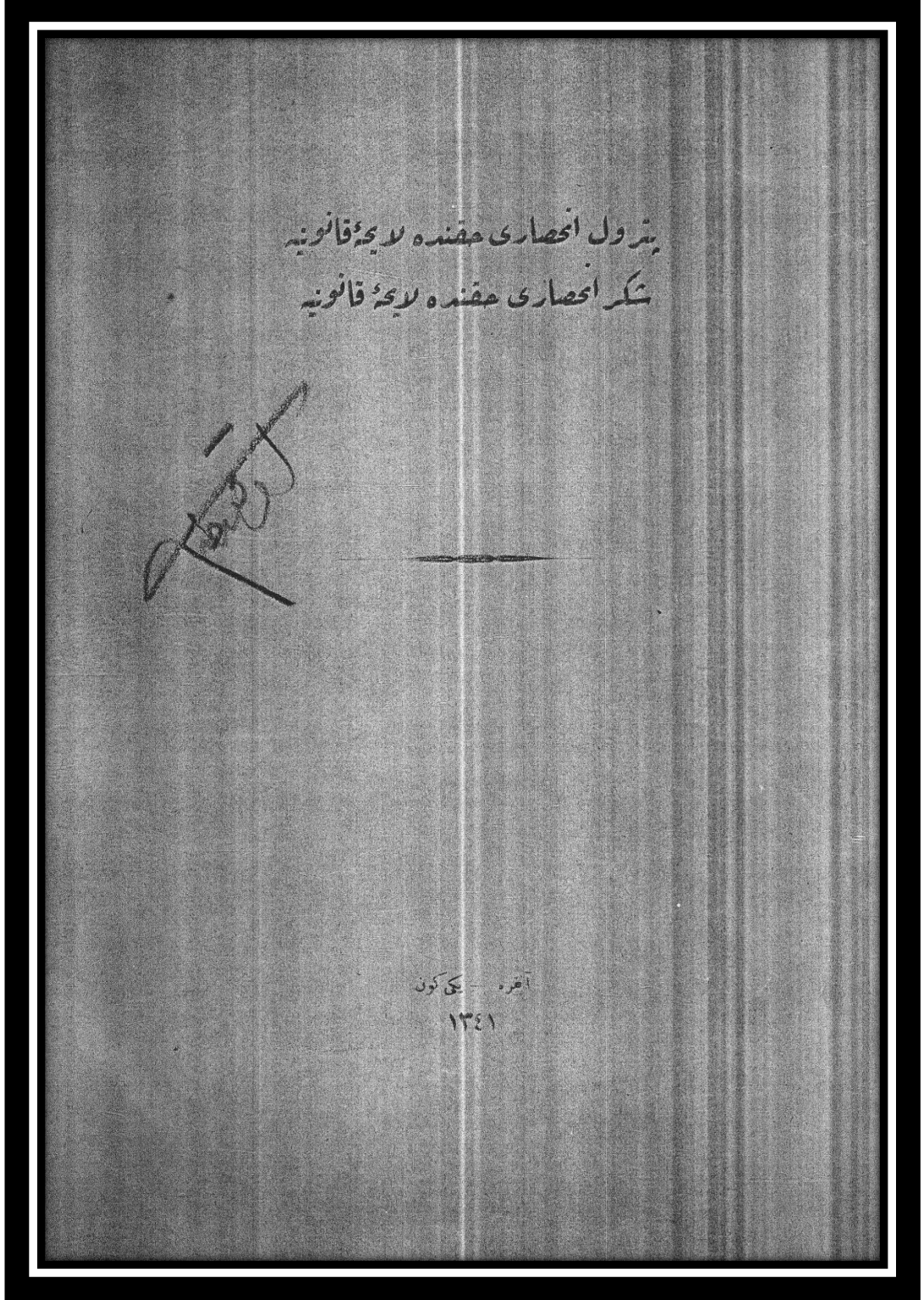
Geri kalmış bir ülkede, tarımın ve dolayısıyla da halkın kalkınır bir hale gelmesi, bir kültür bitkisi olan pancarın tarımsal bünyeye yerleşmesiyle gerçekleşti. Türkiye ve Türk halkı için çok önemli bir fonksiyona sahip olan şeker sanayi, kısa bir sürede, “*Milli bir sanayi kolu*” haline geldi. Türkiye’de tarımsal ilerlemenin öncüsü ve hatta sürükleyeni olan şeker sanayi ayrıca, dışa bağımlı olmadan kendi makine, tesis ve montajının %80’ini öz kaynaklarıyla karşılayarak, “*yerli sanayinin önderi*” oldu.

E K L E R

- 1- ŞEKER İNHİSARI HAKKINDA KÂNUN LAHİYASI
- 2- AHMED ŞERİF BEY'İN MAHSULAT-I MAHALLİYE İÇİN TAHMİNİ SANAYİ PROJELERİ LAYİHASI
- 3- UŞAK'DA TESİSİ MUKARRER ŞEKER FABRİKASININ PROJESİSİDİR (1341)
- 4- UŞAK TERAKKİ-İ ZİRAAT TÜRK ANONİM ŞİRKETİ İÇ TÜZÜŐÜNÜN TASDİKİ
- 5- UŞAK TERAKKİ-İ ZİRAAT T.A.Ő. HİSSE SENEDİ
- 6- UŞAK ŞEKER FABRİKASI'NIN TEMEL ATMA TÖRENİNİ DUYURAN 6 KASIM 1925 TARİHLİ YENİGÜN GAZETESİ
- 7- UŞAK ŞEKER FABRİKASI'NDA İLK ŞEKERİN ÜRETİLDİĞİNİ DUYURAN 15 ARALIK 1926 TARİHLİ CUMHURİYET GAZETESİ
- 8- UŞAK ŞEKER FABRİKASI'NIN AÇILIŞ TÖRENİNİ DUYURAN 17 ARALIK 1926 TARİHLİ CUMHURİYET GAZETESİ
- 9- UŞAK ŞEKER FABRİKASI ÇALIŞANLARI ORTAKLIĞI'NIN KURULMASI (20 KASIM 1927)
- 10- UŞAK TERAKKİ-İ ZİRAAT TÜRK ANONİM ŞİRKETİ'NİN TASFİYE PLANÇOSU (6 AĞUSTOS 1931)
- 11- UŞAK ŞEKER FABRİKASI HATIRA DEFTERİ (ARALIK 1926)
- 12- RECEP PEKER BEY VE DİĞER HÜKÜMET YETKİLİLERİNİN UŞAK ŞEKER FABRİKASI HATIRA DEFTERİNE YAZDIKLARI ORTAK YAZI
- 13- UŞAK ŞEKER FABRİKASI'NIN KURUCUSU NURİ ŞEKER BEY'İN UŞAK ŞEKER FABRİKASI HATIRA DEFTERİNE YAZDIĞI YAZI
- 14- İSTANBUL VE TRAKYA ŞEKER FABRİKALARI TÜRK ANONİM ŞİRKETİ NİZAMNÂME-İ DAHİLİSİ
- 15- İSTANBUL VE TRAKYA ŞEKER FABRİKALARI TÜRK ANONİM ŞİRKETİ'NE İSTANBUL, ÇATALCA, TEKİRDAĞ, KIRKLARELİ VE EDİRNE VİLÂYETLERİ HUDUTLARI DAHİLİNDE ŞEKER FABRİKASI TESİSİ İLE İŞLETİLMESİ İMTİYAZININ VERİLMESİ
- 16- ATATÜRK'ÜN ALPULLU ŞEKER FABRİKASI'NI ZİYARETİNDE FABRİKANIN HATIRA DEFTERİNE YAZDIĞI YAZI

- 17- ESKİŞEHİR ŞEKER FABRİKASI'NIN KURULMASINA DAİR KARARNAME
- 18- ESKİŞEHİR ŞEKER FABRİKASI'NIN KURULACAĞI YERİN BELİRLENMESİ HUSUSUNDA MAREŞAL FEVZİ ÇAKMAK'IN ÖNERİSİ
- 19- ESKİŞEHİR ŞEKER FABRİKASI'NIN AÇILIŞINI DUYURAN 6 ARALIK 1933 TARİHLİ HAKİMİYET-İ MİLLİYE GAZETESİ
- 20- ESKİŞEHİR ŞEKER FABRİKASI HATIRA DEFTERİ
- 21- ATATÜRK'ÜN ESKİŞEHİR ŞEKER FABRİKASI HATIRA DEFTERİNE YAZMIŞ OLDUĞU YAZI
- 22- ADNAN MENDERES'İN ŞEKER SANAYİ HAKKINDA ESKİŞEHİR ŞEKER FABRİKASI HATIRA DEFTERİNE YAZDIĞI YAZI
- 23- TURHAL ŞEKER FABRİKALARI TÜRK ANONİM ŞİRKETİ'NİN KURULUŞUNA DAİR KARARNAME
- 24- TURHAL ŞEKER FABRİKASI'NIN TEMEL ATMA TÖRENİNİ DUYURAN 5 EKİM 1933 TARİHLİ HAKİMİYET-İ MİLLİYE GAZETESİ
- 25- İSMET (İNÖNÜ) BEY'İN TURHAL ŞEKER FABRİKASI HATIRA DEFTERİNE AÇILIŞ GÜNÜ MÜNASEBETİYLE YAZDIĞI YAZI
- 26- TÜRKİYE ŞEKER FABRİKALARI ANONİM ŞİRKETİ'NİN KURULUŞUNA DAİR KARARNAME
- 27- DR.GUSTAV MİKUSCH TARAFINDAN HAZIRLANAN RAPOR (14 NİSAN 1934)

ŞEKER İNHİSARI HAKKINDA KÂNUN LAHIYASI

شکر انحصاری معقده رایج قانونیه

ماده ۱ — توری که حدود لری داخله خارجدن شکر ادخالی و شکرک داخله اعمالی حکومتک تحت انحصارنده در

بو انحصاری حکومت بر شرکته دور ایده بیلیر .

ماده ۲ — بو قانونده مذکور، شکر تعبیری نصفه اولونمش و یا خام ~~حاصلده~~ بلجمله شکر لره و غلوقوره شاملدر .

ماده ۳ — بولامه ، لوقوم ، علی العموم شکرله و حلویات شکرلی شروبلر و ایچکیلر ، میوه شکرله سی ، چقولانه و امثالک مملکته خارجدن ادخالی ممنوعدر احتیاجات طبیه دن اولان و لیسته سی مالیه و صحیه و کالترنجه مشترکاً تصدیق ایده جک اولان شکرلی موادک بر سابق کمرک و استهلاک رسومه تبعاً ادخالی سربستدر .

ماده ۴ — شکرله ، حلویات و امثالی شکرلی معمولاته ساقارین استعمالی ممنوعدر اجزا ده پولرینک یا لکتر احتیاجات طبیه ایچون ادخال ایده جکی ساقارینک صرفیاتی حکومتک مراقبه سینه تابعدر .

ماده ۵ — انحصاره تابع شکر و غلوقوز و خام شکر دن هریری مملکتک هر طرفده متجدد فیات ایله صانیلیر . بو فیات هر آلتی ایده بر مصارف حقیقه اوزرینه مستند مالیت فیاتنه انحصار اداره سی منفعتنه آله جق رسومک علاوه سی صورتیله تثبیت ایده لیر . قامی بوده 20% نسبتده بر تحویل حصوله کلدیکی تقدیرده فیاتلرک آلتی آیدن اول دخی تبدیلی جائدر .

ماده ۶ — مالیت فیاتی انحصار اداره سنجه حساباته مستنداً تقدیر و مالیه و کالترنجه تصدیق اولنور . مالیت فیاتی تقدیر ایچون انحصار اداره سنده تشکیلی ایده جک اوچ ذاندن مرکب بر قومیسونک ریاستی

**AHMED ŞERİF BEY'İN MAHSULAT-I MAHALLİYE İÇİN TAHMİNİ SANAYİ
PROJELERİ LAYİHASI**

- ۷۵ -

پروژه (۱۱)

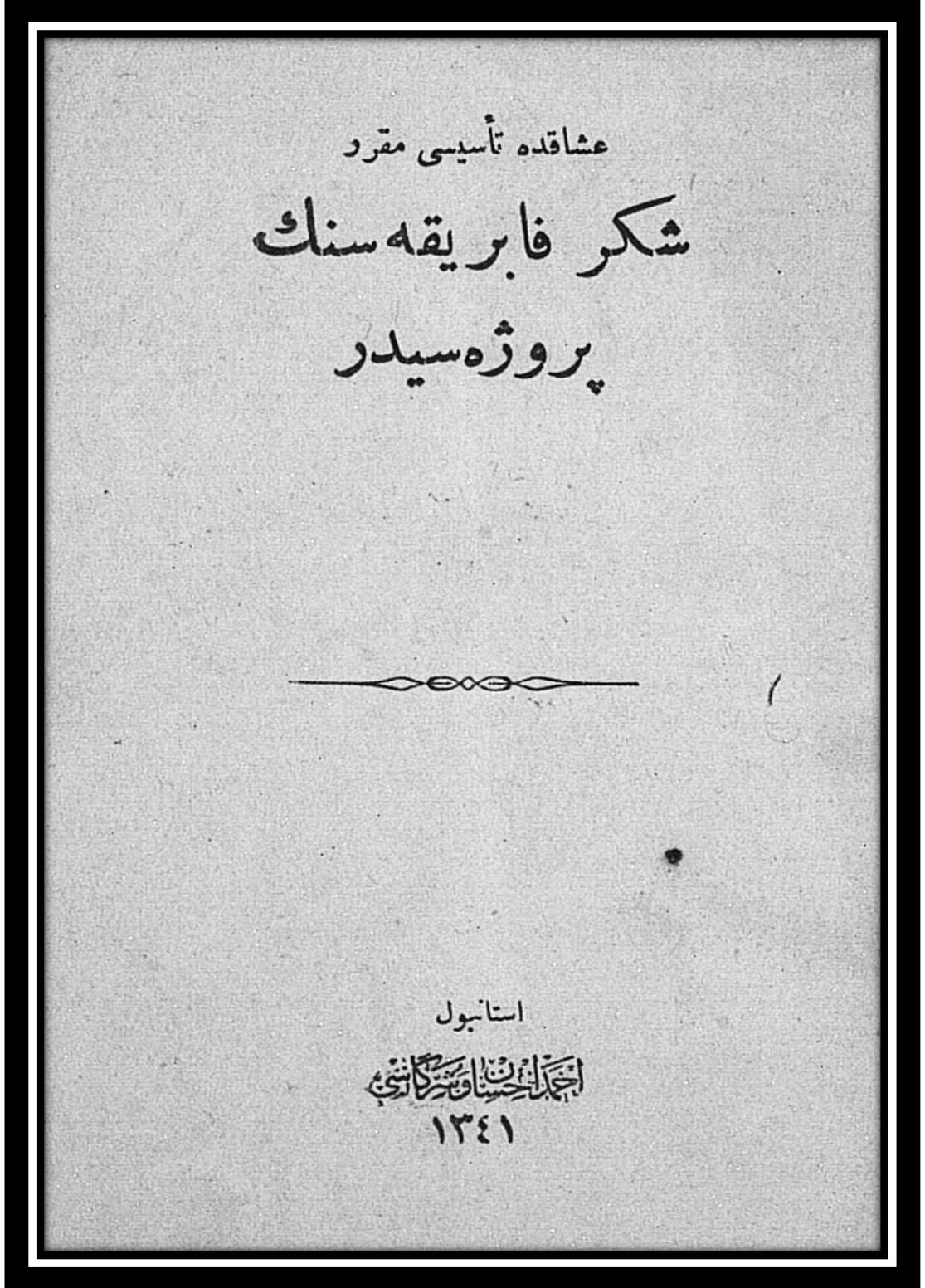
شکر فابریقه‌سی

مطالعات عمومی :

بر شکر فابریقه‌سی تأسیس اولفق ایچون شکر قامشی ویا شکر پانجاری زراعتی لازمدر . طرزون اقلیمی شکر قامشی زراعتنه مساعد اولدیغندن هر حالده یالکیز شکر پانجاری زراعتی وارددر . شکر پانجاری سرت و آغیر طوپراقده یتیشیر و مملکتتمزده کیلی اراضی پک مبدول اولدیغندن پانجار زراعتنک ممکن اوله جفی ده شهه سزدر . بو پروژه ایچون یوز هکتارلق یعنی بر کیلومتر مربعی اراضی [تقریباً ۱۱۰۰ دونم] نك حاصلاتی اساس اتخاذا اولندی .

برهکتارلق پانجار تارلابی سنوی تقریباً ولا اقل (۵۰) تونه پانجار محصولی اعطا ایدرکه بوتون محصول ۵۰۰۰۰۰ تونه پانجاره بالغ اونور .

پانجاردن یوزده اون ایکی الی اون بش مقدار شکر چیقاریلیر . بونستی یوزده اون تقدیر ایدر سهك بوز هکتارلق زرعیاندن (۵۰۰۰۰۰) کیلوگرام شکر الده ایدرز . کری به قالان پوصه یعنی ایجه پانجار پوللری ومه لاس یعنی صوك قالان قاره صو قاریش دیر بهرق حیوان یمی مقامنده قوللانیلیر . الك صوك زماندرده مه لاس دن اسپرطو استخراج اولونیور . مع مافیسه بو پک یکی بر تشبث اولوب طرزون ساجه استحصالیه سی ایچون شم دیک وارد اوله ماز . بو استحصالاتک قیمتی بیک کیلوگرام شکر (۶۰ ÷ ۵۰) دولار حسابیله ۲۵۰۰۰ دولار ایدر . ممالک اجنبیه دن ادخال اولنان شکرک هر حالده بیک کیلوسی ۱۰۰ دولاره اوتورر . فابریقه بناسی پانجار تارلابرینک بولندیغی موقعه تابعدر . صوبک موجودیتی کذلک شرط اساسیدر . اساس بنانک عرصه سی (۱۲۰۰) مترو مربعی ویان بنالرك (۱۰۰۰) مترو مربعی اولوب بونلرك یری مالز مه انشائییه ایله وجوده کتیرلمی

UŞAK'DA TESİSİ MUKARRER ŞEKER FABRİKASININ PROJESİDİR (1341

عشاقده تاسیسی مقرر

شکر فابریقه سنک پروژہ سیدر

عشاقده شکر فابریقه سنک تاسیسی آرزو ایدیلن محل شمندوفر
 کذرکاهنده و شهره اوچ کیلومتره لک بر مسافه ده کائن و عشاق
 ترقی زراعت تورک آنونیم شرکته عائد بر کیلومترو امتدادنده بر
 محلد. اشبو تارلا ۱۰,۰۰۰ هکتاره قریب و مربع بر شکلده
 اولان صولی و منبت بر اووه نک همان همان مرکزنده بولنمقده در.
 تاسیسی مقرر شکر فابریقه سنک اقتصادی بر صورتده چالیشه -
 بیلمسی ایچون یویه لاقل ۵۰۰ طون پانجار ایشلیه بیله جک
 بر قابلیتده اولماسی لازم کلدیکندن و بر موسمی Compagne یوز
 کون اوله رق قبول ایتدی کمز تقدیرده سنوی ۵۰,۰۰۰ طون
 پانجاره احتیاج واردر. تارلانک قابلیتته کوره هکتار باشنه ۲۵-۵۰
 طون پانجار استحصالی قابل اولدینه و اصغری اوله رق ۲۵ طون
 حساب ایدلیکی تقدیرده (حالبوکه عشاقده واقع اولان زرعیا تده،
 هکتار باشنه ۴۰ طون استحصال ایدلمکده در) هر سنه ایکی بیک
 هکتار اراضی زرع ایدلمسی ایجاب ایتکده در. اشبو حسابہ نظراً

UŞAK TERAKKİ-İ ZİRAAT T.A.Ş. HİSSE SENEDİ

UŞAK ŞEKER FABRİKASI'NDA İLK ŞEKERİN ÜRETİLDİĞİNİ DUYURAN 15 ARALIK 1926 TARİHLİ CUMHURİYET GAZETESİ

**UŞAK TERAKKİ-İ ZİRAAT TÜRK ANONİM ŞİRKETİ'NİN TASFİYE
PLANÇOSU (6 AĞUSTOS 1931)**

HALİ TASFİYEDE BULUNAN

Uşak Terakkii Ziraat Türk Anonim Şirketinin

TASFİYE PLANÇOSU

6 Ağustos 1931

MÜNDERECAT

1 - Kurzname:
2 - Tasfiye memurları raporu
3 - Mürakip raporu
4 - Blanço
5 - Kâr ve zarar hesabının mahiyeti ve müfredatı

DOĞAN MATBAASI - AFYON

1931

6 Ağustos 1931 gayesi itibarile hali tasfiyede bulunan

MEVCUDAT VE MATLUBAT

		TL.		TL.	
		Lira	K.	Lira	K.
1	Arazi ve binalar	869611	23		
2	Makinalar, alât ve edevati	931549	37		
3	muhtelif tesisat	242453	80		
4	Ziraat makinaları ve nakliye vastaları	213467	44		
5	Demir buş eşya ve mefruşat	45357	69		
6	İkmâl olunacak tesisat ve inşaat	12014	33		
7	mamul emtia	406235	19		
8	malzeme mevcudu	289198	4		
9	muhtelif borçlular	940375	7		
10	mümtaz hisselerden istirdat olunan	170872	—		
11	Kasa ve bankalar mevcudu	285867	37		
12	Umum masraflar	332843	42		
13	Kâr ve zarar	1283698	91	6023543	86
Yekûn :				6023543	86

Tasfiye memurları

Uşak Belediye Reisi	Türkiye Ziraat B.	Türkiye Sanayi ve Maadin B.
Tirit oğlu	Muhasebe M. Muavini	Umum Müdürü
Alâittin	A. Zühtü	Sadettin

UŞAK ŞEKER FABRİKASI HATIRA DEFTERİ (ARALIK 1926)

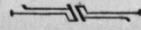

**UŞAK ŞEKER FABRİKASI'NIN KURUCUSU NURİ ŞEKER BEY'İN
UŞAK ŞEKER FABRİKASI HATIRA DEFTERİNE YAZDIĞI YAZI**

Uşak Şeker Fabrikasının kuruluşunu 31. yıla idare
etmesi ve neşfakıtlı çalışmalarını neşfakıtlı olarak
yürüten ve sonu getirerek yazdım.
Bu ve benzeri meselelerin çözümüne ve işleri
başlamaya ve çalışmaya devam eden arkadaşlar
saygılarımla
23.9.1956 Kırka Köyüden Nalla Anı Öyle
Hacı İsmail Şeker
N. Şeker

İSTANBUL VE TRAKYA ŞEKER FABRİKALARI TÜRK ANONİM ŞİRKETİ
NİZAMNÂME-İ DAHİLİSİ

استانبول و تراکیا
شکر فابریقه‌لری تورک آنونیم شرکتی
نظامنامه داخیلیسی

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
KÜTÜPHANESİ
Seyfettin Özoğuz başlığı

استانبول
مطبعة احمد احسان و شرکاسی
۱۳۴۱

استانبول و تراکیا شکر فابریقه لری تورک آنونیم شرکتی

نظامنامه داخلی

برنجی فصل

شرکتک تشکیلی، مقصدی، اسمی و مرکزی بیانده در

شرکتک مقصدی برنجی ماده آ — استانبول، چاناجه، تکیرطاغ، قرقلایلی وادرنه ولایتلرینی احتوا ایدن منطقه داخلنده لاقل سنده یکرمی بیک طون پانچار ایشلمکه مساعد فابریقه ایله خام شکر استحصالی ایچون لزومی قدر تالی فابریقه لر و بونلره مقتضی و متفرع مؤسسات سائرہ پی وجوده کتیرمک؛

ب . — فابریقه لر ایچون لزومی اوله جق شکر پانچارینی یتشدیرمک مقصدیله احتیاجه کوره دوغریدن دوغریوه ویا بالاشترک اجرای زراعت اتمک و شکر پانچاری زراعتک اصلاح و تکشیری ایچون ایجاب ایدن تأسیسات ونشریاتده بولنق؛

ج . — شکر پانچاری زراعته نقداً اقراضاتده بولنق ویا کیمیوی کوره، آلات زراعیه، پانچار تخمی وسائرہ کبی موادی تدارک و فروخت اتمک؛

**ATATÜRK'ÜN ALPULLU ŞEKER FABRİKASI'NI ZİYARETİNDE
FABRİKANIN HATIRA DEFTERİNE YAZDIĞI YAZI**

20. XII. 1919

Alpüllü Şeker Fabrikasını
gördüm, gördüğüm
vaziyet - çok memnün
oldum, memnuniyet
daha tescim etmesini,
şimdiye kadar olduğum
dan fazla müreffeh olma
sınırlarını. Memleket
tarafından her müreffeh
mıntekasında şeker
fabrikalarının çoğal-
ması ve bu suretle
memleketin şeker ihtiyacı
civrimini temini, mühtem
defterime şerhinde
tarafından.

Gör. G. Kemal

ESKİŞEHİR ŞEKER FABRİKASI'NIN KURULMASINA DAİR KARARNAME

T. C.
BAŞVEKÂLET
MUAMELÂT MÜDÜRLÜĞÜ

Şube :
Sayı : 14162

KARARNAME

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞIVI

Eskişehir, Bilecik, İzmit, Bursa Vilâyetleriyle Kütahya Vilâyetinin merkez ve Tavşanlı kazalarının şeker ihtiyacını teşkil edilecek bir Anonim şirket marifetile devamlı bir surette temin eylemek maksadı ile Üç milyon lira sermaye ile bir sınaî müessese vücuda getirmeyi teahhüt eyleyen ve IO55 numaralı teşviki senayi kanununun tatbikına ait talimatnamenin 26 ıncı maddesinde yazılı vesikalarla banka teminat mektubunu verdiği anlaşılan Türkiye iş bankasına, yukarıda adı geçen Vilâyet ve kazalar içinde 60I ve IO55 numaralı kanunlara göre ve bu kanunların verdiği muafiyetlerden istifade etmek kaydile şeker fabrikaları tesis ve işletme imtiyazının Yirmi beş sene müddetle verilmesi; İktisat Vekilliğinin I5/4/933 tarih ve I74 numaralı tezkeresile yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin I5/4/933 toplanışında görüşülerek kabul olunmuştur .

I5/4/933

REİSİCUMHUR

Yakup M. Kemancı

Bş. V.

İsmet

Ad. V.

Şükrü Kemal

M. M. V.

Kemal

Da. V.

S. V. V.

Ha. V.

S. D. D.

Ma. V.

M. D. D.

Ml. V.

S. D. D.

Na. V.

S. D. D.

İk. V.

S. D. D.

S. İ. M. V.

S. D. D.

G. İ. V.

S. D. D.

Zr. V.

S. D. D.

080	18	01	02	35	25	5
-----	----	----	----	----	----	---

ESKİŞEHİR ŞEKER FABRİKASI'NIN AÇILIŞINI DUYURAN 6 ARALIK 1933 TARİHLİ HAKİMİYET-İ MİLLİYE GAZETESİ

BİRİNCİ KANUN
ÇARŞAMBA
1933

No. 4448 14 ÜNCÜ SENE.

Gündelik.

Hakimiyeti Milliye

Her yerde (5) kuruş

Telofon
İdare 1064
Yaz İşleri 1062
Başmühürler 1063

Adres değiştirmek 50 kuruş.

Fert ve Cemiyet.

Fertçilik, cemiyetçilik münasiplikler çok kereler kati formüllerde değil, fakat cereyanlar almakta ve bunları hayata ve bilhassa cemiyet hayatına daimi bir tekâmüle tâbi olmaya imkân muayyen bir zaman ve bir hareket ve bir muvazene ile sağlar. Formüller ve prensipler de hareket ve muvazaneyi ne derecede edelerse hayata o derece nispeten ve onun içişahını o derece kolaylaştırır olurlar.

Fert ile cemiyeti birbirine zıt şahıslar gibi telakkî etmek ve fert ve idare ilminin bu şahısları neticelere vasıl olmağa çalışıp biraz metafizik sahasına kaçmak demek olur. Fert ile cemiyet birbirinden ayrı şeyler midir? Aynı şeydir, fakat fert, bunlar birbirini tamamlayan unsurlardır. Fert olmazsa cemiyet yoktur. Cemiyet olmazsa fertin de hayat ve inkişaf kaynağı sıfıra iner. Şu halde birbirini bu kadar muhtaç olan bu iki kavramın yanyana yaşamasında ve bir arada yaşamasında ne derecede inkişaf etmesinde neden bir zıttıdır, neden bir husumet, neden bir çatışma ayrılığı tasavvur edilmeli. Bunlar arasında hakiki bir muvazene ve netice itibarıyla hakiki birleşme tesisi o kadar güç müdür, mutlaka birinin aleyhine ilerlemek diğerini tercih etmiş olur mu, şerhli misallerdir. Fertçilik, cemiyetçilik gibi formüllerle saptanamaz, başka türlü hareketlerle anlaşılır. Halbuki hakikat hayat bu formüllerde değildir.

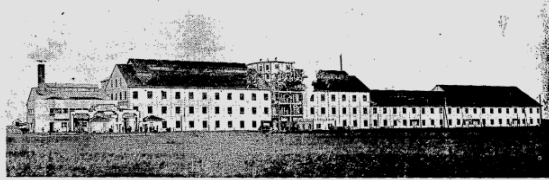
Çihan harbi esnasında milyonlar insanın hayatına kayıpların sebebi de fertlerin hayatına atılan ehemmiyetin azalmasından ibaret olacaktır ki, o taraflarda cemiyetçilik fikri tesellî bir modus olmuş, fert yok, cemiyet var gibi formüller gitmiş ve emilmştir. Belki bu, evvelki zaman ve gene hakikatı kavrayan olan misir fertçiliğinin bir akıldışı idi. Fakat ne de olsa fert muvazene karşısında zayıf bir meyve bulduğuna için fertçiliğin hâlbülhukuk devirlerde bile fert, bildi cemiyete verilmiş istenilen değeri elde edememiştir. Şimdi memleketin inkişafının mühtemül kısmı hep fertlerin sabsiveti ve iradî muvazene organik hayatı temin edebilecek derecede inkişaf yolunda inkişaf etmekte ve inkişafında ararız. Çünkü fertler ki millet dedikimiz bildi fert ve kuvvet ile ayrı ayrı inkişafını saadet ve inkişaf için sağlar. Bizim siyasi ve içtimai meselemiz fert ile millet arasında aykırılık, çelişki, tasavvur edemeyiz. Millet içinde millet kavzalarının olduğu Türkiye Cumhuriyetinde fert ve cemiyet kavzasına da meydan bulamıyorsa yücelik esasları nasıl çalkırlardır.

Bizim sistemimize göre hakikaten fertler Cemiyete düşman fertlerdir. Fakat cemiyet ile fertler arasında bir çatışma, bir husumet vardır, ve bu fertin kıymetini düşürür. O kadar ki cemiyet-

Eskişehir Şeker Fabrikası Dün Açıldı.

“..Eskişehir Şeker Fabrikası, Milli Ülküye Derin Alakanın Yükselmiş, Değerli Vesikasıdır. GAZİ..”

“...YÜKSEK BİR MİLLET OLARAK, MİLLETLER AİLESİ İÇERİSİNDE TÜRK MİLLETİNİN HAKLI VE YÜKSEK MEVHİNİ TUTMAK VE MUHAFAZA ETMEK İÇİN, SANAYİ MEMLEKETTE BEFEMEHAL KURMAK LAZIMDIR... İSMET PAŞA..”

Eskişehir Şeker Fabrikası.

Eskişehir, 5 (H.M.) — Bugün saat 15 de Eskişehir şeker fabrikasının açılış merasimi B. M. Mecidi Reis Kâzım, Başvekîl İsmet Paşalar Hazretinin huzurunda yapıldı.

Saat yedide İstanbul'dan 200 kişilik bir heyet geldi. Misafirler Porsuk otelinde istirahat ettiler. Saat 15 de Kâzım ve İsmet Paşalar Hazretleri ile İhsan, Mesrif, Ziraat ve Kültür ve bir çok meclis üyeleri Ankara'dan gelecek İstanbul misafirleri ve şehir halkı tarafından istikbal edildi. Buradan doğrusu fabrikaya gidiş. İlk iki saat müddetinde sonra Recep Zühdi Bey bir nutuk söyledi.

Müteakiben Başvekilimiz şiddetli alkışlarla kendisi bir nutuk okudu. Bu nutukta, B. M. Mecidi Reis Kâzım, Başvekîl İsmet Paşalar Hazretinin huzurunda yapıldı. Saat yedide İstanbul'dan 200 kişilik bir heyet geldi. Misafirler Porsuk otelinde istirahat ettiler. Saat 15 de Kâzım ve İsmet Paşalar Hazretleri ile İhsan, Mesrif, Ziraat ve Kültür ve bir çok meclis üyeleri Ankara'dan gelecek İstanbul misafirleri ve şehir halkı tarafından istikbal edildi. Buradan doğrusu fabrikaya gidiş. İlk iki saat müddetinde sonra Recep Zühdi Bey bir nutuk söyledi.

Başvekîl İsmet Paşa Hazretlerinin Nutukları.
Başvekîl Hazretlerinin istisnai söyleşileri nutuk geniş bir hulusanın bildirdiyorum:

— Arkadaşlar, Şimdi ziyaret edeceğimiz eser güzel ve millî bir eserdir. Bundan altı yıl önce evel şeker fabrikası tesisine tesebbüs edildiği zaman Büyük Millet Meclisi tarafından sanayi üzerine sureti mahsusada himaye tedbirleri alınmıştı.

Arkadaşlar, sanayi geri kalmış memleketler sanayi tesisine tesebbüs ettiler zaman, sanayi ileri memleketler onlara güllerler. Bir memleket sanayi tesisi, heves e dilediği kadar kolay değildir. Bunun için teşkilat ister, sermaye ister. En hevesliler ilki senelik müskülât karşısında tesebbüslerinden vazgeçerler. Sanayide geri kalmış milletler bu güçlükleri yüzünden büyük sanayi kuramamışlardır.

Arkadaşlar, Bu fabrikamız üç milyon sermayesi olduğuna ve altı milyona çıkacak yeni işleri bulunduğuna şimdiden ittim. Bu fabrika bir küçük kanaba kadar kalabalıktır ve 1200 işçisi vardır. Bunların aileleri ile

lerin kıymet ve ehemmiyetleri de ancak fertlerin kıymet ve ehemmiyetleri ile ölçülür, ve milletleri zaman zaman dışlaktıkları atalet veya anarşi kültüründen ancak bu kıymetler kurtarır.

Zeki Mesut

beş altı bin kişiyi besleyebilir. Verim ve besleme kuvveti itibarıyla ne kadar hayırlı olduğuna görüyoruz. Makina ve fen itiharıyla de işleme, yasamak, muhafaza etmek için çok himmet ister. Bu fabrika altı ayda kuruldu. Böyle büyük bir müesseseyi temelden başlatarak kurmak ile teşkilat kuvvetini itibarıyla eyle bir imthana vermiş olduk. Bu tesistat bağında çalışan iş ve idare adamlarını, Recep Zühdi Bey arkadaşlarımız takdir ve tebrik ederim.

Arkadaşlar,
Şeker memleketleri her yerde icade pahalı şeker yapılar. Diğer memleketlere ucuz şeker gönderirler. Bu hareket yalnız sanayi hayatında değil, o memleketlerin ziraat hayatında da büyük fayda ve inkişaf temin eder. Yeni bir ziraat memleketinde kurulmuş oluyor, köylere teşvil ediyor.

Bütün köylülere bu usuller ayrı ayrı öğretilmektedir. Üskük fabrikasındaki tecrübelerimiz bize gösterdi; zaman oldu ki çok büyük müşkülle karşılaşıldı. Fakat sebat sayesinde bunları yenmek kabil oldu. Fabrikamızın mahsulünü tamamen verecek hale gelmesi bu yeni müesseselerin kurulmasını teşvik etti.

Arkadaşlar, Şeker sanayi ilk kurulduğu zaman gerek himaye verdiği müşkülât yüzünden — çünkü gümruk husulati azalır — gerek himaye tesebbüsü dahilinde yaptıkları pahalılık yüzünden vatanşahların sureti mahsusada dikatlerini ve sebatlarını icap ettirir. Eğer bunu yapmak için sebat edilmezse bu vatan vaz geçmek lazımdır. Fakat milletler ailesinde yüksek hayata yavaş yavaş istiyen milletler, bu davadan vazgeçmezler ve vaz geçmeyeceklerdir. (stirekî alkışlar)

Yüksek bir millet olarak, milletler ailesi içerisinde Türk milletinin haklı ve yüksek mevkinini tutmak ve muhafaza etmek için sanayi memleketi behemehal kurmak lazımdır. (Bravo sesleri ve harareti alkışlar)

Türkiye'nin her tarafından bu raya toplanan güzide ve yüksek arkadaşların ve bu mümtaz cemiyetin vesile ile gösterdiği alkış ve hayecan, memleketi sanayi yapmak bir zamanda kurmak için yeni bir teminatır. Sizleri tebrik ederim, arkadaşlar!

Müessesede buyurursanız hep beraber bu güzel eseri gezelim, bakalım, zevkle seyredelim. (Alkışlar).

Recep Zühdi Beyin Nutukları.

— Muhterem Paşalar Hazretleri, muhterem Beyefendiler,

Bugün memleketimizin üçüncü şeker fabrikasını açıyoruz. İlk şeker fabrikamız olan Alpaltın 926 senesinde ikinci teyidinde, Üskük fabrikası da ondan bir ay sonra açılmıştır. Hepsi de millî sermaye ve millî kabiliyete istinat eden bu fabrikalar teşahhüslerindeki tesebbüs karvenini cümhuriyet idaresinin feyriyinden almışlardır. 925 senesinde azı Başvekilimiz İsmet Paşa Hazretlerinin ziyaseti buğurdıkları hükümet, memleketimizde şeker fabrikaları tesisi işle bir kaun hazırlanmıştır. Memleketin umumî menfaatlerine uyum her teklif ve karar kabulde daima isabet gösteren muhterem Büyük Millet Meclisinin tasdiğine nazih olan bu kanundan sonradır ki Türkiye'de şeker fabrikalarının ve dolayısıyla şeker sanayilerinin teşahhüsüne imkân bulunmuştur.

Muhterem Başvekilimizin ve hükümetimizin teğhîl eden diğer muhterem vekillerin müesseseleri teşvik ve himaye yolundaki hususat alkışlarını burada söylemek ifade etmek millî bir borcumuz olmalıdır.

Bundan yedi sene evel Türkiye istikbal ettiği bütün şeker harifçen getiriyordu. Senede yalnız sekiz bin ton şeker bulan bu şeker ihtalâtına mukabil her sene harice 13 — 14 milyon liralık bir

dövîz ödemek mecburiyeti umumî harp senelerinde olduğu gibi kilosuna 3 — 4 lîra vermişe katılmışımız halde muhtaç olduğumuz şeker kolaylıkla tedarik edemediğimiz zamanlar acı hatıralar hâli kâfalarımızda taze yapıyor. Halbuki bugün yalnız üç fabrikamız memleketi lazım olan her neviden şekerin dörtte üçünden fazlasını temin etmektedir.

Şeker sanayinin memleketimizin iktisadî hayatında yaptığı tesirleri bitişik rakamlarla arzetmemekden ziyade rica ederim:

1 — Bu sene 200 bine yakın çiftçi halk 500 bin ton miktarda pancar yetiştirmiş bu ziraat mahsulü mükabilinde 6 buğuk — 7 milyon lira almıştır.

2 — Bugün mevcut şeker fabrikalarımız 50 bin tondan fazla yerli madden kömürü kullanan suretiyle kömür havzası faaliyetine yarım milyon liralık fazla bir satış imkânını vermiştir.

3 — Şeker fabrikalarımız muhtaç oldukları yarım milyon kadar şeker sandığından dahilden tedarik suretiyle herakete sahayimlere yeni bir faaliyet sahası açmışlardır.

4 — Şeker fabrikalarımız 700 bin tonun bulan nakliyatları için muhtelif demiryolu şebekelerine millî sermayemize, muhtelif nakli vasıtalarına bile buğuk milyon liradan fazla yeni bir iş yaratmışlardır.

5 — Fabrikaların faaliyetleri sayesinde memur ve işçi olarak vatanşahları bir milyon yevmiyeden fazla iş bulunmuşlardır.

6 — Şeker sanayinin bugün yararlı olan millî sermaye 12 milyon liraya geçmiştir. Şeker sanayinin iktisadî hayatımızda temin ettiği hareket ve faydalar yalnız bundan ibaret değildir. Bu sanayinin ziraat fenileştirmesi, hayvancılığın ilerlemesi, aynı zamanda memleketi muhtaç olduğu bütün işleri temin etmiş edilmekteki gibi her biri ayrı ayrı ilerde de durdurulmuş diğer ehemmiyetli tesadük bu saydıklarımızdan harifçer.

Muhterem Beyefendiler, Geçen sene bu vakit burada dikili bir taş işle-yoktu. İlk kazma ancak şubat ayında atılmıştı. Türki türlü hava tesirleri ve mühterem beşerler hesap edilecek galgama zamanımız altı ay geçmez. Her taraftan inşaat vaziyeti meclislerin işleri ve teşkilat temin etmek diğer taraftan ziraat vaziyeti hazırlamak zarureti karşısında

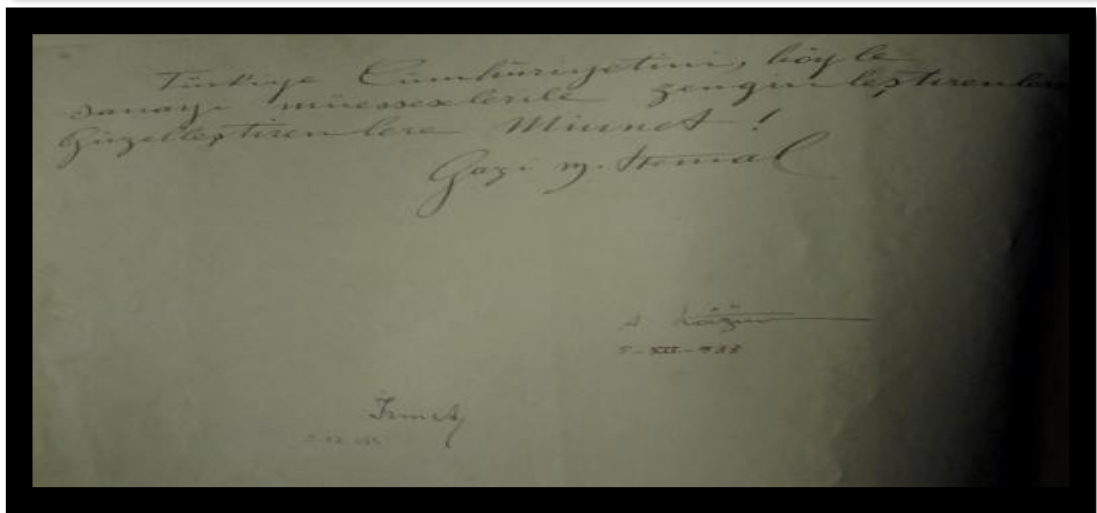
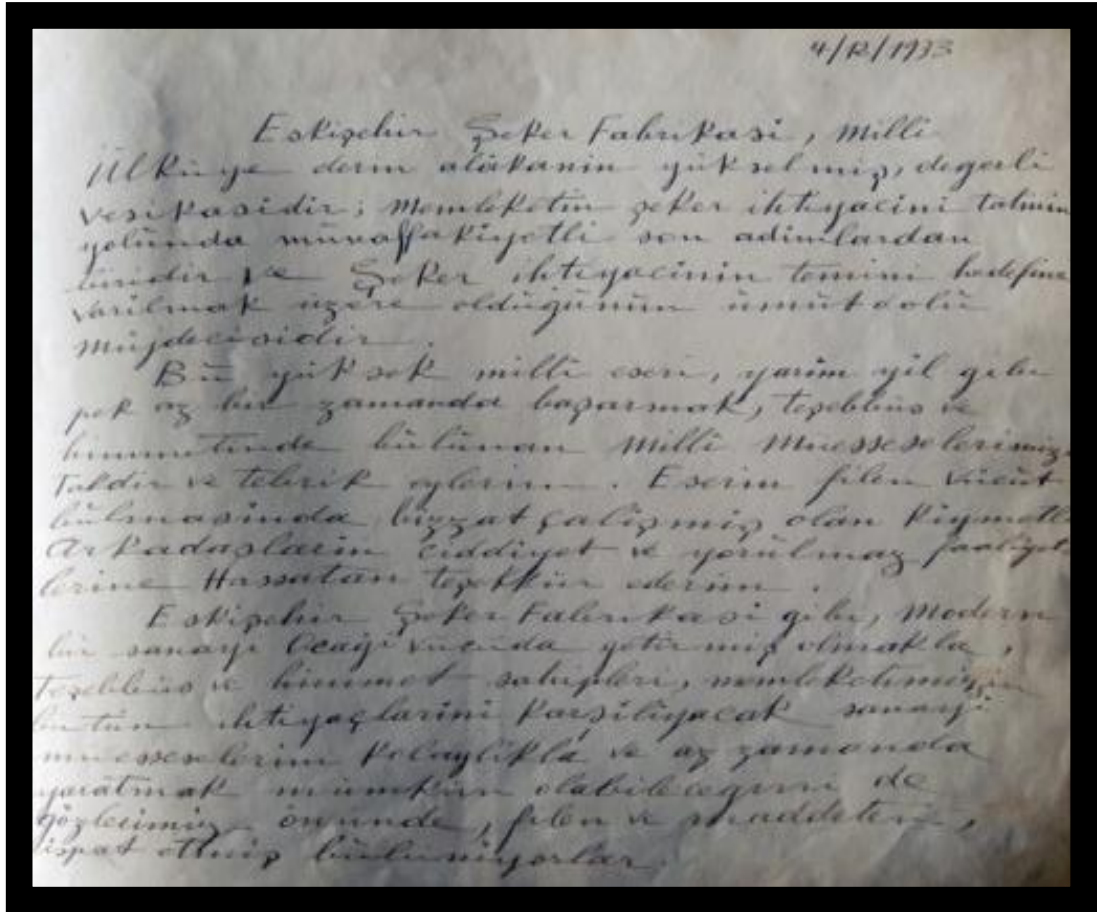
Kendi Elimizle
Kendi Kafamızla
Kendi Paramızla
YAPILAN
BU
YOL
ERGANİYİ
ÇİDER!

(Sonsu 4. üncü sayısında)

ESKİŞEHİR ŞEKER FABRİKASI HATIRA DEFTERİ

**ATATÜRK'ÜN ESKİŞEHİR ŞEKER FABRİKASI HATIRA DEFTERİNE
YAZMIŞ OLDUĞU YAZI**

**ADNAN MENDERES'İN ŞEKER SANAYİ HAKKINDA ESKİŞEHİR ŞEKER
FABRİKASI HATIRA DEFTERİNE YAZDIĞI YAZI**

Bu güzel manzaranın altında için için süzülürken
kaynakları sarsılmalarının ahenkleriyle süzülürken
okulunun müzakeresi altında, bugün için belki de
mücadele için bir sığınak olmuştur.

Bütün bunların altında istenilen bir, ancak bir
fabrika hatıra gelmektedir. Olan mücadele, müzakereleri
sınırlar ve daha da sınırlanmış olmaktadır, gereği
panzehir fiyatları, gerek şeker sanayisinin müde-
leceği bütün mücadele, mücadele, devlet ve
başlıca ve devlet panzehirler mücadelelerde
sınırlı edilmeye bir hale gelmiştir. Mücadele
olacaktır. Başka Mücadeleleri altında için için
panzehirler ve için için mücadeleleri fabrikasının
mücadeleleri altında için için mücadeleleri ve için için
mücadeleleri ve için için mücadeleleri.

İstanbul 26. Ekim 1950
Adnan Menderes

Şeker endüstrisi beklediğimizi
neticesi verdiği için bu konuda
çalışanlara takdirle anılmaktayızdır.

1 Ekim 1950
C. Başarı A. Menderes

**TURHAL ŞEKER FABRİKALARI TÜRK ANONİM ŞİRKETİ'NİN
KURULUŞUNA DAİR KARARNAME**

T. C.
BASVEKÂLET
MUAMELÂT MÜDÖRLOGO

KARARNAME

Şube:

Sayı: 2
174

Turhal'de ve lüzumu halinde memleketin diğer mintakalarında her x çeşit şeker fabrikaları kurmak ve bunlara bağlı tali maddeler istihsal eylemek ve şeker sanayiini alakadar edecek fer'î sanayi vücude getirmek maksadile idare merkezi Ankara olmak üzere elli sene müddet ve yüz Türk lirası kıymetinde otuz bin hisseye münkasem üç milyon Türk lirası sermaye ile anı olarak teşkiline bağlanan " Turhal şeker fabrikası Türk anonim şirketi " nin İktisat Vekilliginden gönderilen esas mukavelenamesi ve sermayesinin dörtte birinin temin olundugunu gösteren banka x mektubu İcra Vekilleri Heyetince I7/2/934 te tetkik edilerek mezkur x şirket esas mukavelenamesinin tasdiki kabul olunmuştur .

I7/2/934

REİSİCÜMHUR

Gazi M. Kemal

Bg. V.

[Signature]

Ad. V.

[Signature]

M. M. V.

[Signature]

Da. V.

[Signature]

Ha. V.

[Signature]

Ma. V.

[Signature]

Mf. V.

[Signature]

Na. V.

[Signature]

İk. V.

[Signature]

S. İ. M. V. V.

[Signature]

G. İ. V.

[Signature]

Zr. V.

[Signature]

030	18	01	02	42	7	14
-----	----	----	----	----	---	----

**TURHAL ŞEKER FABRİKASI'NIN TEMEL ATMA TÖRENİNİ DUYURAN 5
EKİM 1933 TARİHLİ HAKİMİYET-İ MİLLİYE GAZETESİ**

5

BİRİNCİ TESHİR
PERŞEMBE
1933

Hakimiyeti Millîye

No. 4387 14 ÜÇÜNCÜ SENE,

Her yerde (5) kuruş

Adres değiştirmek 50 kuruş

Gündelik

İnkılabımızın Kökleri.

"Temps", gazetesi Roma muhabirinin İstanbul'dan yollanmış olduğu uzun bir mektup, geçenlerde, bu mühim gazetesinin ikinci sayfasının başında çıktı. Mektubun bilhas sa iki fıkrası üstünde durduk: Biri Türk ihtilâlini harposnası ihtilâlleri ve bizzat Fransız ihtilâli ile mukayese eden satırlardır. Biz ihtilâlimizin millî ve beynelmîlel büyük değerinden bahsettiğimiz vakit, memleketimizin sanki - münevver bir takım Efendilerinin büyük altından gülümsediklerini biliriz. Bunlar derin ve geniş tarih hareketlerini kavrayamayan, kafaları ancak hazır kalıplar da fikir döken kimselerdir. Türk ihtilâlinin ideolojisi münakaşa olunurken, mütemadiyen, onu garp âleminin şu ve bu nizamı ile karşılaştırmaya teşebbüs etmelerinin, örtüksüz bir iyazah cesaretinde bulunamayışlarının sebebi budur. Hiç bir cemiyet, bizim cemiyetimiz gibi, kısa bir zamanda bir medeniyetin maddî manevî tam müesseselerini sırtından atarak, ye-

Yugoslav Hükümdarları İstanbul'da.

Kıral Hz. Büyük Gazi ile Görüştü. Kıral ve Kıraliçe Hazretlerinin Şereflerine Reisicumhur Hz. Bir Akşam Ziyafeti Verdi.

Her İki Devletin Sulhperverane Siyasetinin İki Milletin Ve Komşu Bütün Milletlerin Menfaatlerine Sulh Davasına Ve Umumi Vifaka Uygun Olduğu Hususunda Mutabık Kalmışlardır.

Kıral Hz. Dün Gece Yarısından Sora Koriu'ya Hareket Etti.

İstanbul, 4 (A.A.) — Yugoslavya Kıralı Alexandre ve Kıraliçe Mari Yuvna Hz. bu sabah saat 9'da Dobrovnik kruvazörü ile Büyük dere önüne gelmişlerdir. Zafer ve Kocatepe mühürleri bogaz açıklarından başlayarak Doınabağçe önüne kadar kruvazöre refakat etmişlerdir. Orada, Riyaseticumhur Kâtibî umumisi Hikmet ve Bayyaver Celâl, Teşrifat umum müdürü Şevket Fuat Beylerle Yugoslavyanın Ankara sefiri M. Yankoviç kruvazöre çıkarak kendilerini karşılamışlardır.

Riyaseticumhur Kâtibî Umumisi Hikmet ve Bayyaver Celâl Beylerle

Umumi Kâtibî ve Bayyaveri, Belgrat sefirimiz Haydar Bey, vali, Kolordu kumandanı, Yugoslavya saray nazırı ve Kıralın Bayyaveri ile M. Ventzelos ve refikası ve sair zevat buluncaktır.

Ziyafet Samiyemi Oldu.

İstanbul, 4 (A.

Turhal Şeker Fabrikasının Temeli Atılıyor.

İktisat Vekilî Bey Bugün Turhal'e Gidiyor.

Turhal'de İş Bankası tarafından yapılmasına karar verilen büyük şeker fabrikasının temelini atmak üzere İktisat Vekilimiz Mahmut Celâl Bey bugün bir treniyle hareket edecektir.

İktisat Vekilimize İş bankası idare meclisi âzasından Rize mebusu Fuat, Sinop mebusu Recep Zühdi, Edirne mebusu şakir, İzmit mebusu Osman zade Hamdi, Bursa mebusu Emin Filki, Tekat mebusu Mustafa, İş bankası umum müdür vekilî Muammer ve şeker fabrikası müdürü Kâzım Beyler refakat ediyor. Cuma günü Turhal'e varacak olan İktisat Vekilimiz, orada pancar sahasını görecektir ve oradan Tokat'a kadar gidecektir.

Cumartesi günü öğleye doğru fabrikanın temeli atılacak ve hareket edilecektir. Vekil B. ve arkadaşları pazar günü öğleden sonra selâmlarını sürsöceklerdir.

**İSMET (İNÖNÜ) BEY'İN TURHAL ŞEKER FABRİKASI HATIRA
DEFTERİNE AÇILIŞ GÜNÜ MÜNASEBETİYLE YAZDIĞI YAZI**

Turhal fabrikasını bugün açtık ve gezdik. Fabrikamızın en son sistem bir işer olması bizim için büyük bir başarıdır. Fabrika kendi emek ve yardımı temin ederken büyük bir nakit ve gelir verir. Ancak yerinin çifitinin kendi mahsulünü önünde ki yerleri hıkkahı tilledir. Her şeker fabrikası bir diğer bir vilayet için büyük bir kazanç yeri olur.

Fabrikamızın emek, emek ve emekçilerini nakit ve hasta bakımı için temini de ayrıca bir fayda sağlar. Temiz, havuzlu, geniş odalarda rahat ve insanca çalışıp yaşamaya alışarak vatan sevgilerini ve fedakârlıklarını gösteren daha kıymetli olacaktır.

Bütün bu söylediklerimi, fabrikamızın emekçilerini nasıl emerek çalıştırdığını anlatıcağım. Herkesin şeker fabrikasını kurma maddesi bankaları, şekerin emekçilerini kurmaması da büyük bir istenilen.

İsmet İnönü
Turhal - 19.10.1934
M. Cezayir
İsmet İnönü
M. Cezayir

**TÜRKİYE ŞEKER FABRİKALARI ANONİM ŞİRKETİ'NİN KURULUŞUNA
DAİR KARARNAME**

<p style="text-align: center;">T. C. BAŞVEKÂLET MUAMELÂT MÜDÜRLÜĞÜ</p> <p>Şube : .....</p> <p>Sayı : <u>2850</u></p>	<p>KARARNAME</p>						
<p>Memleketin muhtelif mntakalarında şeker fabrikaları, ispirto ve diğer talf mevad ve bunlara aid sanayi vücuda getirmek maksadile merkezi (Ankara) olmak üzere 99 sene müddet ve 22,000,000 Türk lirası sermaye ile birdenbire teşkiline başlanan(Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi)nin İktisat Vekilliginden gönderilen esas mukavelename lâyhası ve sermayenin dörtte birinin tedarik olundugunu gösteren banka mektubu; İcra Vekilleri Heyetince 8/6/935 de tetkik edilerek ilişik mukavelenamenin tasdiki onanmıştır.</p> <p style="text-align: center;">8/6/935</p> <p style="text-align: center;">REİSİCÜMHUR</p> <p style="text-align: center;"><i>K. Atatürk</i></p>							
Bş. V.	Ad. V.	M. M. V.	Da. V.				
<i>J. İndir</i>	<i>S. Samsun</i>	<i>K. Galp</i>	<i>S. Kaya</i>				
Ha. V.	Ma. V.	Mf. V.	Na. V.				
<i>H. B. Çarşamba</i>	<i>J. Arıkan</i>	<i>A. Çetinkaya</i>					
İk. V.	S. İ. M. V.	G. İ. V.	Zr. V.				
<i>C. Beyaz</i>	<i>J. R. Saygıncı</i>	<i>Kana Çarşamba</i>	<i>M. Y. Kaya</i>				
080 18 01	<table border="1" style="display: inline-table; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="width: 20px; height: 20px;">2</td> <td style="width: 20px; height: 20px;">56</td> <td style="width: 20px; height: 20px;">53</td> <td style="width: 20px; height: 20px;">6</td> </tr> </table>			2	56	53	6
2	56	53	6				

DR. GUSTAV MİKUSCH TARAFINDAN HAZIRLANAN RAPOR**(14 NİSAN 1934)****T. C.**
İKTİSAT VEKÂLETİ**Şeker sanayimiz hakkında***Şeker*
Beynelmilel İstatistik Birliği Şefi
Dr. GUSTAV MİKUSCH**Tarafından hazırlanan rapor****ANKARA**
BAŞVEKÂLET MATBAASI
1934

Dr. Gustav Mikusch
Wien, 1.,
Wipplingerstrasse 34
Derzeit

İstanbul 14 Nisan 1934

Mahmut Celâl Beyfendi

İktisat Vekili

ANKARA

İktisat Vekâleti Yüksek Makamı tarafından Türkiye Şeker sanayii hakkında tetkikat yapmak üzere davet edilmek şerefine nail oldum. Benden, bidayeten, dokuz سوالin cevapları istenildi. Bilâhara, Ankarada tebliğ olunan 2 nisan tarihli mektupla, bu suallere iki soal daha (10 ve 11) ilâve olundu.

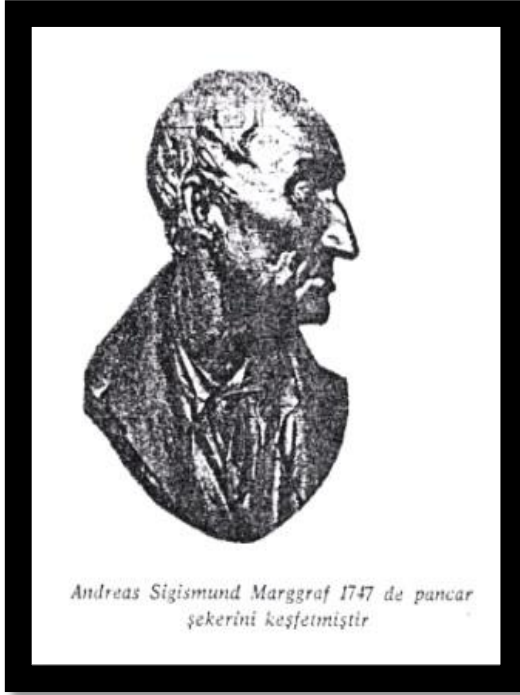
Zatı devletlerinin ve muhtelif makamların büyük muzaheretleri ve şeker sanayiinin hal ve inkişafı hakkındaki tetkiklerimde bu sanayi mahafilinin gösterdiği kolaylık, mevcut kısa zaman zarfında, vaziyet hakkında esash bir fikir elde edebilmeme ve, ümit ettiğim gibi, şeker sanayiinin ziraf ve sınaî vaziyetlerine dair doğru bir intiba almama imkân verdi.

Tevcih buyrulan on bir سوالin cevaplarını muhtevi raporumu, ilişik olarak, zatı devletlerine takdim ederken, içinde bulunması melhuz noksanların lütfen müsamaha ile karşılanmasını rica ederim. Zira, bu işe tahsis edebildiğim on sekiz günlük kısa bir müddetin büyük bir kısmı muhtelif pancar sahalarında yaptığım şumullü bir seyahat ve raporunun ihzarı ile geçti. Böyle bir seyahat neticesinde en ufak hatadan arı bir rapor takdim edecek kadar esash malûmat ve tecrübeler toplamak imkân dahilinde değildir.

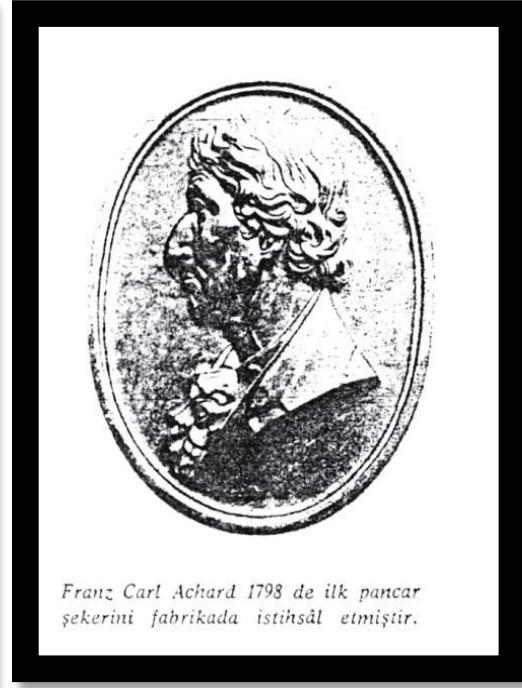
Hakkımda gösterdiğiniz iyi kabulden ve çok değerli himayenizden dolayı zatı devletlerine şükranlarımın tekrar arzına müsaade buyurulmasını ve ihtiramatı mahsusamın kabulünü rica ederim, Efendim.

Dr. Gustav Mikusch

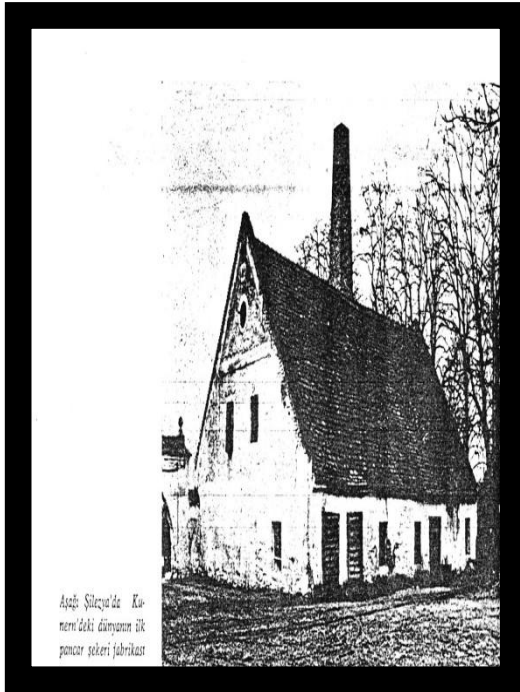
FOTOĞRAFLAR

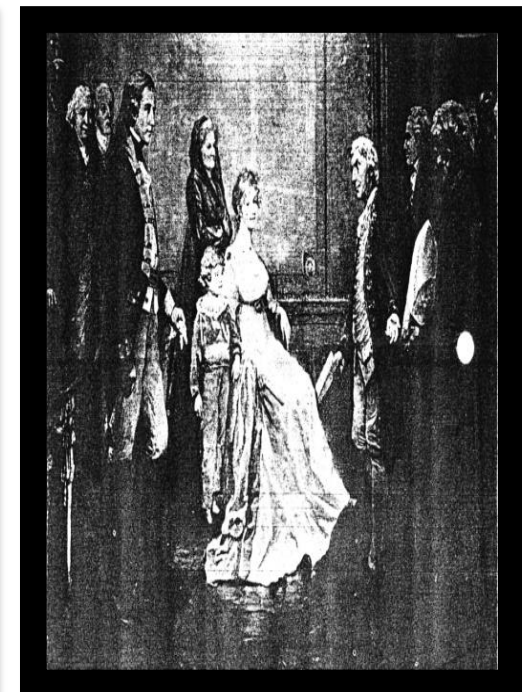
Fotoğraf 1: Pancar şekerini keşfeden Andreas Sigismund Marggraf

Fotoğraf 2: Pancardan şeker üretimini ilk kez gerçekleştiren Franz Carl Achard

Fotoğraf 3: Aşağı Şilezya'da bulunan dünyanın ilk pancar şeker fabrikası

Fotoğraf 4: 1799'da Achard, Prusya Kralı Friederich Wilhelm III ve Kraliçe Luise Proben'e ürettiği ilk şekerini takdim ederken

Fotoğraf 5: Kazım (Taşkent) Bey

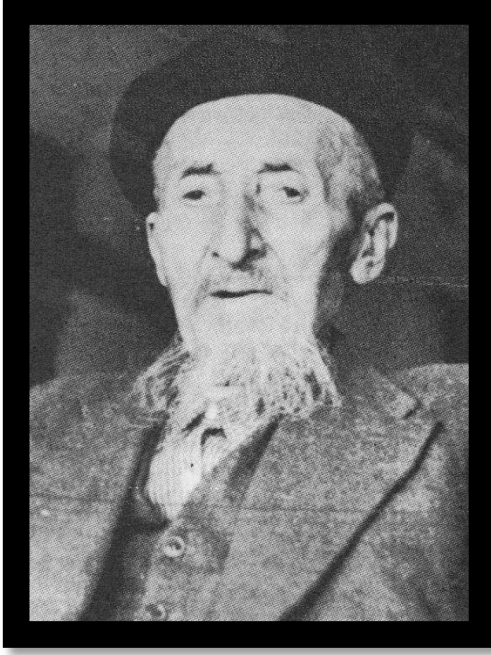
Fotoğraf 6: Muammer (Tuksavul) Bey

*Fotoğraf 7: Kağıtlar ile pancar nakli
(1927)*

*Fotoğraf 8: Kamyonlar ile pancar nakli
(1927)*

Fotoğraf 9: Uşak Şeker Fabrikası'nın kurucusu Molla Ömeroğlu Nuri (Şeker)

Fotoğraf 10: Nuri (Şeker)in dünyaya geldiği Uşak'ın Kalfa Köyü'nden bir kesit

Fotoğraf 11: Uşak Şeker Fabrikası'nın açılış töreninde kullanılan yaka rozeti

Fotoğraf 12: Uşak Şeker Fabrikası'nda üretilen ilk şeker

Fotoğraf 13: Uşak Şeker Fabrikası'nın açılış kurdelesini kesmek için kullanılan makasın konulduğu tepsi

Fotoğraf 14: Uşak Şeker Fabrikası tabelası

Fotoğraf 15: Uşak Şeker Fabrikası

Fotoğraf 16: Nuri Şeker Uşak Şeker Fabrikası giriş kapısı

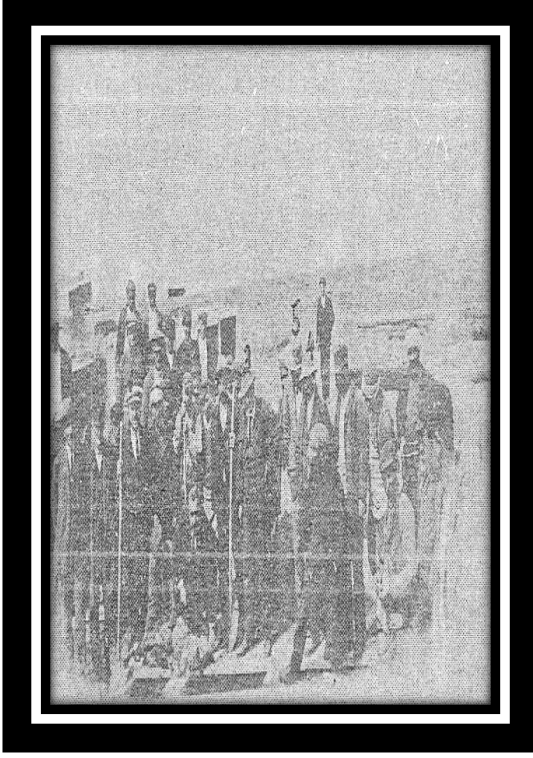
Fotoğraf 17: Nuri Şeker'in kabri
(Uşak'ın Kalfa Köyü)

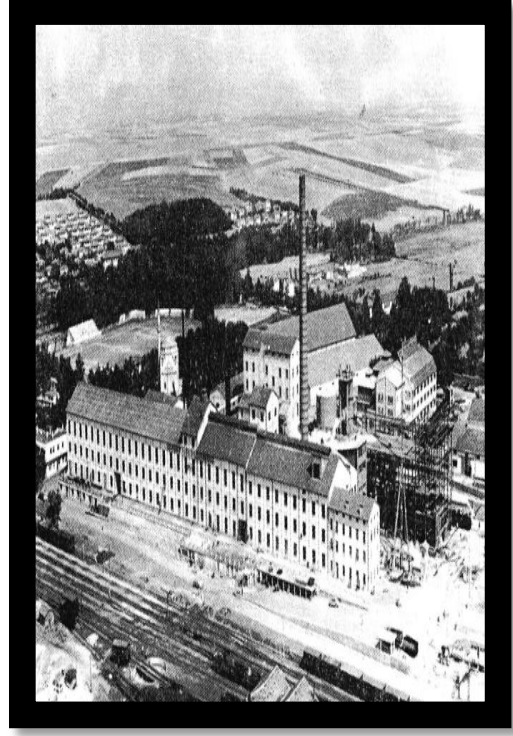
Fotoğraf 18: Nuri Şeker'in mezar
taşındaki hitabe

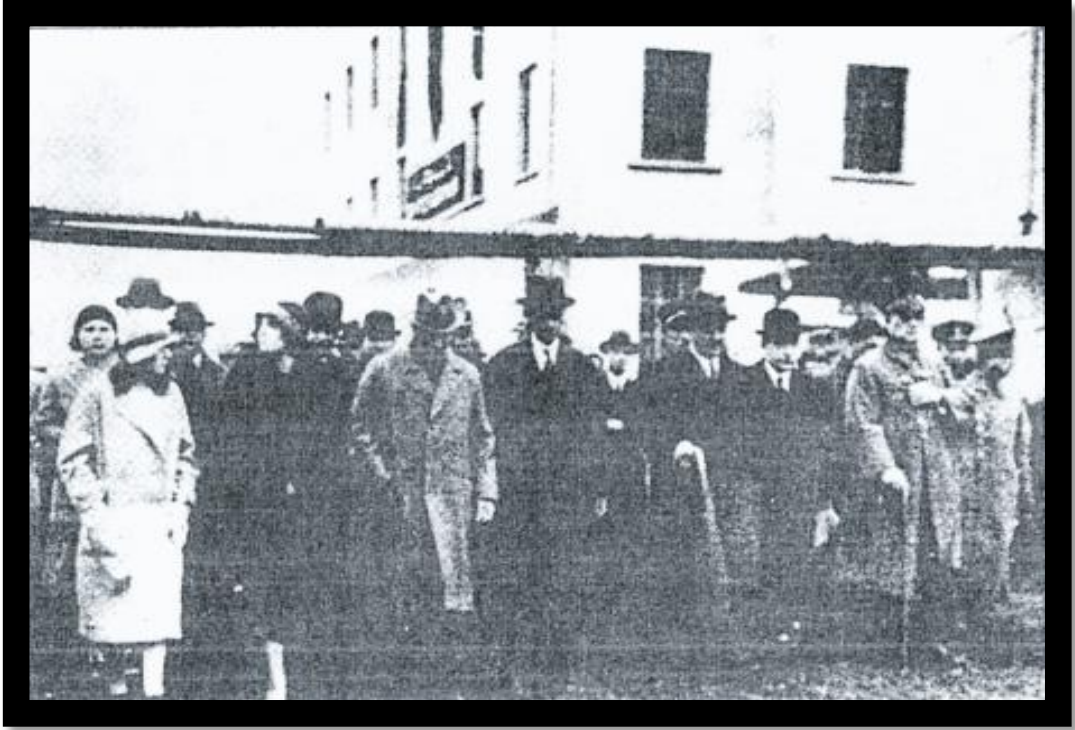
Fotoğraf 19: Uşak Şeker Fabrikası'nın kurucusu Nuri Şeker Bey'in torunu
Mehmet Şeker Bey ile beraberken (Uşak-26 Aralık 2009)

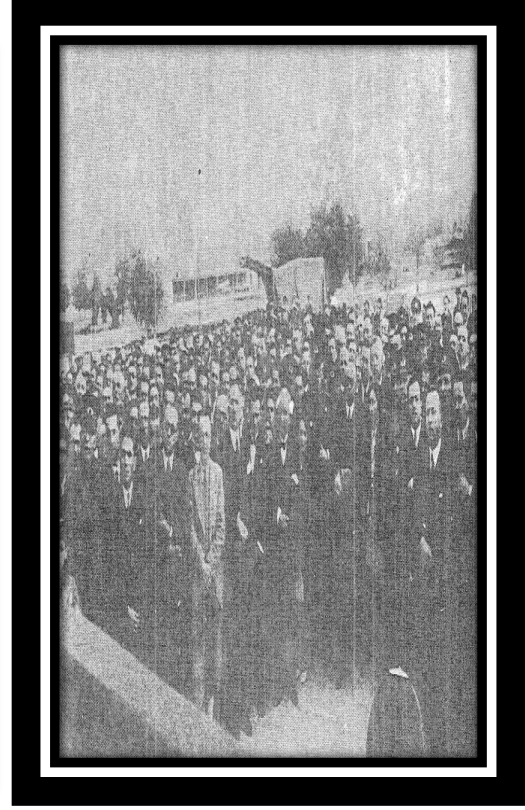
*Fotoğraf 20: Alpullu Şeker Fabrikası
temel atma töreni*

Fotoğraf 21: Alpullu Şeker Fabrikası

*Fotoğraf 22: Atatürk Alpullu Şeker Fabrikası 'nı ziyaret ederken
(20 Aralık 1930)*

Fotoğraf 23: Eskişehir Şeker Fabrikası Fotoğraf 24: Eskişehir Şeker Fabrikası Açılış Merasimi

Fotoğraf 25: Eskişehir Şeker Fabrikası Fotoğraf 26: Eskişehir Şeker Fabrikası sinema salonu

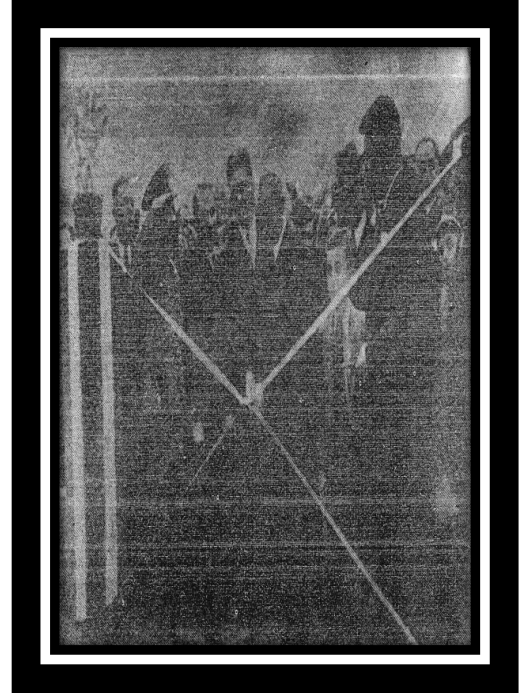

Fotoğraf 27: Celal (Bayar) ve Şakir (Kesebir) Beylerin Turhal Şeker Fabrikası'nın temel atma töreninde hazır bulunuşu

Fotoğraf 28: Celal (Bayar) Bey'in Turhal Şeker Fabrikası'nın temeli için kazmayı ilk vuruşu

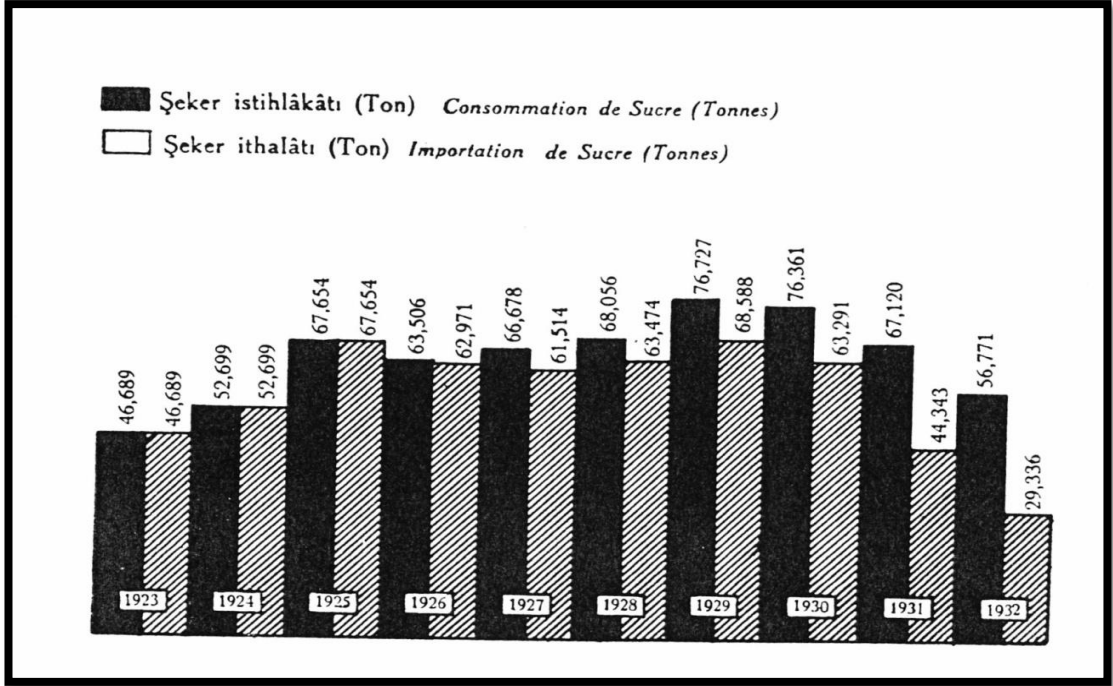
Fotoğraf 29: Turhal Şeker Fabrikası'nın temel atma töreninde Celal (Bayar) Bey'in kullandığı kazma

Fotoğraf 30: İsmet (İnönü) Bey Turhal Şeker Fabrikası'nı hizmete açarken

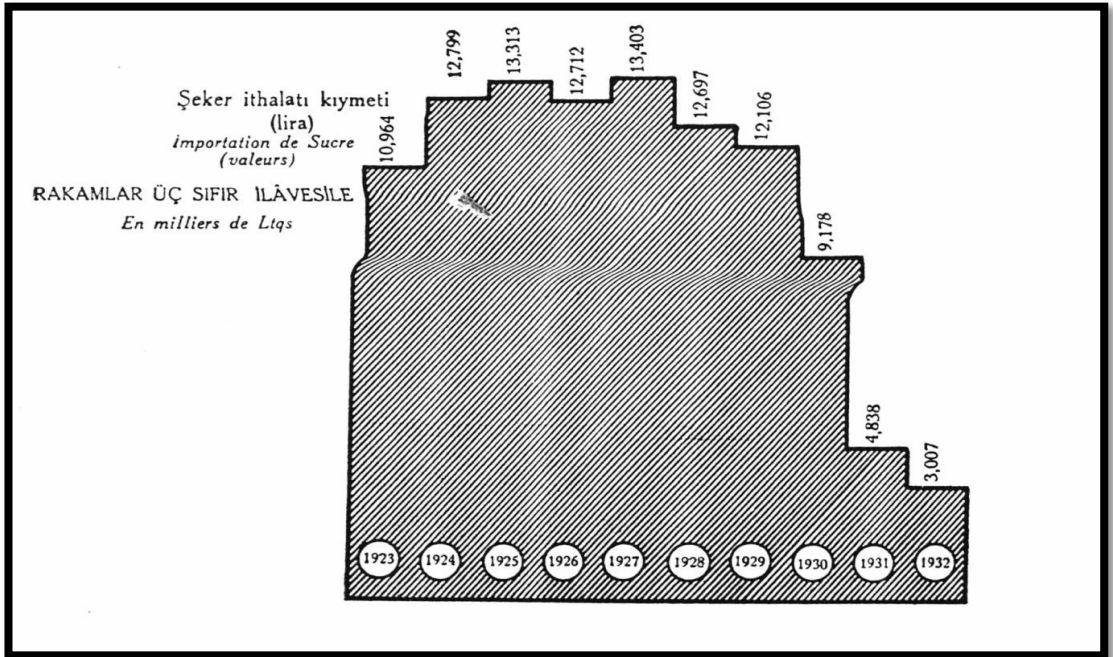
GRAFİKLER

Grafik 1: Şeker tüketimi ve ithalatı (1932-1933)

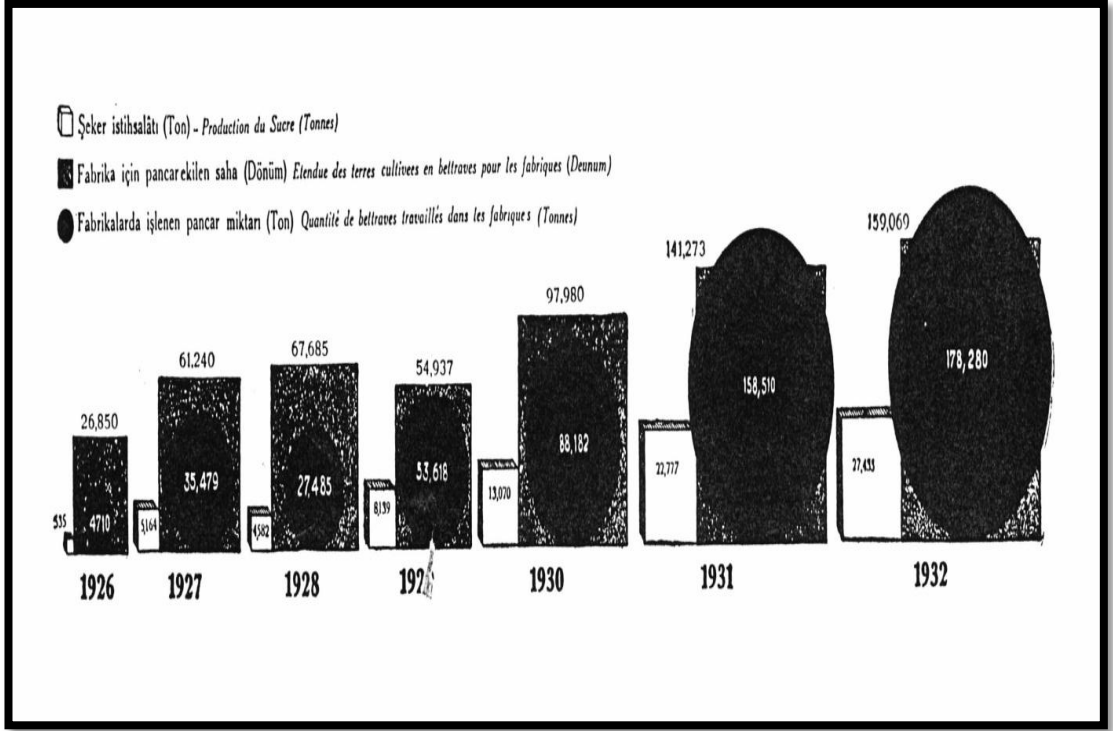
Kaynak: İstatistik Yıllığı, VI, S.34, Ankara, 1932-1933.

Grafik 2: Şeker ithalat değeri

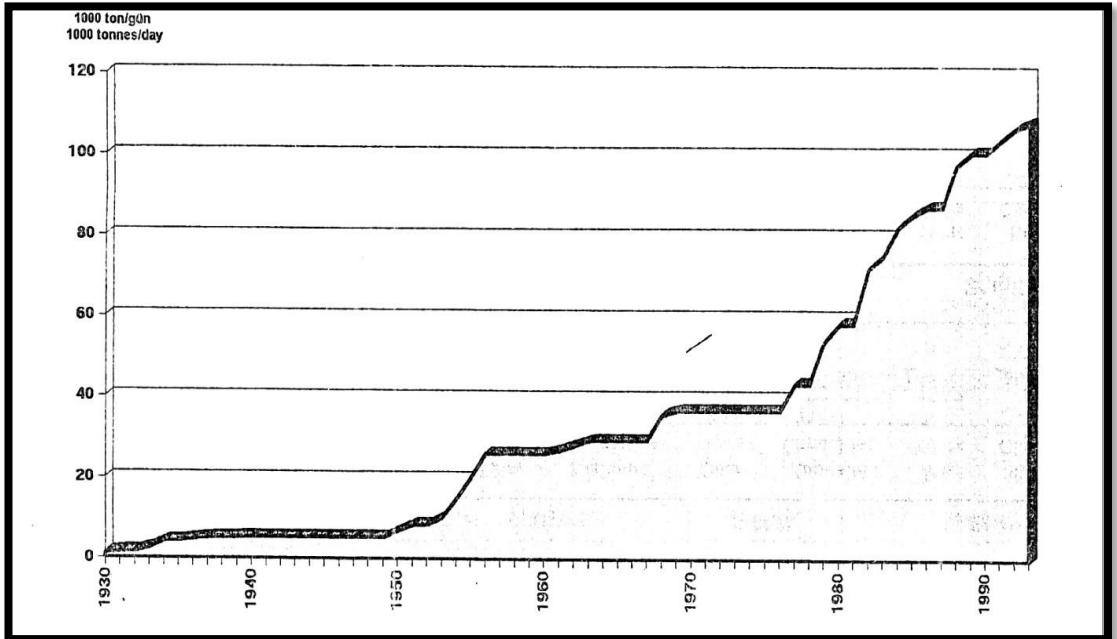
Kaynak: İstatistik Yıllığı, VI, S.34, Ankara, 1932-1933.

Grafik 3: Şeker üretimi, pancar ekilen saha ve işlenen pancar miktarı

Kaynak: İstatistik Yıllığı, VI, S.34, Ankara, 1932-1933.

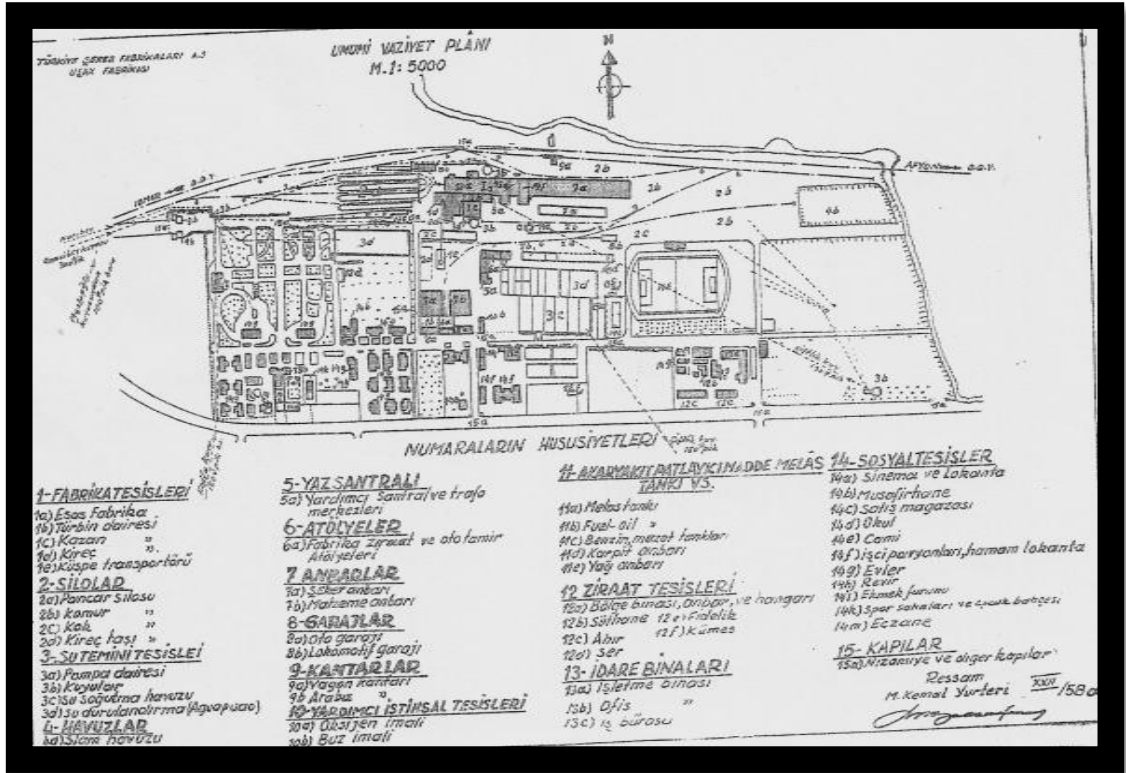
Grafik 4: Şeker fabrikalarının günlük pancar işleme kapasiteleri

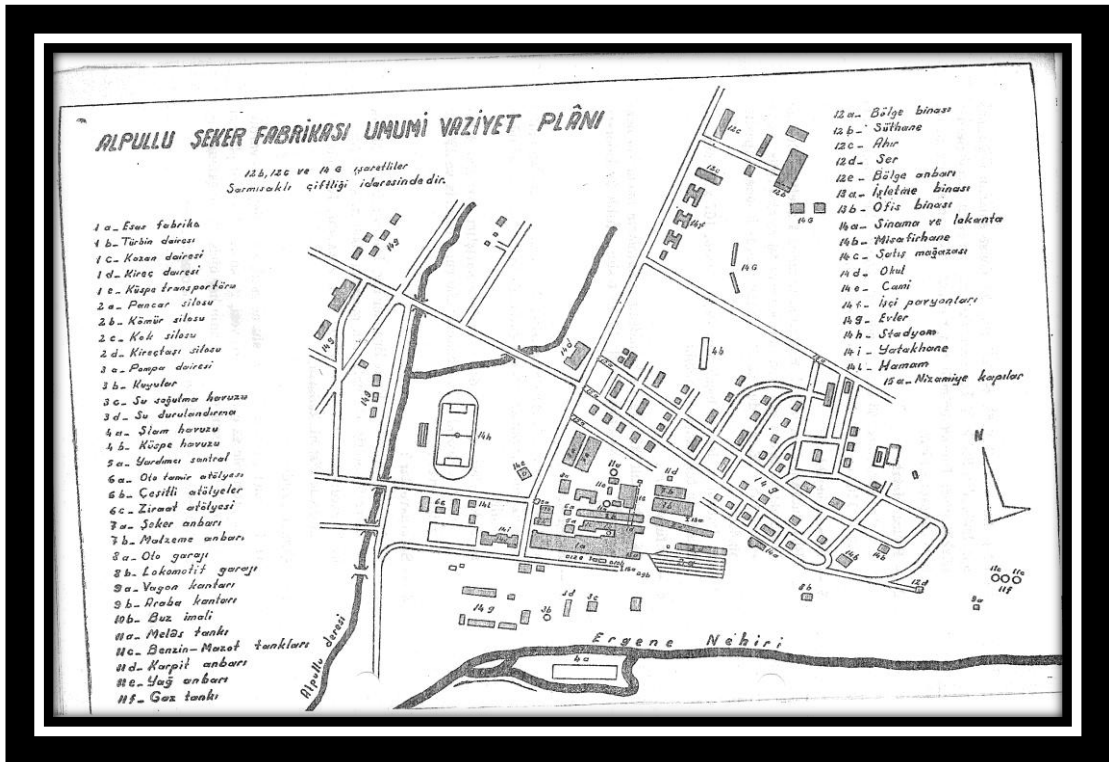
Kaynak: Şeker Sanayii..., s.40.

PLÂNLAR

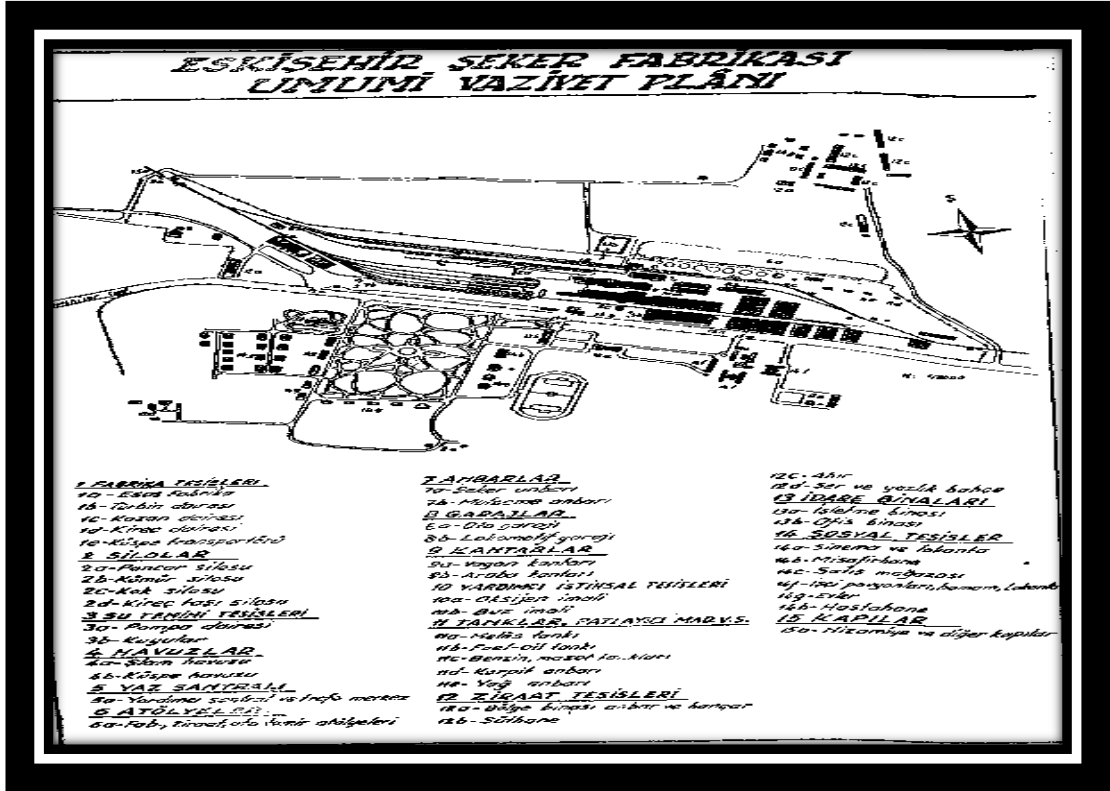

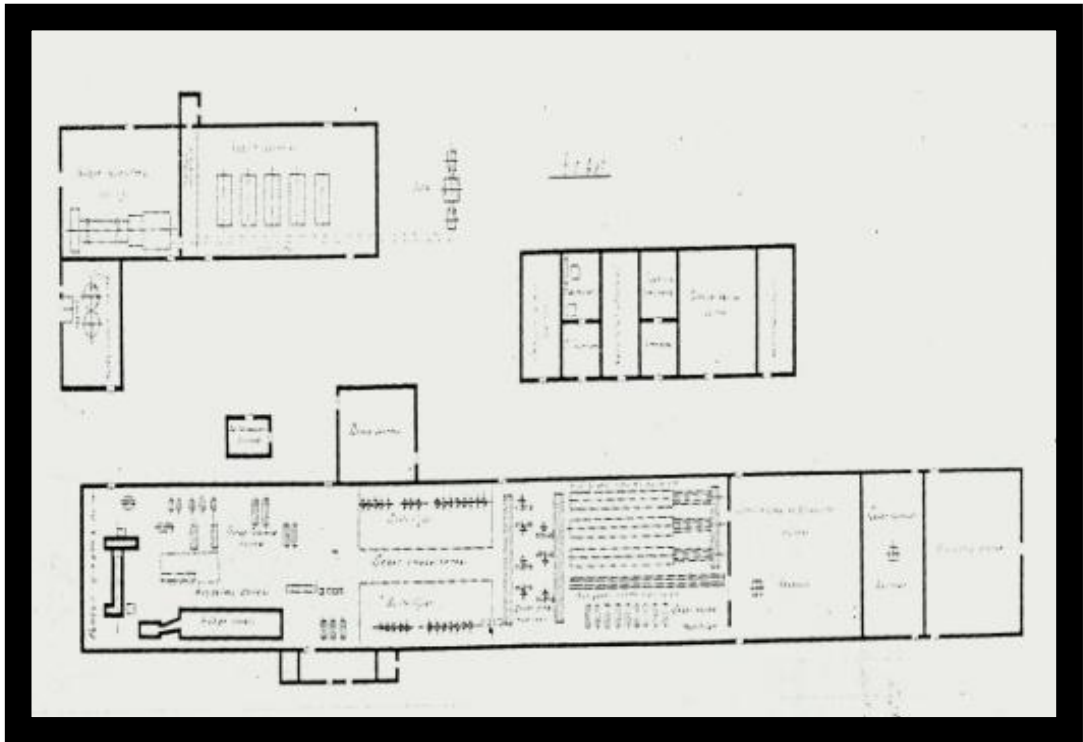
Plân 1: Uşak Şeker Fabrikası Umumi Vaziyet Plânı

Plân 2: Alpullu Şeker Fabrikası Umumi Vaziyet Plânı

Plân 3: Eskişehir Şeker Fabrikası Umumi Vaziyet Plânı

Plân 4: Turhal Şeker Fabrikası Umumi Vaziyet Plânı

TABLÖLAR

Tablo 1: Cumhuriyet Dönemi'nde kurulan ilk dört şeker fabrikasında pancar eken çiftçi sayısı

<i>Yıllar</i>	<i>Uşak</i>	<i>Alpullu</i>	<i>Eskişehir</i>	<i>Turhal</i>
<i>1926</i>	-	-	-	-
<i>1927</i>	3664	3000	-	-
<i>1928</i>	6367	3812	-	-
<i>1929</i>	8303	4141	-	-
<i>1930</i>	8597	4112	-	-
<i>1931</i>	11606	5374	-	-
<i>1932</i>	12442	10311	-	-
<i>1933</i>	13703	14388	8715	-
<i>1934</i>	18618	20365	20518	5239
<i>1935</i>	8777	17929	14786	14933
<i>1936</i>	5339	15781	15882	12951
<i>1937</i>	10430	14524	17456	13135
<i>1938</i>	6802	12867	11931	12151

Kaynak: Şeker Sanayi İstatistikleri (1926-1978), Ankara, 1979, s.39.

Tablo 2: 1925-1938 yılları arasında şekerpancarı ekim alanı (hektar)

<i>Yıllar</i>	<i>Şekerpancarı</i>
<i>1925</i>	<i>3,700</i>
<i>1926</i>	<i>5,022</i>
<i>1927</i>	<i>8, 678</i>
<i>1928</i>	<i>9,100</i>
<i>1929</i>	<i>10,700</i>
<i>1930</i>	<i>8,900</i>
<i>1931</i>	<i>14,900</i>
<i>1932</i>	<i>17,400</i>
<i>1933</i>	<i>11,271</i>
<i>1934</i>	<i>57,887</i>
<i>1935</i>	<i>25,630</i>
<i>1936</i>	<i>28,773</i>
<i>1937</i>	<i>28,049</i>
<i>1938</i>	<i>22,920</i>

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu İstatistik Göstergeler (1923-2007), Ankara, 2008, s.201.

Tablo 3: 1926-1927 yıllarında, Türkiye’de üretilen şeker ve şekerli ürünlerin istatistiği

ملاحظات	بكون	تجار			اداره انحصاربه		
	شكر ، شكرى مواد ، غليقوز	خارجدن			داخلدن		خارجدن
		غليقوز	شكرى مواد	شكر	شكر عشانندن	شكر آلبوليدن	شكر
	طون	طون	طون	طون	طون	طون	طون
انحصار ك تاريخ تاسيسى اولان نيسان 1926 دن 31 كانون اول 1926 تاريخنه قدر (9) آلتق.	44,791	528	212	20,147	130	421	23,353
1 كانون ثانى 1927 تاريخندن 31 كانون اول 1927 تاريخنه قدر بر سنه لك.	65,914	1220	343	58,414	815	4,367	755

Kaynak: İktisadi Yıllık, I, İstanbul, 1928, s.105.